

ПСИХОЛОГИЯ ҲҚИТИШ МЕТОДИКАСИ

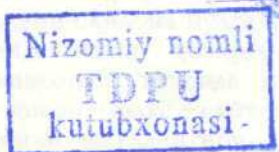
ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

МИРЗО УЛУҒБЕК НОМИДАГИ
ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ

Э.Ф. Ғозиев, Р.Ю. Тошимов

ПСИХОЛОГИЯ ЎҚИТИШ МЕТОДИКАСИ

*Психология мутахассислиги бакалавр босқичи
талабалари учун ўқув қўлланма*

011706/1

Тошкент — 2005

Ўқув қўлланмада психология фанини ўқитишнинг назарий ва амалий муаммолари бўйича маълумотлар мужассамлаштирилган. Унда психология ўқитишнинг аҳамияти, вазифалари, принциплари ва тадқиқот методлари юзасидан ахборотлар кенг кўламда ўз аксини топган. Материалларнинг аксарияти умумий психология, педагогик психология, ёш психологияси, умумий психодиагностика соҳаларини ўқитишга оид маълумотлар умумлаштирилган.

Ўқув қўлланма психолог талаба, аспирантлар ва ўқитувчиларга мўлжалланган.

Масъул муҳаррир: ЎзМУ Ижтимоий психология
кафедраси доценти М.М.Маматов.

Тақризчилар: ЎзМУ Ижтимоий психология кафедраси
доценти вазифасини бажарувчи,
психология фанлар номзоди Х.А.Рухиева,
Низомий
ТДПУ педагогика ва махсус психология
факультети декани, психология фанлари
номзоди Ф.Ҳайдаров.

Республикамизда юз бераётган туб ўзгаришлар психологик билимлардан мутахассислар тайёрлашда унумли фойдаланишни тақозо этмоқда. Давлат томонидан ишлаб чиқарилган "Таълим тўғрисидаги қонун", "Кадрлар тайёрлаш миллий дастури" сингари ҳужжатларни амалиётга татбиқ этиш учун бўлғуси мутахассисларни давр талабига биноан тайёрлаш муаммосини кун тартибига киритмоқда. Худди шу боис психолог кадрлар тайёрлаш сифатини ошириш учун мутахассисларни психология ўқитиш методикаси бўйича билимлар билан қуроллантириш ижтимоий зарурат бўлиб ҳисобланади. Шунини алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, фанларни ўқитиш методикаси мураккаб ўқув предметлари қаторига кириб, кенг кўламдаги маълумот умумлашмасини ҳамда синтетик ақлий фаолият мажмуасини ўзида мужассамлаштиради. Ҳозирги даврдаги психология фанида юз бераётган методологик ўзгаришлар, диалектикани чекланганлик хусусияти, неосферавий алоқаларни акс эттириш жараёнига таъсири, бетартиб ҳаракатларнинг борлиқдаги роли масалалари психология ўқитиш методикаси предметини қайтадан таҳлил қилишни талаб қилади. Худди шу сабабдан объект—субъект, субъект—субъект муносабатларининг психологик механизмларини атрофлича очиб беришни, шунингдек, таъсирланишнинг ўзига хос хусусиятларини ёритишни, аниқ, ишончли далиллар келтиришни муайян даражага кўтариши лозим. Бизнингча, қуйидагиларга эътибор бериш мақсадга мувофиқ:

1. Психологиянинг ҳозирги замон методологиясидан келиб чиққан ҳолда шахслараро муносабатларни жамият ва табиат ўртасида алоқани оқилона йўлга қўйиш:

2. Шахсга ёндашишни ҳозирги замон талқинига асосланган ҳолда камолот тўғрисида мулоҳазалар юритиш (муртаклик — одам — инсон — шахс — субъект — комил инсон):

3. Инсон шахсини шакллантириш тўғрисидаги илмий психологик қонуниятлар, унга таъсир этувчи ижтимоий психологик омиллар тизимини инобатга олган ҳолда назарий умумлашмаларга асосланиш:

4. Психология принципларини ҳозирги замон талқинига биноан мавзулар моҳиятини ёритиш ва шахсга таъсир

ўтказиш коэффициентини аниқлаш, такомиллаштириш имкониятлари кўпёқламалик эканлигини эътиборга олиш:

5. Инсонга самарали таъсир ўтказувчи инновация методлари моҳиятидан келиб чиққан ҳолда ўқитиш жараёнини амалга ошириш:

6. Педагогик технологиянинг психологик асослари ва уларнинг талқини юзасидан умумлашган маълумотлардан вазиятга, шароитга қараб унумли фойдаланишни ташкиллаштириш:

7. Таълим ва тарбия қонуниятлари, принциплари, ривожланишни ҳаракатлантирувчи омиллари бўйича умумийлик мавжудлигига иқдор бўлган ҳолда шахсни шакллантиришга киришиш:

8. Шаклланишнинг индивидуал — типологик хусусиятларини эътиборга олиш ва таъсир ўтказишни омилкор йўллари татбиқ этиш:

9. Тараққиётдан илгарилаб кетиш феноменал ҳодисасини ўқитиш жараёнида диққат марказида тутиш, шунингдек, таълим тараққиётни эмас, балки тараққиёт таълими ўз кетидан етаклашга алоҳида эътибор қилиш:

10. Мустақил фикрлаш, ўзини ўзи кашф этиш, ўзини ўзи намоён қилиш сингари гуманистик ғояларга садоқатлилиқ олий таълимнинг етакчи омили эканлигини унутмаслик ва ҳоказо.

Психология ўқитиш методикаси соҳаси ўз ичига фаннинг методологик муаммолари, масалалари, унинг илмий—услубий жабҳалари, тармоқларининг ўзига хос хусусиятлари, мавзу мазмунини узатишнинг иккиёқлама ҳислатга эга эканлиги, касбий— амалий кўникма, малака таркиб топтиришнинг имконияти, тўғри ва тескари алоқанинг самарадорлигини ошириш йўллари, ҳамкорлик фаолиятидаги яқинлик ва дистанциянинг феноменология жабҳаларини қамраб олади.

Психология ўқитиш методикаси барча фан тармоқлари юзасидан маълумотларни узатиш ва шахслараро муносабат ўрнатишнинг муҳим воситалари, усуллари, малакалари билан бўлгуси психологларни қуроллантириш функциясини ўзига олади. Педагогик маҳорат, инновация, вазият, шароит, муаммо хусусиятларини шакллантириш психология ўқитиш методикаси предметига киради. Қуйида масалалар моҳияти навбати билан очиқ берилади.

І БОБ. ПСИХОЛОГИЯ ҰҚИТИШНИНГ НАЗАРИЙ МУАММОЛАРИ

1.1. ОЛИЙ ҰҚУВ ЮРТЛАРИДА ПСИХОЛОГИЯ ҰҚИТИШНИНГ ЯНГИ ГУМАНИСТИК КОНЦЕПЦИЯСИ

Психология фанида гуманистик ғояларни тадқиқот қилиш ишлари чет элларда, асосан, АҚШда "Гуманистик психология" деб номланган мустақил соҳада, илмий йўналишда (Ш.Бюлер, А.Маслоу, К.Роджерс, Р.Олпорт кабиларнинг асарларида) ўз ифодасини топган эди. Мазкур йўналиш намояндаларининг таълимотларида шахснинг ўзини ўзи такомиллаштириш, ўзини ўзи фаоллаштириш, ўзлигини англаш (ўзини ўзи англаш), ўз ички имкониятларини тўла рўёбга чиқариш ғоялари акс этган бўлиб, инсонларда адолат туйғуси, виждонлилик, инсонпарварлик, маслак, гўзаллик ва ҳаққонийлик ҳисларини шакллантиришга қаратилгандир.

Гуманистик психология соҳасининг муҳим жиҳатларидан яна бири—бу шахснинг мавҳум (абстракт), пассив инсон сифатида тадқиқот объекти сингари тасаввур этмасдан, балки унинг ҳамкорлик фаолияти, шахслараро муносабатнинг тенг ҳуқуқли аъзоси эканлигини тан олинганликдан иборатдир. Лекин бу таълимотнинг заиф томонлари ҳам мавжуд бўлиб, у нарса инсоннинг биопсихологик (биологик омиллар, туғма майл, иқтидор аломатлари, темперамент) шарт—шароитларнинг ролига ортиқча баҳо берганлигида намоён бўлади. Ваҳоланки, инсон ижтимоий муносабатлар маҳсули, ижтимоий муҳит меваси бўлиб ҳисобланади. Шунга қарамасдан, ҳозирги даврда ҳам гуманистик психологиянинг илғор ғоялари, тизими, тадқиқот услублари ўз долзарблилигини сақлаб қолгандир. Гуманистик психология намояндалари тўплаган натижаларини миллий психология, ижтимоий гармония, муайян муҳит, ҳудудий хусусиятлардан келиб чиққан ҳолда таҳлил қилиш орқали олий мактаб таълим—тарбиясида гуманистик ғояларни сингдириш имкониятини яратади.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, то ҳозирги давргача республика олий ўқув юртларида психология ўқитиш аҳволи замон, ижтимоий тараққиёт, инсоннинг

тайёргарлик даражаси (ақл — заковоти) талабига ҳеч қандай жавоб бермайди. Бу ҳолатнинг бир неча объектив ва субъектив омиллари мавжуддир: биринчидан, олий мактаб кафедраларининг психолог мутахассислари билан таъминланмаганлиги (хоҳиши мавжуд ҳар қандай ўқитувчи сабоқ бермоқда): иккинчидан, олий ўқув юртларида фаолият кўрсатаётган психологлар малакасини ошириш ишлари яхши йўлга қўйилмаганлиги: учинчидан, курсларда маърузалар катта гуруҳ тизимида ўқиладиганлиги: тўртинчидан, қўшимча машғулотлар ва талабалар билан индивидуал ишларни ўтказиш учун факультетларда зарур шарт — шароитлар яратилмаганлиги: бешинчидан, дарсликлар, ўқув қўлланмалар етишмаслиги: олтинчидан, аксарият психология соҳаси бўйича оммавий тарзда дастурлар чоп этилмаганлиги: еттинчидан, психология фанига нисбатан панжа остидан қараш ҳолатининг учраётганлиги (иккинчи даражали предмет сифатида): саккизинчидан, олий таълим вазирлиги қошида психология фани ва кадрларнинг мувофиқлаштирув кенгаши мавжуд эмаслиги ва ҳоказо.

Юқорида санаб ўтилган негатив ҳолатларга қарамай, психология фанини ўқитишни такомиллаштириш, таълим самарадорлигини ошириш мақсадида қатъий принципга, муайян хусусиятга эга бўлган концепция ишлаб чиқилди. Унинг асосий моҳияти қуйидагиларда ўз ифодасини топгандир.

1. Фан ўқитишда ҳар қандай илмий концепцияга оқилона ёндашиш ва таҳлил ўтказишни амалга ошириш, Чунки илмий психологик йўналишлар ғарб, шарқ, буржуа, идеалистик сингари "ёрлиқлар" остида талқин қилиш анъанага айланган эди. Бутун ана шу қарашлар, концепциялар моҳиятини қайтадан кўриб чиқиш, бир қолипдаги талқиндан воз кечиш, у ёки бу назарияларни талабаларнинг ўзи ҳал қилишларига шароит яратиш, ўқитувчи — профессорлар шахсий нуқтаи назарини мажбуран ўтказишдан сақланиш. Ана шу тариқа, биз жаҳон психологлари яратган дурдоналар билан талабаларнинг ўзи танишиш имкониятларига сунъий ғов яратилган эди.

2. Жаҳон психологияси фанининг ўнлаб илмий мактаблари мавжуддир. Жумладан, бихевиоризм, гештальтпсихология, ассоцианизм, психоанализ, вюрцбург,

психогенетик, эмпиризм, когнитивизм, гуманистик психология ва бошқаларнинг илмий — методологик, илмий — назарий, эмпирик — амалий жиҳатидан нуқсон қидирмасдан, балки энг оқилона томонларини амалиётга татбиқ қилиш тавсияномасини ишлаб чиқиш.

3. Жаҳон психологиясида яратилган методлар, методикалар, тестлар, анкеталар, замонавий аппаратлар, лаборатория машғулотлари ўтказиш инструкцияси, тренинг, практикум, психологик кабинетни жиҳозлаш услуги, дарслик ва қўлланмаларни маҳаллий шароитга мослаштириш ва синаб кўриш ишларини кенг кўламда йўлга қўйиш орқали инсоннинг муайян хусусиятини тўла очиш имкониятига эришиш.

4. Психологиянинг предмети ва объекти мавҳум шахс, ҳодиса, ҳуқ — атвор, фаолият ва муомалага қаратилмаслиги, балки реал инсон, муайян ёш, аниқ жинс хусусиятлари юзасидан маълумот беришга йўналтирилганлиги мақсадга мувофиқ. Ана шу жараёндагина табиатга ва жамиятга муносабатни шахс билан, ғавқулдодаги вазият билан узвий боғлаб ўрганиш имконияти яратилади. Ушбу муаммоларни ҳал қилишда биосфера ва неосферадан келиб чиқиш жоиз. Назарий муаммонинг амалий турмуш билан алоқасини оқилона тушунтириш ва яққол намуна келтириш орқали уларга шарҳ бериш талқинини янада жонлантиради, инсоний фазилат, ҳислат ва сифатлардан андоза олишга талабани етаклайди.

5. Психология соҳаларининг ҳар бирида ҳам марказий тимсол инсон шахси бўлганлиги учун уларнинг ўртасидаги қонуният, шарт — шароит хусусиятлари шу инсонга системали ёндашишни тақозо қилади. Мазкур ёндашиш шахснинг кўп қирраларини турлича вазиятларда рўй бериш орқали аниқланиши, унинг тўғрисида ишончлироқ маълумот олиш шароитини юзага келтиради, Мавзулараро алоқани изчил равишда амалга ошириш инсоннинг алоҳида хусусияти, фазилати, кечинмалари, ҳолатлари, ҳис — туйғулари, иродавий сифати, иқтидори, қобилияти, қизиқиш ва эҳтиёжини яхлит олиб қараш имконини вужудга келтиради. Шахс учун ўзини ўзи такомиллаштириш воситаларидан унумлироқ фойдаланиш сари талабани ундайди.

6. Психология соҳасининг ҳар қайсиси реал шахснинг индивидуал (услуб, сезирлик, таъб, хусусият, ишчанлик) ва типологик (олий нерв фаолияти тоифаси, қонуният, хусусияти, туғма майл, темперамент, ички имконият ва бошқалар) хусусиятларининг намоён бўлиши ҳодисаси тадқиқ қилинади. Таълим жараёнини гуманизациялаш эса ҳар бир талабанинг ана шу хусусиятини ҳисобга олиш, маълумотни қабул қилиш тезлиги тушуниш даражаси материалларни хотирада сақлаш имкониятидан келиб чиққан ҳолда ёндашишни талаб қилади. Токи талабани ўзлаштириш суръати, жавоб реакцияси, ақлий имконияти ўқитувчи томонидан тўғри ҳисобга олишга эришилсин.

7. Психологик билимлар билан чуқурроқ танишиш мақсадида иқтидорли, яхши ўзлаштирувчи, бўш ўзлаштирувчи талабаларнинг барча тоифалари билан индивидуал ишлаш жадвалини тузиш ва унда уларнинг ҳар бирининг диққат кўлами, хотира хусусиятлари, фаҳм — фаросат ҳажми, фикр юритиш доирасини эътиборга олиб, тошшириқ миқдори, мураккаблиги, шуғулланиш вақтини белгилаш олий мактабда гуманистик ғояни қарор топтириш ишига хизмат қилади.

8. Курс ва битирув мавзуини танлашда талабаларга эрк бериш, уларни ёқтирган, қизиқтирган соҳаларга жалб қилиш: мазкур жараёнда уларнинг имконияти, иқтидори, ижодий фаолияти, ёзма нутқ қобилиятини ҳисобга олиб муддат белгилаш ва талабчанликка дифференциал муносабатни амалга ошириш маъқул. Фақат мана шу йўллар билангина уларнинг шахсиятига нисбатан ҳурмат туйғусини намоёиш қилиш мумкин.

9. Рейтинг системаси синовлари жараёнида талабаларнинг индивидуал — типологик, ёш хусусияти, жинсий тафовути, қизлик иффати, ибоси, ҳаёси: йигитлик ғурури, шаъни, масъуллиги, турмуш тажрибаси, фавқулоддаги психологик ҳолатларга эътибор бериш инсонпарварлик ғоясини инобатга олишни яққол намунаси ҳисобланади.

10. Жаҳон психологияси фанининг ютуқлари илмий концепциялари этнопсихологик ҳолатга мослаштириб баён қилиш, тўпланган дурдоналардан реал шахснинг амалиётда фойдаланиш йўллари уқтириб ўтиш, билимларни пухта,

барқарор ўзлаштириш имкониятини тугдиради. Билимларни ўзлаштиришда миллий психологик қонуниятлар, маънавиятлар, қадриятлар, стереотиплар, идентификация, апперцепция, антиципация, аттракция, рефлексия категорияларининг роли ва аҳамиятига эътибор бериш этнопсихологик хусусиятларни ҳисобга олиш аниқ муддаодир. Гуманистик ўқитиш йўллари билан бир — ўқитувчи билан талаба ўртасида ҳамкорлик фаолиятини вужудга келтириш, умумий ўқиш фаолиятини ҳамкорлик жараёнига айлантиришдан иборатдир. Бу ҳолатда талаба маълумотларни тингловчи ролидан унинг ҳамкорликда эгаллаш функциясини бажарувчи шерик даражасига ўсиб ўтади. Аввал тақлид, кейин идентификация ва охирида рефлексия йўллари билан билимларни ўзлаштириш фаолияти доирасини кенгайтиради.

Ўқитишнинг гуманистик йўллари хилма — хил бўлиб, улардан энг самарадор бўлганлари муаммоли ўқитиш, суггестезия, эвристик, программалаштириш, ўзини ўзи бошқариш, ақлий фаолиятнинг босқичли амалга ошириш, назарий умумлаштириш (умумлашмадан яққоллик сари) жаҳон психологиясида кенг кўламда қўлланиб келинмоқда.

1.2. ЎҚИТИШНИНГ ЯНГИ УСЛУБИ ТАВСИФИ

Юртимизда юз бераётган улкан ўзгаришлар барча соҳаларга, шунингдек, олий таълим жараёнига ҳам ўз таъсирини ўтказмоқда. Эски ижтимоий муносабатлар шакллариининг бузилиши ва янги демократик ҳаёт тарзининг вужудга келиши шахснинг ижодий фаоллигини талаб қилади. Ижодкор, фаол, мустақил фикрловчи шахсни тарбиялаб вояга етказиш учун олий таълимда муҳим ўзгаришлар ва қайта қуриш ҳаётий зарурат бўлиб қолмоқда. Шу боисдан олий мактабда туб ўзгариш яшаш, фаол, ижодкор, ақл — заковатли, зиёли мутахассисларни тайёрлашнинг илмий асосларини яратиш қатор фанларнинг вазифаси бўлиб ҳисобланади. Таълим жараёнида шахсни камол топтиришнинг шарт — шароитларини белгилаш сингари мураккаб вазифани ҳал қилиш психология фанининг тадқиқот объекти ва мавзуига киради.

Узоқ давр таълимнинг психологик концепцияси шахс ва жамиятнинг ўзаро муносабатларига фақат бир томонлама

ёндашилган, яъни таълим жараёни инсоният томонидан топилган билимларни ва амалий кўникмаларни ўзлаштириш, деб қаралиб келинди — ю, лекин бу жараёнда талабаларнинг шахсий ҳаётий нуқтаи назари, фаол ва теран фикрлаши уларнинг интилишлари, ички руҳий имкониятлари, касбий жиҳатлари қарийб ҳисобга олинмай келинди. Таълим жараёнида шахснинг мустақиллиги, чекланганлиги сабабли такомиллаштириш талабалар билимларини мустақил эгаллашга, ижодий фикрлашга, ўз шахсини такомиллаштириш ва индивидуал фаолиятини ташкил қилишда бир қатор қийинчиликлар сезадилар. Чунки таълим репродуктив ўқиш жараёни негизига қурилганлиги учун ўқитишнинг бошқа шаклларида кам самара бериши билан ажралиб турар эди. Шунинг учун ўқитиш жараёнини негизига маҳсулдор фаолият деб тушуниш заминига қуриш орқали талабаларда билимларни ўзлаштириш билан чекланиб қолмасдан, балки уларни комил шахс сифатида шаклланишни, ижодий изланиш кўникмаси, мустақил фикрлаш уқувини ва касбий малакаларини эгаллашни таъминлаш мумкин. Таълим ижодий ва маҳсулдор фаолиятга айланишида ўқитувчи билан талабалар ҳамда талабаларнинг ўзаро ҳамкорлиги муҳим аҳамият касб этади.

Ўқитишнинг ушбу шакли (ўқитувчининг талабалар билан ҳамкорликдаги самарали фаолияти, яъни ҳамкорликдаги маҳсулдор фаолияти) Москва давлат университети педагогика, психология кафедраси ва Ўзбекистон Миллий университети психология кафедраси ҳамкорликда бир неча йиллардан бери тажрибалар ўтказилмоқда. Маълум бўлишича, методологик ва назарий мулоҳазаларимизга кўра, ўқитувчи билан талабаларнинг ҳамкорлик фаолияти уч фаза (давр) дан, саккиз таркибий қисмдан, етти шаклдан ва уч мезондан ташкил топиши мумкин экан. Қуйида ана шу муаммонинг амалий ва татбиқий жиҳатлари юзасидан мулоҳаза юритишга ҳаракат қиламиз, ўйлаймизки, тажриба натижалари олий таълим учун муҳим аҳамият касб этиш, ўқитувчиларда унга нисбатан қизиқиш уйғотади.

Ҳамкорликдаги ўқув фаолияти таркибига қуйидагиларни киритиш мақсадга мувофиқ: мотивацион — маънавий, тахминий — қидирув, тахминий — изланув,

операционал — ижройи, назорат — тузатув, ташкилий — ижтимоий, ташкилий — предметли кабилар. Ҳамкорлик фаолиятининг шакллари: 1) фаолиятга кириш, 2) мустақил ҳаракатлар, 3) тақлидий ҳаракатлар, 4) мадат ҳаракатлари, 5) ўзини ўзи ташкил қилувчи ҳаракатлар, 6) ўзини ўзи бошқариш ҳаракатлари, 7) ўзини ўзи қўзғатувчи ҳаракатлар.

Тажрибаларда ўзлаштиришга ижодий таъсир қилувчи талаба шахсининг хусусиятлари ҳисобга олинди, чунончи: шахснинг юксак мотивацияси, унинг курс жамоасида пешқадам бўлишга нисбатан интилиши, ўзига ва атрофдаги одамларга юқори даражада талабчанлик, ўспиринларда тормозланишга нисбатан жараёнининг кучлилиги, қизларда иккинчи сигналлар тизимининг (нутқ ва тафаккурнинг) ривожланганлиги ва бошқалар. Натижаларнинг кўрсатишича, юқори даражада ўзлаштирувчи талабалар ўқиш моҳиятини ақлий ривожланишнинг воситаси деб, паст ўзлаштирувчилар эса ўқиш бўлажак касб учун билим, кўникма ва малака эгаллаш деб тушунишда ўзаро тафовутга эгадирлар.

Ўқув жараёни иштирокчиларининг ҳамкорликка шахсий тортилганлик даражасини ўрганиш мақсадида Люшер, Спилбергер, Фидлер шкалалари (модификация бизники), кузатиш ва суҳбат методлари тажрибада қўлланилди.

Люшернинг саккиз қатор рангли тести инсоннинг ҳаёти ва фаолияти шароитларига нисбатан "шахсий реакция" сини аниқлашга хизмат қилади. Инсонда эмоционал ҳолатнинг ўзгариши, унда рангларга нисбатан муносабатнинг ҳам турлича бўлиши сари етаклайди. Чунки баъзи бир раҳбар жуда ёқимли, айримлари ёқимсиз, бошқалари эса ёқимлироқ ҳис — туйғу уйғонади. Рангларнинг орасидан тўрттаси асосий ҳисобланиб, субъектнинг руҳий ҳолатидаги қуйидаги жиҳат ҳамда жабҳаларни ўзида акс эттиради.

1. Тўқ кўк — муносабатлар чуқурлиги, ишонч қўллаб — қувватлаш, мазкур кўринишликни таъминловчи тинчлик хотиржамликка интилиш ва бошқалар.

2. Кўкимтир яшил — "Мен" ҳимояси, ҳимояланган ўз мавқеини эгаллашга интилади.

3. Тўқ сариқ — (апелсин ранг) — қизил — "Мен" кенгайиши (экспансия "Я") — фаол фаолиятга интилиши.

4. Сариқ — муносабатларнинг кенгайиши: енгиллашти — рувчи янги алоқаларга ва таъсиротларга интилиши.

Тестнинг қолган тўрт хил ранги "қўшимчалар" ҳисобланиб, улар қуйидаги интилишларни фаол, аниқ намоён бўлишларини тавсифлайди.

5. Сиёҳранг — сафсар — қарама — қаршилиқларнинг тенглашиши, бир — бирига мос келиши, ҳатто қўшилиб кетиши.

6. Жигар ранг — жисмоний, ҳиссий қулайлик (комфорт).

7. Қора — инкор қилиш, негативизм (деструкция)

8. Кул ранг — босиқлик, одамовилик, қовуша олмаслик (ичимдагини топик) ва бошқалар.

Люшер тести ёрдамида аниқланган "шахс реакция" си ўқув жараёнининг иштирокчисини шу жараёнга шахсий тортилганлигини эмас, балки унинг фаол фаолиятдаги шахсий позициясини аниқлашга ҳам хизмат қилади.

Спилбергер — Ханин — Ғозиев шкаласи безовталаниш (ҳадиксираш) ҳолатини ўлчашга, зўриқиш вазиятига нисбатан эмоционал реакциясини текширишга қаратилгандир.

Люшер тести ёрдамида безовталаниш (ҳадиксираш тўғрисида) олинган маълумотни Спилбергер шкаласидан олинган натижалар билан таққослаб, сўнг ўқув жараёни обектининг "шахсий реакциясини" унинг ўқув жараёни вазиятига бевосита алоқадор ёки алоқадор эмаслиги аниқланади.

Ўқув жараёни иштирокчилари шахслараро муносабатлари "психологик муҳит" ни ташкил қилади. Мазкур психологик муҳитни ўрганиш учун Фидлер (Э. Ғозиев модификацияси) шкаласидан фойдаландик. Ушбу шкала қарама — қарши маънога эга, ўн жуфт сўздан тузилган бўлиб қуйидаги кўрсатма ёрдами билан амалга оширилади: гуруҳдаги муҳитни ўзида акс эттирувчи қарама — қарши маъноли сўзлар жуфти берилган: ҳар қайси жуфтдаги "Х" белгисини қўйинг шундай қилиб гуруҳингиздаги муҳит

1 2 3 4 5 6 7 8

Дўстона муносабат

Келишувчанлик

Қониққанлик, мамнуният

Илиқлик

Ҳамкорлик

Душманлик

Келиша олмаслик

Қониқмаслик

Совуқлик

Ҳамкорлик йўқлиги

Бу жуфт сўзларни икки гуруҳга ажратиш мумкин: а) амалий муҳитга алоқадор сўзлар: б) мулоқот муҳитига тааллуқли иборалар.

Сўзларни гуруҳга ажратиш туб маъноси билан ўқув жараёнидаги ҳамкорликни янада яхшироқ фарқлашга оқилона, одилона ва омилкорлик билан баҳолашга зарур шарт — шароитлар яратади.

Ўқув жараёни иштирокчиларининг позициясини аниқлашда юқоридаги ҳар учала гуруҳ методлари натижаларига асосланиб иккита бир хил тоифадаги анкета шкаладан унумли фойдаланилди. Улар ўқитувчи ва талабаларнинг ҳамкорликдаги фаолиятини баҳолашга ва аста — секинлик билан ўзини ўзи баҳолашга ўсиб ўтиш жараёнини шарҳлашга қаратилгандир. Уларнинг ҳар бири 24 тадан ҳукмни ўз ичига олган бўлиб, ўқув жараёни иштирокчилари фаолиятининг турли жабҳаларига тегишлидир.

Билимларни ўзлаштириш даражасини баҳолаш махсус тузилган комиссия томонидан синовдан ўтказиш орқали амалга оширилади. Синов олдида ўқитувчи ҳар бир талабани уч хил кўрсаткич асосида баҳолашга ҳаракат қилади: а) талабанинг машғулотга муносабати (жиддийлиги), б) шуғулланиш истаги (хоҳиши), в) шуғулланиш қобилияти имконияти.

Синов жараёнида қуйидагилар амалга оширилади.

- гуруҳга (3 ва ундан ортиқ киши) берилган вазифанинг гуруҳий тарзда бажариши, ўқитувчига савол билан фақат бир мартагина мурожаат қилишга рухсат берилиши.

- индивидуал жавоб бериш.

Баҳолаш қуйидаги бу ўлчамлар асосида ўтказилади:

- тўғри тўлиқ жавоб — 4 баҳо.

- тўғри — нотўлиқ жавоб — 3 баҳо.

- нотўғри жавоб — 2 баҳо

- жавобнинг йўқлиги — 1 баҳо.

Ҳамкорлик фаолияти 4 босқичдан ташкил топган бўлиб, у талабаларга ўқитувчининг ёрдам шакллари тадқиқотнинг қуйидаги даврларга мос келишини таъминлайди.

Ҳамкорликнинг биринчи фаолияти "психологиянинг тарихи, унинг нимадан баҳс этиши, вазифалари ва аҳамияти" маърузасидан бошланади. Машғулотнинг мақсади:

талабаларда психология фанининг моҳияти, тарихи, аҳамияти тўғрисида тушунча ҳосил қилиш, уларда фанга нисбатан қизиқиш уйғотиш, уларни мавзу устида ижодий, мустақил фаолият уюштиришга ундашдан иборатдир.

Ушбу мавзу бўйича семинар машғулоти биринчи марта ўтказилётганлиги сабабли талабаларда муаммо юзасидан тахминий фикр юритиш имконияти йўқ даражада эканлиги намоён бўлди. Машғулот қуйидаги қисмларга ажратилган ҳолда олиб борилди. Унинг биринчи қисми тавсия қилинган режа асосида улар билан "давра суҳбат" и ўтказилди.

Тажрибада ўқитишнинг савол—жавоб йўсиндаги шаклдан унумли фойдаланилди: А) психологиянинг мустақил фан сифатида вужудга келиши, Б) психология психикани ўрганувчи фан сифатида, В) психологиянинг вазифалари ва аҳамиятининг муҳокамаси (45 минут).

Машғулотнинг иккинчи қисмида талабалар хоҳишига биноан, улар тўрт гуруҳга ажратилди.

Тажрибанинг биринчи қисмида гуруҳчалар ихтиёрийлик тамойили асосида тузилган бўлиб, унда талабалар 4—5 кишидан иборат гуруҳчаларга бирлашгандирлар. Бундан кўзланган асосий мақсад, гуруҳий фаолият учун ҳалақит, психологик тўсиқлардан, яъни уларнинг тасодифий гуруҳчага бирлашишдан сақлаш эди, холос.

Гуруҳчаларда иштирок қилган синалувчиларга савол бериш орқали улар самарали ҳамкорлик фаолиятига жалб қилинади:

- психология фанига муҳим ҳисса қўшган мутафаккирлардан кимларни биласиз?
- Уларнинг қайси асарларини ўқигансиз?
- Асарлар ва уларнинг аҳамияти ҳақида шахсий мулоҳазаларингиз қандай?

Ушбу жараёнда таълимнинг муаммоли мунозара услуби қўлланилди ва ўқитувчи ҳар бир гуруҳчанинг ҳамкорликдаги фаолияти муҳокамасида қатнашди.

Семинар машғулотининг иккинчи қисмини (15 минут) бошлашдан олдин, ўқитувчи тахтага муҳокама қилинадиган барча масалаларни ёзиб қўйиб, буларнинг ҳаммаси ҳар бир гуруҳчага тааллуқли эканлигини таъкидлайди. Синалувчининг фикр билдиришига қўйиладиган талаблар доскага ёзиб қўйилади: фикр мантиқан тўғри тузилган,

тадрижийликка эга, зиддиятлардан холи бўлиши, мулоҳаза билдириш эса 3 минут ичида амалга оширилиши қатъий талаб қилинади.

Семинар машғулотининг учинчи қисмида—(20 минут) ҳар қайси гуруҳча ўз ижодий ҳамкорликдаги фаолиятининг маҳсули юзасидан ҳисобот беради. Бундан кейин эса ҳар қайси гуруҳча олдига бошқа гуруҳчаларнинг мулоҳазаларига баҳо бериш вазифаси юклатилади. Баҳо бериш қисқа бўлмоғи ва бош мақсад моҳиятини очишга хизмат қилмоғи зарур эди. Ҳар бир гуруҳча бошқа гуруҳчанинг фикрини баҳолаш жараёнида ўз позициясини ҳимоя қилиш ва далиллаб бериш ҳуқуқига эгадир. Машғулотнинг ушбу қисмида гуруҳий баҳолаш услуби татбиқ этилади.

Ўқитувчининг асосий вазифаси синалувчиларнинг регламентга риоя қилишларини назорат қилиш ва баҳони бошқариб туришдан иборатдир. Семинар машғулотининг тўртинчи қисмида (5 минутга мўлжалланган) ўқитувчи унга якун ясайди ва ўтказилган машғулот юзасидан ўз фикр ва мулоҳазасини билдиради. Семинар машғулотининг бешинчи қисмида (10 минут оралиғида) ўқитувчи келгуси, навбатдаги машғулотда муҳокама қилиниши режалаштирилган мавзу билан таништиради ва адабиётлар рўйхатини беради.

Машғулотда ўқитувчи билан талабалар ҳамкорлиги шаклан ўзгариб боради, энди ўқитувчи уларнинг ҳар қандай саволларига эмас, балки аниқ ифодаланган саволга яққол, лўнда қилиб жавоб беради, холос. Бунда ўқитувчи гуруҳ иштирокчилари ёнига келмайди, балки гуруҳ вакили унга аниқ савол билан мурожаат қилади, шунингдек, олган жавобини гуруҳдошларига етказди. Талабаларга ўқитувчининг ёрдами камайиши, чекланиши улар ҳис—туйғусига сазовор бўлади, бинобарин, синалувчилар мустақил самарали фаолиятига муаллим ишончининг ошиши, деган ҳулоса демакдир.

Ҳамкорлик фаолиятининг биринчи босқичида гуруҳчаларда психологик муҳит—ўртача, яъни талабалар ўзаро келишиб, ҳамкорликда бир—бирларини қўллаб қувватлаб иш қилсалар—да, лекин улар гуруҳдаги бундай муносабатлардан қониқмайдилар (4,9). Шунингдек, гуруҳдаги муҳитни илиқ дейиш қийин (4,4), бу эса ўз навбатида,

фаолият маҳсулдорлигига, мароқлигига ва муваффақиятлигига салбий таъсир кўрсатади.

Иккинчи босқичдан кейин гуруҳий муҳитда сезиларли даражада талабалар ўртасида дўстона муносабат кўрсаткичи ($M=3,6$ дан $M=2,6$ га) ижобий томонга ўзгара борган. Шунинг учун талабалар ҳамкорлиги кўлами кенгайди, лекин ҳали фаолият самарадорлигига ва муваффақиятлигига нисбатан муносабат ўзгаришсиз қолади. Бизнингча, бунга асосий сабаб иккинчи босқичда талабаларнинг гуруҳга бўлиниши ўқитувчи ташаббуси орқали амалга оширилишидир.

Учинчи босқичда фаолият муваффақиятлигига кескин ижобий ўзгариш кўзга ташланади. Бу ҳолатни шундай изоҳлаш мумкин, гарчи бу сафар ўқитувчи уларни гуруҳчаларга алифбе бўйича ажратган бўлса — да, лекин улар бундай бўлинишига бир оз кўникканлиги учун фаолиятга қизиқиш кучайган, унинг маҳсулдорлиги ортиши натижасида талабаларда ўз ишларидан қониқиш ҳисси вужудга кела бошлаган. Мулоқот ва муомала доирасида ҳам улар ўзаро келишиб кенг ҳамкорлик қилишга эришганлар.

Тўртинчи босқичдан сўнг ўтказилган тажрибалар гуруҳдаги психологик муҳит ижобий деб баҳоланишга имкон яратади. Мазкур босқич охирида талабалар ҳамкорлиги янада кенгайди, улар ўзаро келишиб ишлашга, бир — бирини қўллаб — қуватлашга ўргандилар, натижада ҳамкорлик фаолияти уларда қизиқиш уйғота боради. Фаолиятнинг маҳсулдорлиги ўқиш жараёнидаги муваффақиятлар зерикишни аста — секин камайтириш, натижада фаолият билан шуғулланиш мароқли бўла бошлади. Бунинг таъсирида талабаларни гуруҳдаги муҳит қизиқтира бошлади. Шунинг учун тажриба гуруҳи талабаларда психологик муҳит кўлами ва фаолият тизимида ижобий ўзгаришлар юз берди.

Шундай қилиб, ҳамкорликда ўқитувчи тажриба гуруҳи талабаларининг мустақил фаолиятини ташкил қилишга кўпроқ эътибор қаратади, таълимда машғулот хусусиятига биноан қизиқарли шакл ва услубларни қўллайди, уларнинг ҳамкорлигини ташкил қилади, ижодий фикрлашга, фикр алмашишга кенг имконият яратади. Шу боисдан ўқитувчи билан талабалар ҳамкорлиги ўқитишнинг янги шакли

дейишга тўла кафолат беради, иштирокчининг ижодий изланиш сари етаклайди.

1.3. ПЕДАГОГИК ТЕХНОЛОГИЯНИНГ ПСИХОЛОГИК МУАММОЛАРИНИ ТУШУНТИРИШ

Педагогик ва психологик адабиётларда таълимни такомиллаштириш, ўқув — тарбия жараёнини оптималлаштириш, ривожлантирувчи таълим, таълимнинг фаол янги (инновацион) методлари, муаммоли ўқитиш методи, программалаштириш таълим каби атамалар негизда ўнлаб назариялар, ёндашишлар тўғрисида маълумот берилган. Ҳар қайси концепция ўз замонаси учун илмий прогрессив гоёни илгари сурган ва таълим — тарбия жараёнининг самарадорлигини муайян даражада оширишга хизмат қилиб келган. Лекин уларнинг ҳар бири алоҳида илмий услубий жиҳатдан таҳлил қилинса, ўзининг бир томонламалиги билан мангуликка дахлдор эканлиги кўзга яққол ташланади. Бундай умумий нуқсоннинг асосий сабаби педагогик технологиянинг барча таркибий қисмларининг ҳам назарий мулоҳазада, ҳам амалий фаолиятда қамраб олинмаганлигидир.

Ушбу камчилиكنи келтириб чиқарувчи бош омил — таълим (тарбия) жараёнига субъект (ўқитувчи) сифатида мақом (статус) ва рол бериб келинганлигидир. Бинобарин, таълим — тарбия жараёни бир тамонлама таъсир ўтказиш ва ахборот (маълумот, билим) узатиш, ҳар хил хусусиятли малакалар шакллантириш тамойилларига бўйсундирилгандир. Натижада таълим — тарбия жараёнининг иштирокчилари ўқитувчи билан ўқувчилар ўртасида тенг ҳуқуқийлик бузилиши юз берганлиги туфайли бирининг иккинчиси устидан устуворлиги ҳукмронлиги қонуний аҳамият касб этган. Ўқувчилар (талабаларнинг эҳтиёжи, ўқув мотивлари табиий майллари истеъдоди, салоҳияти, савияси, ўқуви) зеҳни мазкур жараёнда ҳисобга олинмаган. Таълим тарбия жараёнида субъект (ўқитувчи) — субъект (ўқитувчи ёки талаба) муносабати яратилмас экан, самарадорлик мустақил (ижодий) фикрлаш тўғрисида гап бўлиши мумкин эмас.

Бизнингча, педагогик тизим ва унинг технологияси шартли равишда қуйидаги таркибий қисмлардан иборат бўлиши мумкин:

- таълим — тарбия иштирокчилари (ўқитувчи ва ўқувчилар) шахсиятига қўйиладиган ижтимоий талаблар (жамиятнинг комил инсонга нисбатан эҳтиёжи).
- ҳамкорлик фаолияти аъзоларининг касбий тайёргарлиги даражасига нисбатан ижтимоий эҳтиёж (буюртма).

- таълим ва тарбия жараёнининг мақсади.
- таълим ва тарбия жараёнининг мазмуни, моҳияти.
- таълим ва тарбия жараёнининг амалга ошириш воситалари (методлар, усуллар, техник воситалар, дарсликлар, қўлланмалар ва ҳ.к):

- таълим ва тарбия жараёнини индивидуаллаштириш ёки дифференциаллаштириш:

- реал шароит, фавқулоддаги вазият, иккиёқлама (ўқитувчи билан ўқувчилар хоҳиши) иштиёқини ҳисобга олиб технологик ўзгартиришлар киритиш.

- Ижодийлик, ихтиёрийлик амалиётининг назариядан устуворлиги муаммоси бирламчи эканлигига риоя қилиш кабилар.

Таълим — тарбия мазмуни то ҳозирги кунгача коммуникация, яъни бирёқлама ахборот узатиш (ўқитувчи ахборот манбаи, ўқувчи эса уни қабул қилувчи) асосида қурилиб келинмоқда, ваҳоланки, у коммуникация (узатиш, таъсир ўтказиш), интеракция (ўқитувчи билан ўқитувчиларнинг ўзаро таъсир ўтказиши), перцепция (инсонни инсон томонидан идрок қилиш, яъни ўқувчиларнинг ўқитувчи ёки ўқитувчининг ўқувчи томонидан идрок қилиш) сингари таркиблардан иборат бўлиши лозим. Илғор педагогик технологияга асосланган ривожланган мамлакатларнинг педагогик тизими тажрибаси амалий кўникмаларни назарий билимлардан устунроқ (60% ва 40%) бўлишни тасдиқламоқда. Биринчи галдаги вазифа — таълим — тарбия мазмунини давр, замон талабига мослаштиришдан иборатдир. Таълим — тарбия фаол, инновацион, ноанъанавий йўллари ўқув фанларнинг ўзига хослигидан келиб чиққан ҳолда яратиш ва уларни (ўқувчи,

талаба ёшига, жинсига, фавқулоддаги вазиятга биноан) амалиётга татбиқ этиш.

Педагогик тизимни такомиллаштириш ва педагогик технологияни таълим — тарбия жараёнига муваффақиятли татбиқ этиш учун қуйидаги вазифаларни амалга ошириш мақсадга мувофиқ;

- Ўқитувчи ва ўқувчи (талаба) шахсини:

- Одам — инсон — шахс — индивидуаллик — субъект — комил инсон шаклида шакллантириш:

- Ўқитувчи профессиограммаси (психограммаси) ни замон талабига биноан яратиш:

- Ўқувчи (талаба) савияси, шахси, характери, истеъдоди, интеллект, хулқи, малакаси, иродаси, эҳтиёжи, мотиви ва ҳис — туйғусини баҳолаш тестларини ишлаб чиқиш:

- Ўқувчилар (талабалар) ва ўқитувчиларда муайян фазилатлар, хислатлар, сифатлар, хусусиятларни шакллантириш учун тренинг, ишбилармонлик ўйинлари, психодрама, фикрлар жанги ва махсус машқлардан унумли фойдаланиш:

- Ўқитувчи малакасини ошириш ва қайта тайёрлаш йўллари такомиллаштириш, уларда ижодий изланишларни шакллантириш.

- Рейтинг, тест, модель тизимлари самарадорлигини оширишда бошқа методларни амалиётда қўллаш.

- Ўқувчилар (талабалар) ёшига, фанларнинг моҳиятига биноан педагогик технологиянинг воситаларини саралаш ва замонавийсини кашф қилиш:

- Матнларда баёнйликдан чекиниш ва муаммолик, ижодийлик, мустақил фикрлашга ўтиш.

- Таълим (тарбия) дастурининг инвариантларини, модификацияларини яратиш ва амалиётга жорий қилиш:

- Ўқув (ўқиш) мотивларини шакллантириш учун алоқани амалга ошириш, токи такрорий билимларга йўл қўймаслик:

- Таълим — тарбия жараёнининг фаол, инновацион, ноанъанавий, ижодий услублари ва шакллари амалиётда қўллаш: дарснинг тузилиши ва босқичлари тўғрисидаги расмийликдан қутилиш, мажбурийликдан халос бўлиш

орқали ихтиёрийликка ўтиш ва ундан шахслараро мосликка, тенгликка эришиш:

Таълим — тарбия жараёнини (ўқитувчи билан ўқувчилар ва ўқитувчиларнинг ўзаро) ҳамкорлик фаолиятига айлантириш "Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури" нинг амалий ифодасини қарор топтиришни тезлаштиради.

1.4. ПСИХОЛОГИК—ПЕДАГОГИК КОНСИЛИУМ ВА УНИ ЎТКАЗИШ МЕТОДИКАСИ

Машғулот мақсади: Психологик — педагогик консилиумнинг аҳамияти ва ўтказиш усуллари кўрсатиш; психологик — педагогик консилиум ўтказиш давомида ўқувчининг хатти — ҳаракатидаги салбий ўзгаришларни аниқлаш билан боғлиқ, бошланғич кўникма ва малакаларни шакллантириш; педагогик кузатувчанлик, ўқувчилар фаолиятининг мотивларини тушуна олиш, олинган маълумотлар асосида уларнинг хатти — ҳаракатини олдиндан кўра олиш, "тарбияси оғир" ўқувчилар билан ишлашни удалаш каби хусусиятларни ривожлантириш.

Машғулот мазмуни:

1. Психологик — педагогик консилиум ва унинг таълим ва тарбия жараёнидаги аҳамияти.
2. Психологик — педагогик консилиум предмети, мақсади ва вазифалари.
3. Хулқидаги салбий ўзгаришларни баҳолашнинг назарий ва ташкилий масалалари.
4. Психологик — педагогик диагностиканинг методик масалалари.
5. Психологик — педагогик диагностиканинг функциялари.
6. Психологик — педагогик консилиум иштирокчилари.
7. Консилиум ишини ташкил этиш.
8. "Психологик — педагогик консилиум" ўқув ўйини ўтказиш.

1. Психологик — педагогик консилиум ва унинг таълим тарбия жараёнидаги аҳамияти.

Касб — ҳунар коллежи, академик лицейларда баъзи ўсмирлар хулқидаги салбий ўзгаришлар билан боғлиқ

муаммоларнинг кўплиги ҳеч кимга сир эмас. Бу муаммолар айниқса касб — ҳунар коллежларида яққол кўзга ташланади. Чунки мактаблар олий ўқув юртиларидан фарқли равишда касб — ҳунар коллежлари ўқувчилари айтирли бир хил ёшдаги, ўсмирлардир. Ўсмирларнинг психологик хусусиятлари, ўзини катта кишидек ҳис қилишга интилиш, мустақилликка интилиш баъзида уларнинг хулқида салбий ўзгаришларни келтириб чиқаради. Психологик шу ўзгаришларнинг асосида қандай сабаблар ётганини яхшилаб ўрганган ҳолда энг мақбул психологик чоралар кўра олади.

Ҳозирги вақтда психология фанининг амалий тармоқлари жуда кенг ривожланмоқда. Кўплаб психологик хизмат турлари пайдо бўлмоқда. Масалан: оилавий, психологик — педагогик, касб танлашга ёрдам бериш ва ҳоказо. Бу борада амалий психология ишида ўқитувчилар, врачлар, психиатрлар, ота — оналар иштирок этадилар.

Амалий психологиянинг долзарб вазифаларидан бири — ўсмирлар хулқидаги салбий ўзгаришларни ўрганиш ва уларга ёрдам беришдир.

Ўсмирлар ёши ижтимоий, психологик, физиологик жиҳатдан жуда мураккаб қарама — қаршиликларга тўладир. Бу қарама — қаршилик ва мураккабликларнинг асл сабабларини кўпинча ўсмирнинг ўзи ва унинг атрофидагилар англамайдилар.

Ўсмирларнинг ички дунёсидаги қийинчиликлар ташқи оламдаги, мактабдаги, касб — ҳунар коллежи талаблар билан ўсмир дунёқараши, мотивлари тўқнашганда улар психологиясида, хулқида салбий ўзгаришларни келтириб чиқаради. Натижада ўсмирда асабийлик, бетта чопарлик, ўзини тутат билмаслик каби салбий хусусиятлар, шу билан бирга катталардан ўзининг ички дунёсидаги ўзгаришларни яшириш, катталарга, ўқитувчи ва тарбиячиларга ишонмаслик, ўзига ўзи ишонмаслик сифатлар пайдо бўлади. Ўсмир ўз ҳаётидаги ички ва ташқи қарама — қаршиликларни катталарнинг ёрдамсиз енгиб ўтиши жуда қийин. Бу борада ўқитувчилар, тарбиячилар, врачлар, ота — оналар ҳамкорликда ишлашлари керак. Шундай ҳамкорликдаги ишлардан бири — психологик — педагогик консилиумдир.

Консилиум (лотинча *consilium* — кенгаш, маслаҳат — лашиш) — бир ёки бир қанча соҳалардаги

мутахассисларнинг маълум муаммони мукаммал ўрганиш ва уни ҳал этиш усуллари аниқлаш учун кенгашидир.

Бу тушунча кўп фанларда, шу жумладан, психология ва педагогикада ҳам қўлланилади. Ўсмирлар хулқидаги салбий ўзгаришни ўрганиш учун буни қўллашда ҳеч бир ғайри табиийлик йўқ. Чунки бу масала ўқувчи хулқидаги ўзгаришларни ҳар томонлама чуқур ўрганишни, тарбия жараёнида хатога йўл қўймасликни, йўл қўйилган хатоларни тузатишни кафолатлайди. Шундай қилиб, психологик — педагогик консилиум — бу ота оналар, педагоглар, психологлар, медиклар ва бошқаларнинг ўсмир хулқидаги салбий ўзгариш сабабларини ўрганиш, уларни баратарф қилиш учун кенгашидир.

2. Психологик — педагогик консилиумнинг предмети, мақсади ва вазифалари

Агар тиббий консилиумнинг асосий предмети бирор касалликни ҳар томонлама ўрганиш бўлса, психологик — педагогик консилиумнинг предмети бирор ўқувчи ёки ўсмир хулқидаги салбий ўзгаришлар ва уларни келтириб чиқарувчи сабабларни ўрганидир.

Психологик — педагогик консилиумнинг мақсади:

Ўқувчини (ўсмирни) психологик жиҳатдан мукаммал ўрганиш ва таҳлил қилиш (унинг психик ривожланганлик даражасини, шахсий сифатларини, характерини, темпераментини, ўқишдаги ва оиладаги шароитини, соғлиғини, ўқув гуруҳидаги мавқеини, тенгдошлари орасидаги тутган ўрнини) ўрганиш ва ўқувчига, унинг ота — онасига, педагогларга ёрдам бериш.

Психологик — педагогик консилиум фақатгина тарбияси оғир ўсмирлар учун эмас, балки индивидуал — психологик хусусиятларга кўра оиласида, ўқув гуруҳида ёки ўзининг ички қийинчиликларига учраган ўсмирлар учун ҳам фойдалидир. Ўсмирларнинг психик ривожланиши қонуниятларини, уларга таъсир қилувчи сабабларни ўрганиш оилада ва таълим — тарбия жараёнида тўғри йўл тутиш имконини беради.

Психологик — педагогик консилиумнинг вазифалари қуйидагилардан иборат:

1. Ўсмирларнинг психик ривожланганлик даражасини ҳар томонлама баҳолаш. Ўсмирнинг диққати, хотираси,

тафаккури, идроки, нутқи, ҳиссиёти ва ҳоказо ўрганилади. Бунинг учун ҳар хил тестлар, экспериментлар, кузатиш каби методлардан фойдаланилади. Ўсмир шахсини ўрганишда қуйидагиларни ҳисобга олиш керак:

а) ўсмир ўзининг психик фаолиятини мустақил бошқара оладими ёки катта кишилар ёрдамига муҳтожми;

б) ўсмир ўзининг ҳаракат қилаётган ишларининг асл мақсадини тушуниб, шунга мувофиқ иш олиб борадими;

в) ўсмир ўзи кутган мақсадга эриша олмаган вазиятни қанчалик тўғри баҳолайди;

г) ўзи йўл қўйган хатоларни тузатиш учун тўғри йўл танлай олиши.

2. Ўсмир ривожланишидаги салбий ўзгаришларни келтириб чиқарувчи, унинг ўқишига, ишига, бошқалар билан ўзаро муносабатига ҳалақит берувчи сабабларни психологик жиҳатдан ўрганиш. Масалан, ўсмирнинг ақлий тараққиёти орқада қолган бўлиши мумкин. Бу эса ўсмирнинг ўқув материалларини, ҳатти — ҳаракат қоидаларини ўзлаштириш — ни, ўқув жамоасига кўникишини қийинлаштиради. Ўсмирдаги ўзгаришларнинг сабаблари биологик хусусиятга эга бўлиши ҳам мумкин.

Кўп ҳолларда ўсмирлардаги ўзгаришнинг асл сабаблари ижтимоий омилларнинг таъсири бўлиши мумкин. Бу ҳолда ўсмирнинг ўз атрофидаги одамлар билан муносабатини, улар билан келиша олмасликлари сабабларини, ўзини ўзи баҳолашини, ўзини психологик жиҳатдан ҳимоя қилиш усуллари ва ҳоказолар ўрганилади.

3. Ўсмирнинг камолотга эришишида, унинг келажагидаги салбий ўзгаришлар қандай натижаларга олиб келишини баҳолаш. Бу борада ўсмирнинг ҳаёти, унинг ўқиши, ижтимоий мавқеи ва ҳ.к. ҳисобга олинади.

4. Ўсмирга ёрдам беришнинг энг маъқул йўллари аниқлаш. Бериладиган ёрдам ҳар хил бўлиши мумкин. Масалан: ота — она билан ишлаш, уларни педагогик жиҳатдан тарбиялаш, ўсмир ўқишини тўғри ташкил қилиш учун индивидуал режа тузиш, ўз устида ишлаш режасини тузиш, ўсмирнинг ҳиссиёти ёки характеридаги салбий ўзгаришларга қарши курашишлар ва ҳ.к.

Психологик — педагогик консилиум ўтказилаётганда салбий ўзгаришларни келтириб чиқарган ва бу

ўзгаришларнинг турғунлигини таъминловчи омилларни ҳисобга олиш керак. Булар туғма, ирсий, ноқулай оила шароити, ўқув юртидаги ёмон шароит, касаллик ва ҳ.к. бўлиши мумкин. Консилиум ўтказаятганда ҳисобга олиниши керак бўлган асосий вазифалардан бири — ўрганилаётган ўсмирнинг хатти — ҳаракати меъёрдан четга чиққанми ёки хусусиятларнинг таъсири остида пайдо бўлган вақтинчалик ҳодиса эканлигини тўғри аниқлашдир.

3. Хулқдаги салбий ўзгаришларни баҳолашнинг назарий ва ташкилий масалалари

Хулқдаги ўзгаришларни баҳолаш.

Ўсмир хулқдаги ўзгаришларга тўғри баҳо бериш учун қуйидаги мезонларни ҳисобга олиш мақсадга мувофиқдир.

1. Ўсмир ёки боланинг ёшига мос келувчи хусусиятлар. Баъзи бир хусусиятлар маълум ёшдаги болаларга хос бўлиб, ундай хусусиятларнинг мавжудлиги улар учун табиий ҳолдир, лекин ўсмир учун бу файритабиийдир. Масалан, ёш бола агар бегона кишининг нарсасини меники, деб туриб олса, бу унинг психикасида салбий ўзгариш бор, деб баҳолашга асос бўла олмайди. Агар бундай ҳодиса ўсмирда юз берса, ота — оналар, тарбиячилар бунга алоҳида эътибор беришлари шарт.

2. Хулқдаги салбий ўзгаришларнинг узоқ муддатгача сақланиши. Ҳар қандай ёшдаги болани текширишда ёки кузатишда уларда баъзи салбий хусусиятларни кўриш мумкин. Масалан: қўрқинч, ўжарлик, ҳолсизлик, ишەкмаслик, қўполлик, аммо бу хусусиятларнинг узоқ сақланиши ёки жуда тез — тез такрорланиши кам учрайди. Ёки болада, ўсмирда мактабга, касб — ҳунар коллежига боришни хоҳламаслик баъзида бўлиши мумкин. Лекин бу ҳол тез — тез такрорланса ёки узоқ муддат давомида сақланиб турса, бу ундаги салбий ўзгаришлардан дарак беради.

3. Ҳаётий ўзгаришлар. Ҳар қандай кишининг хулқдаги ёки ҳиссиётида салбий ўзгаришлар содир бўлиши мумкин. Бу ҳаёт шароити ёки танадаги ўзгаришлар билан боғлиқ бўлади. Ҳар қандай кишининг куч — қувватга тўлган, кайфияти кўтаринки вақтлари ҳам бўлади ва ўзини ёмон ҳис қилган вақтлар ҳам бўлади. Кайфияти ёмон бўлган вақтларда улар жаҳлдор, жиззаки ёки парижонхотир бўлиб қолиши мумкин. Шунинг учун ўсмирнинг хулқини баҳолаётганда

унинг кайфиятини, ҳаётий шароитларини ҳисобга олиш керак.

4. Ижтимоий — маданий муҳит. Ўсмир хулқини салбий ёки ижобий, деб баҳолаш уни ўраб турган шароитни, ижтимоий муҳитни, маданий талабларни ҳисобга олинади. Чунки бир шароитда тўғри, яхши одат, деб ҳисобланган одат, бошқа бир муҳитда аксинча, ёмон одат, деб баҳоланиши мумкин (аммо ҳамма ҳолларда эмас, албатта).

5. Хулқдаги ўзгаришнинг даражаси. Баъзида ўсмир хулқдаги салбий ўзгаришларга нисбатан ота — оналарнинг, ўқитувчиларнинг шикоятлари кўпроқ бўлади. Табиийки, ҳар бир ўсмирда ялқовлик, катталарнинг айтганларини тўлиқ бажармаслик, баъзида қўполлик ҳоллари кузатилади. Бу ҳоллар, айниқса биз уларнинг мустақиллигига "тажовуз" солган ҳолларимизда яққол кўринади. Бу хусусиятлар ҳақиқатдан ҳам меъёридан чиқиб кетган ҳолларни аниқлаш керак. Ҳар қандай арзимаган нарса учун уларнинг асабини "эговлаш" ҳам яхши эмас.

6. Хулқдаги салбий ўзгаришларнинг юзага чиқиши частотаси.

Кам ҳолларда унча сезиларли бўлмаган ўзгаришлар бола руҳий олами учун табиий бўлиши мумкин. Бир марта ўзини тута олмай қолган ўсмирни биз хулқи ёмон дея олмаймиз. Унинг хулқига тўғри баҳо бериш учун ундаги салбий ўзгаришлар тез — тез такрорланиб туришини ҳисобга олишимиз керак. Бундан ташқари, бу салбий хусусият одатдаги шароитларда юзага чиқадими, буни аниқлаш лозим.

Хулқдаги салбий ўзгаришларни баҳолашда бу ўзгаришларни тўғри диагностика қилиш ва баҳолаш мумкин. Агар хушчақчақ, ҳаракатчан, фаол, яхши ўқийдиган ўсмир (бола), пассив, инжиқ бўлса, ўқишга қизиқиши кескин камайса, бу ялқовлик эмас, балки касалликдир.

Бундан ташқари, хулқдаги ўзгаришларни келтириб чиқарувчи сабабларни аниқлаш ҳам қарз, ҳам фарздир. Чунки ўсмирдаги салбий ўзгаришларни унинг оилавий шароити, гуруҳий ўзгаришлар ёки бошқа бир объектив сабаблар келтириб чиқариши мумкин.

4. Психологик — педагогик диагностиканинг методик масалалари

Диагностиканинг навбатдаги босқичи. Бу диагноз қўйиш, яъни салбий ўзгаришларнинг моҳиятини, табиатини ва келажакда қандай натижаларга олиб келишини аниқлаш. Бунинг учун юқори частотали электр тўлқини таъсири юқорида санаб ўтилган мезонларга асосланган қуйидаги беш жиҳат бўйича баҳоланади:

1) психологик — педагогик синдром (аломатлар мажмуи);

2) ақлий ривожланиш даражаси;

3) ёмон хулқнинг биологик омиллари;

4) ёмон хулқнинг ижтимоий омиллари;

5) ривожланишдаги орқада қолиш.

Масалан, диагноз қуйидаги кўринишга эга бўлиши мумкин: ижтимоий шароитга кўника олмайди (1), ақлий ривожланиш меъёрида (2), тажовузкор, ўзини тута билмайди (3), оиласининг шароити огир, тез—тез жанжаллар бўлиб туради (4), ўқишда ва ҳисобда бошқалардан орқада қолган (5).

5. Психологик — педагогик консилиумнинг функциялари

Психологик — педагогик консилиум маълум бир вазифаларни бажариши керак. Бундай вазифалардан тўрттасини ажратиб кўрсатиш мумкин. Булар, ижтимоий назорат, ижтимоий қўллаб — қувватлаш, педагогик реабилитация ва психопрофилактика.

1. Ижтимоий назоратнинг вазифаси

Ижтимоий назорат функцияси ўз ичига ўсмирнинг хулқ — аъворини назорат қилиб боровчи, унга тўғри йўл — йўриқлар кўрсатувчи кишиларнинг ишини ўз ичига олади. Психологик — педагогик консилиум (ППК) жараёнида синф раҳбари, ота—оналар, ўқитувчилар учун аниқ тавсиялар ишлаб чиқилади. ППК ўсмирни тўғри йўлга солиш учун энг яхши восита ва йўлларни аниқлайди. Чунки бериладиган ёрдам мақсадга мувофиқ бўлмаса, ўсмир хулқдаги ўзгаришларни чуқурлаштириши, катталар билан унинг орасидаги тушунмовчиликларни ҳам кўпайтириши мумкин.

2. Ижтимоий қўллаб — қувватлашнинг вазифаси

Бу вазифа — шахс ўзи мустақил равишда енгиб ўтолмайдиган, шахс тараққиётига салбий таъсир қилувчи шароитларни енгиб ўтишда ёрдам бериш. Бу борада психологик — педагогик консилиум коллеж раҳбарларига, ўқитувчи — педагогларга, ота—оналарга маълум тавсиялар бериши лозим.

3. Педагогик реабилитациянинг вазифаси

Бу вазифанинг асосий мазмуни ўқувчининг обрўсини ўқитувчилар, ота—оналар, дўстлари орасида кўтаришдир. Кўпинча хулқда салбий ўзгаришлар рўй берган болаларга нисбатан ўқитувчи ва гуруҳдошларида, ҳатто ота—оналарда ҳам ишончсизлик пайдо бўлади. Ундан ижобий иш, ижобий муносабат, яхши хулқ кутмайдилар. Фақат "ёмонлик" кутадиладар. Психологик — педагогик консилиум ўқувчининг фақат салбий томонини эмас, балки ижобий хислатларини ҳам ўрганиб, уни ўқувчининг ўзига, ота—оналарга, педагогларга кўрсатиши, унга бўлган ишончни уйғотиши муҳим вазифадир.

4. Психопрофилактиканинг вазифаси

Психологик — педагогик консилиум коллеж (ёки беркитилган) тибий хизмат ходимлари, психологик ва бошқа мутахассислар иштирокида ўқувчиларининг жисмоний ва руҳий соғлигини сақлаш, иш қобилиятини оширириш, улар орасидаги низоларни камайтириш, ўқувчиларда пайдо бўлган ижтимоий психологик муаммоларни ҳал қилиш каби ишлар олиб бориш йўллари белгилайди.

• ўқитувчиларнинг талабига биноан ўқувчиларнинг ақлий ривожланиши, шахсий ва ҳиссий хусусиятлари, уларнинг қизиқишлари ва қобилиятлари ўрганилади;

• ўқувчилар билан индивидуал ишлаш режаларини тузиб чиқиб, ўқитувчилар ва ота—оналарга тавсия қилади;

• ўқувчиларнинг ўз гуруҳига мослашишини осонлаштирувчи, уларнинг ўзига бўлган ишончини ошириш, ўзини ўзи баҳолаш ишларини белгилайди;

• низолар пайдо бўлишининг олдини олиш учун педагоглар, ота—оналар, ўқувчилар билан маслаҳат ишлар олиб боради.

Психологик—педагог консилиумига хулқ — атворида салбий ўзгаришлар рўй берган, ақлий ривожланишида камчиликлар кузатила бошлаган, анъанавий тарбия методлари таъсир қилмай қолган ўқувчилар, уларнинг ота — оналари, дўстлари, тарбиячилар таклиф қилинади.

6. Психологик — педагогик консилиум иштирокчилари.

Психологик — педагогик консилиум ўқувчиларни, ота — оналарни ёки ўқитувчиларни жазоловчи, кўрсатма берувчи ташкилотига айланиб қолмаслиги шарт. Шунинг учун психологик — педагогик консилиум олиб борувчилар юқори малакали мутахассислар бўлиши керак. Педагоглар, психологлар, медиклар, психиатрлар, наркологлар, милиция ходимлари психологик — педагогик консилиумнинг доимий иштирокчилари бўлиши лозим. Булардан ташқари, ўқувчиларнинг ота — оналари, тўгарак раҳбарлари ва бошқа кишилар таклиф қилиниши мумкин.

Консилиум раҳбари. Консилиум раҳбари консилиумнинг мунтазам ишлашини тавсия қилинган таклифларнинг амалга ошишини назорат қилиш каби ишларни олиб боради. Ўқув коллеж раҳбарларидан бири консилиумнинг раҳбари бўлиши мумкин.

Консилиум котиби. Консилиум котиби ўқувчи ҳақидаги маълумотларни тўплайди, унга тавсифнома ёзади ёки бу борада синф раҳбарига ёрдам беради, психологик — педагогик консилиум ёрдамига муҳтож ўқувчилар рўйхатининг тузади, консилиум аъзолари билан алоқа боғлаб туради.

Мактаб (билим юрти) врач. Мактаб коллеж врач ўқувчи соғлиги ва унинг соғлигини мустаҳкамлаш борасида олиб борилган ишлар ҳақида маълумот беради, ўқувчига биноан психопрофилактика ишларини олиб боради, иш ва дам олишини назорат қилади.

Балоғатга етмаган ёшлар бўйича инспектор. Агар ўқувчи унинг ҳисобида турган бўлса, унинг дўстлари, кимлар билан кўпроқ вақтини ўтказиши, у билан қандай ишлар олиб борилганлиги ҳақида маълумот беради. Психологик — педагогик консилиум таклифига кўра ўсмирлар гуруҳини тарқатиб юборади, лидернинг таъсирига қарши иш олиб боради, ёшларга салбий таъсир қилаётган катталарни аниқлайди.

Махсус — маслаҳатчи. Махсус маслаҳатчи зарурий ҳолларда таклиф қилинади. Бу нарколог, психиатр, психоневролог ёки логопед бўлиши мумкин. Улар тўғри диагноз қўйиш ва тўғри тавсиялар ишлаб чиқаришда ёрдам беради.

Психолог. Психолог консилиумнинг асосий иштирок — чиси ва ташкилотчиси. Психолог қўйилган диагнознинг тўғрилиги қилинаётган ёрдам ва тарбия методларининг адекватлиги, ўқувчи билан олиб борилаётган ишларнинг мақсадга мувофиқлиги, консилиум натижалари бўйича шахсан жавоб беради. У ўқувчиларга, ота — оналарга ўқитувчиларга маслаҳатлар беради.

Синф раҳбари (гуруҳ раҳбари). Синф раҳбари (гуруҳ раҳбари) ўқувчига тавсифнома ёзади, у билан ишлаш жараёнида юзага келаётган қийинчиликларни баён қилади, консилиум олдига маълум талаблар қўяди, кузатиш кундалигини тўлдириб боради.

Лозим бўлганда таклиф қилинган ижтимоий ташкилотлардан мутасадди шахслар (тренер, тўгарак раҳбари, маҳалла кенгаши аъзоси ва бошқалар) ўқувчи ҳақида ўз фикрларини билдиради ва зарур ишларни амалга оширишни ўз бўйнига олади.

7. Консилиум ишини ташкил қилиш.

Консилиум кенгаши бир ойда бир — икки марта ўтказилади. Консилиум фаолияти ўқув йили бошида бошланади. Коллеж раҳбарлари ва психолог бир йиллик режа тузади, ёрдамга муҳтож ўқувчилар рўйхатини тузади, асосий қилинадиган ишларнинг йўналишларини аниқлайди.

Кенгаш уч босқичда ўтказилади:

1) Ўқувчи ҳақидаги маълумотларни ўрганиш ва таҳлил қилиш (олинган маълумотлар, характеристика, ўзлаштириш натижалари ва ҳоказо) ва уларга аниқлик киритиш;

2) Ўқувчининг ота — оналари билан суҳбат (ўқувчининг ўзи иштирок этмайди), ўқувчининг ўзи билан суҳбат, ижтимоий ташкилот раҳбарлари, синф раҳбари билан суҳбат ўтказилади;

3) Фикр алмашиш, хулоса чиқариш, ўқувчига ёрдам бериш йўллари аниқлаш, маслаҳатлар, тавсиялар ишлаб чиқиш.

Кенгаш бир ўқувчига тахминан бир соат вақт ажратади. Кенгаш ишида раҳбарни тўғри танлаш мумкин. Билимли сермулоҳазали раҳбар кенгаш ишини ҳақиқий маслаҳатга ёрдамга айлантиради.

8. "Психологик — педагогик консилиум" ўқув ўйинини ўтказиш.

Барча гуруҳ талабалари психологик — педагогик консилиум ҳақидаги назарий билимларни, унинг аҳамияти ва мақсадини чуқур ўзлаштиргандан кейин улар билан роллар ўйин ўтказиш таклиф қилинади.

Ўйиннинг мақсади — хулқдаги салбий ўзгаришлар моҳиятини илмий тушунтириш, бу салбий ўзгаришларнинг олдини олиш, бартараф қилиш билан боғлиқ кўникма ва малакаларни шакллантириш.

Ўйиннинг вазифалари:

— психологиядан ва педагогикадан олинган билимларни мустаҳкамлаш;

— тарбияси оғир ўқувчилар билан ишлаш усули ва методларини ўрганиш;

— хулқдаги салбий ўзгаришларни илмий жиҳатдан баҳолашга ўрганиш;

— замонавий тарбия методларини ҳаётга татбиқ қилишга ўргатиш.

"Ўйинни ўтказиш учун барча талабалар ўзлари амалиётда бўлган коллеж ўқувчисига ёки ўзининг гуруҳдошига психологик характеристика ёзиб келадилар. Дарснинг биринчи ярмида шу характеристикалар, уларнинг камчиликлари, ютуқлари муҳокама қилинади (3—4 тасини муҳокама қилиш етарли). Кейин талабалар ўзаро ролларни ("тарбияси қийин ўқувчи", "унинг отаси", "акаси", "яқин дўсти", "синф раҳбари", "коллеж раҳбари", "врач" ва ҳоказо) бўлиб оладилар.

Ҳар бир талабага унинг вазифаси тушунтирилади. Қолган талабалар эса экспертлик вазифасини бажарадилар. Улар ўйин давомида йўл қўйилган хатоларни ёзиб оладилар. Масалан "ўқувчига" "ота—онага" тўғри савол берилдими, тўғри диагноз қўйилдими, "ўқувчининг" хулқини тўғри

баҳоладиларми, тавсия қилинган ишлар мақсадга мувофиқми ва ҳоказо.

Ўйин давомида психология фанидан олинган билимларни кенг қўллашга эришиш керак. Шахс, темперамент, характер, ўсмирлар психологиясига боғланган темаларни амалда қўллаш олиш лозим.

Гуруҳ талабаларининг қизиқишларини, имкониятларини ҳисобга олган ҳолда ўйин турли шакл ва вариантларда ўтказилиши мумкин.

Психологик — педагогик консилиум қуйидагича ўтиши мумкин (қисқача баён қилаёلمиз).

Психологик — педагогик консилиум ўтказиш учун талабалар ўзаро ролларни бўлишиб оладилар ва тайёрланадилар.

Кенгашни "раислик қилувчи" очиб беради. У кенгашга нечта ўсмир ва нима учун таклиф қилингани, қилиниши зарур бўлган ишлар ҳақида маълумот беради. Кенгаш аъзолари билан таништириб чиқади (агар янги кишилар бўлса). Кейин "синф раҳбари"га сўз беради.

"Синф раҳбари" олидиндан тайёрланган характеристикага асосланиб, ўқувчининг хулқи, характери, темпераменти, қизиқишлари, ўқишга бўлган муносабати, уйда ўзини тутиши, дарсда ва дарсдан бўш вақтларини ким билан қаерда ўтказиши ва ҳоказолар ҳақида батафсил маълумот беради. "Синф раҳбари" иложи борича "ўз ўқувчиси"ни тўлиқ таърифлашга, хулқдаги салбий ўзгаришларни келтириб чиқарувчи сабабларни очиб беришга ҳаракат қилиши лозим.

Кейин кенгашга ўқувчининг "ота—онаси" таклиф қилинади. Кенгаш аъзолари уларга мулоимлик, одоблилик билан, жуда эҳтиёт бўлган ҳолда савол берадилар. Улар боланинг ривожланиши қандай кечганини босқичма—босқич муҳокама қиладилар. Масалан: тўғриқ вақтида ёки кейинроқ жароҳатланиш, лат ейиш, заҳарланиш каби воқеалар бўлганми? Оилада нечанчи фарзанд? Акалари, опалари, сингиллари, укалари билан қандай муносабатда? Ота—оналари билан муносабати қандай?

Шу тартибда барчанинг консилиум аъзоларининг фикрларини эшитилади ва юқорида кўрсатилган назарий билимлардан фойдаланиб тавсиялар ишлаб чиқиладилар.

1.5. ПСИХОЛОГИЯ ЎҚИТИШДА КЎРГАЗМАЛИЛИКНИНГ ЎРНИ

Инсон томонидан борлиқни билишнинг турли йўллари, воситалари мавжуд бўлишига қарамасдан, бу ўринда кўргазмалилик, яққол алоҳида аҳамият касб этади. Маълумки, теварак — атрофни, умуман олганда борлиқни билиш инсонлар тўғрисида муайян маълумотларни эгаллаш ва тасаввурларни ҳосил қилиш даставвал яққол кўзга ташланадиган, ташқи кўриниши билан ўзига тортувчи жозибадор, мафтункор кўргазмали ҳиссий йўл билан акс этувчи нарсалар, образлар ёки тимсолий тузилишга эга бўлган жисмларни инъикос эттиришдан бошланади, ҳиссий образларни идрок қилиш улардаги янгиликларни янги кўриниши: аломати ранг — баранглиги сингари унсурларга аҳамият беришда намоён бўлади. Тузилиши жиҳатидан мураккаб, мазмун ва моҳиятан мавҳум билимларни илмий тушунчалар ва атамалар маъносини енгилроқ тарзда тушуниш мақсадида одамлар уларни ўзлаштириш учун яққоллаштириш услубини татбиқ этишга одатланганлар. Ушбу ижтимоий воқелик (реалия) ҳодиса бир томондан уларни тасаввур қилиш ёки англашни тезлаштиради, иккинчи томондан эса ақлий зўр беришликни шахсий фаоллик даражасини сусайтиради. Ўз ўзидан аёнки, билишда бундай руҳий жараёни шахс томонидан узлуксиз такрорлайвериши салбий оқибатларга олиб келиши худди шу боисдан илмий мавҳум билимлар билан яққол ҳиссий образли нарсалар, ҳодиса ёки ҳолатларни идрок қилиш ўртасида доимо нисбий мутаносиблик бўлишидан ташқари, бирининг иккинчиси устидан (яққоллик билан мавҳумлик назарда тутилади) устуворлиги ортиб кетишига ҳам аҳамият бериш мақсадга мувофиқ. Аввало мавҳум билимлар ўзининг мураккаблиги билан талабани тезроқ толиқтирса, бундан фарқли ўлароқ яққол ҳодисалар ташқи аломати мужассам объектлар ақлий сусткашликни кучайтиради. Шунинг учун бу воқеликка оқилона одилона ва омилкорлик билан ёндашиш туфайли фақат зарурият тутилган тақдирдагина уларнинг биттасига муваққат давр оралиғида кучлироқ эътибор берилсагина фанларни ўқитишни такомиллаштиришга хизмат қилади, холос. Аксарият

ҳолларда ўқитишнинг у ёки бу босқичида (ўрта ва олий таълим тизими назарда тутилади) ҳар иккала ижтимоий психологик ҳодисадан унумли фойдаланиш, уларга бирламчи ёки иккиламчи даражали нарса сифатида қарамаслик — таълим жараёнининг сифатини оширишга ижобий таъсир этади.

Борлиқни инъикос этишда мавҳумлик билан яққоллик ўртасида ўзаро изчил уйғунликни йўлга қўйиш, ўз навбатида психология тармоқларини ўқитишни замонавий ташкил қилишни таъминлайди, чунки бу воқелик ижтимоий — тарихий тараққиётнинг мезони эканлиги сабабли чин ҳақиқатнинг ифодасидир.

Ҳозирги замон психология фани соҳалари бўйича материалларни умумлаштиришнинг кўрсатишича, психология ўқитиш услубияти нуқтаи назаридан таълимда кўргазмалилик бир нечта кўринишга ажратилади. Бунда жинсий диформизмга (эркак ва аёлга мансублик хислатига) ва шахсларга гендер (жинснинг генезис асосларига биноан ёндашишга) муносабатга алоҳида аҳамият бериш ўқитиш самарадорлигини оширишга пухта замин ҳозирлайди.

Шунинг учун олий мактабдаги кўп йиллик ўқитувчилик тажрибасига асосланган ҳолда ўқув материалларини ўзлаштириш жараёнида уларни бевосита идрок этиш алоҳида аҳамият касб этади. Ушбу муаммога генетик жиҳатдан ёндашсак, мавҳум тушунчаларга нисбатан яққоллаштирилган материаллар осонроқ идрок қилинади. Даставвал ижтимоий — тарихий тараққиётнинг кўрсатишича, кишилик дунёсида билиш жараёни теварак — атрофни амалий жиҳатдан инсон томонидан ўрганиш тариқасида намоён бўлганлиги туфайли ўзининг қадр — қийматини сақлаб келмоқда.

Таълим жараёнида яққол тасаввурлик, тасвирий кўргазмалилик, "Жонли мушоҳада" лик материалларининг ўрни ниҳоятда муҳимдир. Маълумки, ўзлаштирилган ўқув материалларининг аксарият қисми ҳиссий тана аъзоларимиз (организм) томонидан акс эттирилади. Шунинг учун талабалар билимларни турли воситалар, усуллар ёрдами билан эгаллаш пайтида яққол нарсалар, образлар, ҳодисалар, ҳолатлар ва жисмларни ёки уларнинг рамзий тасвирини кузатиш натижасида яққол тасаввур образларини яратдилар.

Психологик нуқтаи назаридан кўргазмалилик табиий — жисмли (предметли), тасвирий ва жонли нутқ ёки "жонли мушоҳада" турларига ажратилади.

Психология фанини ўқитишда янги мавзулар аудиторияда қисқа муддатли тажриба ўтказиш ёки баъзи объектларга саёҳат (экскурсия) уюштириш билан боғлиқ равишда олиб борилса, у ҳолда кўргазмалиликнинг яққол табиий кўринишига асосланилган бўлинади. Мазкур ҳолат психологик ўқув материалларини талаба томонидан пухта ва тез ўзлаштириш учун кенг имкониятлар яратади. Бундан ташқари, тажриба майдонларида, ўқув лабораторияларида, жонли бурчакларда (зоопсихология курси бўйича) ўтказиладиган машғулотлар ҳам шуларнинг жумласига қиради.

Тасвирий кўргазмали расмлар, муляжлар, кинокартиналар, чизмалар, жадваллар, схемалар, графиклар, диаграммалар, картиналар, техника воситалари, компьютер имкониятлари ва бошқалар рамзий белги (аломат, тасвир) турли аппаратлар орқали намоён қилинади.

Жонли нутқ кўргазмалилигида ўқитувчи талабаларда яққол тасвирлар ва образларни уйғотадиган ёрқин, жонли иборалардан фойдаланади. Жонли нутқ кўргазмалилик сифатида қадим замонлар қўлланиб келинаётганлиги ҳаммага аён. Ўқитувчининг аудиторияда ўзининг фан соҳаларига тааллуқли билимларини талабаларнинг онгига сингдиришда асосий таълим воситаси сифатида жонли нутқдан фойдаланиш анъанавий тус олган. Нутқнинг ўзига хос хусусиятлари, механизмлари, артикуляцион аппаратлари, намоён бўлишининг ўзига хослиги, ёунинг темпи (суръати), тембри, частотаси, овоз тони каби жабҳалари уни қабул қилишни мақсадга мувофиқ тарзда амалга ошишни таъминлайди. Нутқда бевосита иштирок этувчи, новербал томонини мужассамлаштирувчи паралингвистик, экстра — лингвистик, проксемика кўринишда акс этади.

1. Паралингвистика ўз ичига қуйидагиларни қамраб олади: товуш ёки овознинг ширалилиги, унинг диапазони (кўлами) ва баландлиги, инсоннинг бир — бирига юзма — юз тикилиши кабилар.

2. Экстралингвистика: нутқ темпи (суръати), тембри, частотаси, ритмикаси, имо — ишора, мимика, пантомимика.

3. Проксемика: кўз билан алоқа ўрнатиш, фазо ва вақт мужассамлашуви, тана аъзоларининг ҳаракатлари, кўзнинг ранг — баранг ҳаракатлари ва ҳоказо.

Нутқнинг новербал кўринишларида ўқитувчининг фойдаланиши бир даврнинг ўзида муайян изчиллик касб этиб, муаллим билан талабалар ҳамкорлик фаолиятини махсуддор тарзда амалга оширилишига сафарбар қилинади.

Олий таълим жараёнида жонли нутқнинг кўргазмалилик тарзда акс этирилганда қуйидаги материаллардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ:

- сессия талаба учун тоғдек оғир юк,
- хабардан талабанинг қалби ёришиб, вужудда чироқ ёққандай кечинма пайдо бўлди,
- миллий хусусиятдан бири — бағрикенгликдир,
- ақлнинг қудрати — жаҳонни титратади,
- ақл билан жаҳонни забт этиш, сўз сеҳри билан душманни мағлуб қилиш мумкин.
- Замонавий таълимотга биноан ақлий тараққиёт таълимни ўз кетидан етаклайди (олий таълим назарда тутилади),
- Комиллик — жисмоний куч — қудрат, маънавий мукамаллик, ақлий имкониятнинг юксак босқичи, омикор саъи — ҳаракатлар сарасининг мужассамлашувидир,
- Уни кўрганида "ранг кўр, ҳол сўр" деганларидай аста ғазаб отидан тушди, айтмоқчи бўлган сўзларини ичига ютди, овозида майинлик, меҳрибонлик, ўта ширалилик жилоланди ва ҳоказо.

Шуни таъкидлаш жоизки, ўқитувчининг жонли нутқи шундай кўргазмалиликни ўзида мужассамлаштирадигани, қачонки овознинг ширалилиги, унинг диапазони (кўлами) ва баландлиги (авжи) теран тарзда талабалар идрок майдонида ўзига хос таъсирчан объект, ҳиссий шижоат сифатида гавдаланиш имкониятига эга бўлса. Бу психологик воқелик ўқитувчи билан талабалар ҳамкорлигини барқарор — лаштиришга хизмат қилса, шунингдек, ҳамкорлик фаолияти махсули ошишига замин ҳозирлайди, у ҳолда ўзаро таъсир жараёни узлуксизликка айланади.

Модомики шундай экан, таъсир ўтказувчанлик (интеракция) ижобий ҳис — туйғулар уйғотиши, ўқув

материалларини ўзлаштириш жараёни энгил кўчишини таъминланиши натижасида ҳам миқдор, ҳам сифат кўрсаткичи ўз ўзидан ортади. Ўқитувчи билан талабаларнинг чехралари ўзаро рўпарў келса, ўзаро юзлашса ва бу ҳодиса қадрият вазифасини бажарса, ҳамкорликни фаоллаштиришга туртки (мотив, мотивация) бўлса, у ҳолда таълимий маълумотларни қабул қилиш осон кечиши кутилади. Ўқитувчининг юз ҳаракатлари, рангининг ўзгариши, қошлари чимирилиши, кўзининг катта очилиши ёки олайиши каби психологик ҳолатлар, ҳодисалар рўй бериши талаба учун новербал нутқ сифатида таъсир этади ҳамда ўз навбатида яққол кўргазмалилик ролини ўйнайди. Маълумки, бундай воқеликлар кундалик амалиётимизда тез-тез содир бўлиб туради.

Психологиянинг муайян соҳаларини ўқитишда имо-ишора, мимика, пантомимика сингари ташқи ифодали табиий кўргазмалиликни қўллаши ижобий натижаларнинг бериши мумкин ва бунда ўқитувчидан артистлик қобилияти талаб қилинади. Мазкур жараёнда ҳар бир хатти-ҳаракат, юз ва кўз ҳаракатлари мақсадга йўналтирилган тарзда ифодаланиши зарур. Имконият ёки вазиятдан келиб чиққан ҳолда бундай воқеликни одатий нарсага айлантириб қўймаслик лозим, акс ҳолда унинг аҳамияти қадрсизланиши шак-шубҳасиз.

Психология фанининг соҳаларини ўқитишда асосий категориялар, бўлим ва бобларнинг бошлари схемалар, диаграммалар, чизиқли ифодалар кўринишда талабалар ҳукмига ҳавола қилиниши мавзулараро узвийликни таъминлашга хизмат қилади. Масалан; шахснинг тузилиши, тафаккур турлари, қарор қабул қилиш схемалари нафосат дидига асосланган ҳолда чизилган ҳамда безатилган бўлса, уларни идрок қилишга иштиёқ, майл, интилиш, қизиқиш вужудга келади. Лекин кўргазмалилик моҳияти ва мақсадини ўта суистеъмол қилиш ҳам салбий оқибатларга олиб келиши мумкин. Бу аснода кўргазмалилик учун материал танлаш ҳам алоҳида аҳамиятга эга, чунки ҳар бир тасвир, шартли ифода, модель ўзининг бетакрорлиги билан ажралиб туриши лозим. Объектларни такрорий кўрсатиш уларнинг қийматини пасайтиришга олиб келади, талабаларда эса эҳтиёж, мотив ва мотивация вужудга келтиришга тўсқинлик қилади. Худди шу

боис кўргазмалилик қачон ва қайси даврда, қай шакл ҳамда қай йўсинда тингловчилар ҳукмига ҳавола қилиниши услубий жиҳатдан пухта ўйланган бўлиши шарт.

Машғулотлар давомида ўқитувчи томонидан фазовий ва вақт ўлчовларининг ҳавода чизиб кўрсатиши, илиқ чехранинг намоён этиши, овознинг кўтарилиши ва пасайиши, мантиқий урғулар, тўхталишлар (пауза), доскадан тартибли равишда фойдаланиш ҳам кўргазмалилик таркибига киради. Китоблардан парчалар ўқиш, ёддан саналар келтириш, тест, диаграмма, пиктограмма моҳиятини тушунтириш, ҳиссий кечинмаларни ҳар хил шаклда намоёйиш этиш ўқитишда фаолликни вужудга келтиради ва ўқитувчи билан талабалар ҳамкорлигини шакллантиради.

Психология ўқитиш жараёнида муаммоли вазиятларни юзага келтириш (масалан, мустақил фикрлашнинг асосий омилларига тавсиф бера оласизми?) мумкин. Ушбу вазиятни яққоллаштириш учун "Фикрловчи инсоннинг психологик портретини ҳамда жисмоний тузилишини кўз ўнгингизга келтиринг, уни тасаввур қилинг" деган йўланма беришнинг ўзи кифоя. Мураккаб топишмоқ шаклидаги тестларни талабалар ихтиёрига йўналтириш ҳам яққолликни юзага келтиришда муҳим аҳамият касб этади, жумладан, вазият мана бундай кўринишга эга: Скамейкада бир йигит билан бир қиз ҳордиқ чиқариб ўтирган экан, йўловчи қиздан бу ким деб савол билан мурожаат қилганида, у шундай жавоб қайтарибди: "Бу йигитнинг онаси менинг онамнинг қайнонаси". Муаммо ўз ечимини кутади, қиз ким билан ўтирган экан?

Хуллас, психология ўқитишда ҳар хил хусусиятли кўргазмалиликлардан фойдаланиш талабалар фаоллигини жонлантиради, олдинги билимларни эсга туширади, борлиқ тўғрисидаги тасаввурларини қайта эсга келишига имкон яратади. Лекин ҳар бир нарсанинг меъёри мавжуд бўлгани сингари кўргазмалилик ҳам анъанавий, одатий ҳолат ёки воқеликка айланиб қолмаслиги даркор, акс ҳолда мавҳум тушунчаларни ўзлаштиришда муайян қийинчиликлар туғилишига олиб келиши мумкин. Бунинг учун ўқитувчи ўзининг фаолият режасида маълум белгилар ва чизгиларни акс эттириши олий мактаб таълим тизимини такомиллаштириш йўлида хизмат қилишига ҳеч шубҳа йўқ.

II-БОБ. ПСИХОЛОГИК МАВЗУЛАРНИ ЎҚИТИШ ТИЗИМИ

2.1. ПСИХОЛОГИЯ ФАНИНИНГ МЕТОДОЛОГИК ЖАБҲАЛАРИНИ ЎҚИТИШ ВА ТУШУНТИРИШ МЕТОДИКАСИ

Психологияни ўқитишда моддий органларнинг таркиби юзасидан маълумот бериш йўли ва воситалари:

I. Бош миёна катта ярим шарларининг таркибий қисмлари:

1. Палеокортекс (қадимги) — 2,6 %
2. Архикортекс (эски) — 2,2%
3. Неокортекс (янги) — 95,2%

II. Бош миёнининг тузилиши:

1. 11 область
2. 52 та майдон

III. Бош миёнининг ҳажми:

1. Умумийнинг 47 %
2. Ҳажми 2498 см. квадрат
3. 14 мл. нерв ҳужайраси

IV. Бош миёнининг марказлари:

1. Кўриш: орқа энса: 17, 18, 19.
2. Эшитиш: чакка қисми: 42, 41.
3. Тери — туюш: 1, 2, 3.

Шахсга таъсир этувчи табиий омилларининг талқин қилиш методикаси:

1. Туғилиш (генетик),
2. Яшаш (саломатлик, экологик)
3. Атрофия — кичиклашиш (организмнинг майдаланиши)
4. Биоритмика.
5. Психометрия.

Ижтимоий негативistik ҳолат ва ҳодисаларни талқин қилиш методикаси:

1. Бегонлашиш (шахслараро муносабатларнинг негатив ҳолати)
2. Ижтимоий гармония (инсонлар ўртасидаги муносабатларнинг мувофиқлашуви).
3. Комфорт ҳисси (шахснинг такомиллашув омили тариқасида юксак эзгу ниятларга интилиш).

4. Эркин севги (жаҳон халқлари ўртасида севги — муҳаббатга юзаки муносабатнинг кўриниши).

Шахснинг индивидуаллиги ва унинг ўзига хослигини тушунтириш методикаси:

I. Индивидуаллиқнинг бирламчи функцияси:

1. Конституцион (тана, биокимёвийлик)
2. Симметрия ва ассиметрия:
  - а) рецепторлар,
  - б) эффекторлар,
  - в) ҳужайра ва молекула функциялари,
3. Жинсий диморфизм

II. Индивидуаллиқнинг иккинчи интеграцияси:

- 1) темперамент,
- 2) туғма майл ва лаёқатлар,
- 3) онтогенетик ва филогенетик алоқалар.

Шахснинг табиат ва жамият билан ўзаро муносабатларини изоҳлаш методикаси:

I. Табиат — инсон,

II. Инсон — техника,

III. Инсон — маданият,

IV. Инсон — жамият — ер — макон.

Шахсни камол топиш босқичларига оид тушунчалар ва уларнинг иерархиясини тушунтириш методикаси.

- 1) индивид (одамга хослик)
- 2) инсон (ижтимоий ҳаётда бошқалар қаторига кириб бориш)
- 3) шахс (жинсий, жисмоний, ижтимоий етуклик, балоғат даври)
- 4) субъект (шахсий ғоя, позиция ва уларни амалга оширишга интилувчи тараққиёт босқичи)
- 5) камол инсон (камолотнинг энг юқори босқичи; жисмоний, маънавий, ақлий жабҳаларнинг юксак кўрсаткичларига эришганлик; соҳа билимдони, соҳалараро билимдонлик, ақли донишлик, валелик ва ҳоказо).

Инсон билан жамиятнинг ўзаро таъсирини изоҳловчи атамаларни тушунтириш методикаси:

1. Тайёргарлик (ички ва ташқи омиллар таъсирида инсоннинг руҳан шайлиги).
2. Старт (фаолият ва камолотнинг бошланғич нуқтаси)

3. Кульминация (энг юқори даража ёки чўққига эришиш ҳолати)

4. Финиш (маррага етиш ёки интилишлар якунланиши)

Инсонни инсон томонидан идрок қилишнинг тузилмаси ва уни тушунтириш схемаси:

инсонни инсон томонидан идрок қилишнинг шакллари ва ўзига хослигининг туркумлари:

1) аналитик (ташқи қиёфа: лабни босиб туриш — иродасининг кучлилиги ифодаси эканлиги)

2) эмоционал (нафосат, ташқи қиёфа, аттракция)

3) перцептив — ассоциатив (инсонларнинг ташқи кўринишлари ўхшашлиги бўйича ўзаро қиёслаш)

4) социал — ассоциатив (ташқи кўриниши, нутқи, социал типга тааллуқлилигини инобатга олган ҳолда идрок қилиш)

II. Инсонни инсон томонидан идрок қилишнинг механизмлари;

1) идентификация (ўхшашликка интилишда мужассамлашув жараёни, ҳолати)

2) социал психологик рефлексия (ўзгаларни ҳақиқий баҳолаш, ижтимоий тасаввур этиш, улар учун фикр юритиш, имкониятини тушуниш)

3) эмпатия (ўзгаларга нисбатан ҳамдардлик туйғусини намоёниш этиш)

4) стереотиплар (этнос томонидан яратилган расм — русум, анъана маросим, урф — одат кабиларнинг табиий равишда ҳукм суриши ва уларга танқидсиз тарзда риоя қилиниши)

Онг ва унинг моҳиятини схематик равишда тушунтириш методикаси:

I. Онгнинг психологик тавсифлари:

1) англанган билимларнинг мажмуаси

2) субъект билан объект ("Мен" ва "Мен эмас") ўртасидаги фарқни оқилона акс эттириш имконияти

3) мақсадни кўзловчи фаолиятни узлуксиз равишда таъминлаш

4) ўзгаларга эмоционал — ҳиссий муносабатлар мавжудлиги

Онгнинг шакллари:

1) онгсизлик (ихтиёрсиз равишда нарса ва ҳодисаларга муносабатнинг ифодаланиши)

2) онглилик (ақлий зўр беришлик асосида муносабатнинг акс этиши, бошқаруви)

3) онгостилилик (инсоннинг муайян объектга автоматлашув жараёни мужассамлашуви)

4) супер онглилик (алоҳида шахсга тааллуқли бўлган юксак камолот даражасининг инъикоси)

Табиат билан инсон муносабатининг ўзига хос кўринишларини талқин қилиш методикаси:

1) атмосфера,

2) гидросфера,

3) биосфера,

4) литосфера,

5) тропосфера,

6) стратосфера,

7) ионосфера.

Табиатнинг ҳар бир қатламини инсонга таъсир этишининг ўзига хос томонлари тўғрисида мулоҳаза юритиш орқали ўзаро муносабатларининг ролига муайян даражада баҳо бериш ва ҳоказо.

Идрок қилиш жараёнида кўз ҳаракатларининг турли туманлиги ва ўзига хослиги хусусиятларини тушунтириш методикаси ҳамда жаҳон психологиясида уларнинг ўрганганлик даражаси:

1) конвергенция,

2) дивергенция,

3) горизонтал,

4) вертикал,

5) циклофузион,

6) торсион,

7) версион,

8) вергент,

9) саккадик,

10) тремор (20 — 150 гц),

11) дрейф (3 — 30 гц),

12) флики (2 — 10 гц) кабилар.

Кўз ҳаракатларининг хилма — хиллиги акс эттиришнинг ўзига хос намоён бўлишини таъминлайди. Шунингдек,

мазкур жараён ўзига хос механизмлар орқали вужудга келиши, муайян вақт оралиғида кечиши, маҳсулдорлиги тўғрисидаги маълумотларни умумлаштиришга хизмат қилади.

Идрокнинг ҳаракат шакли ва унинг кўринишларини таҳлил қилиш методикаси:

1) ижтимоий (давр, фаза, аср, тараққиётнинг ўзгариши, ҳаракатда бўлувчанлиги),

2) биологик (табиатдаги нарсаларнинг узлуксиз ривожда бўлиш жараёни),

3) кимёвий (нарсаларнинг ўзаро реакцияга киришиши ҳаракатнинг мужассамлашуви)

4) астрономик (осмон жисмларининг узлуксиз ҳаракатини идрок қилиш тўғрисида мушоҳада),

5) табиий (табиатдаги ҳодисаларнинг ўзаро ўрин алмашиши ҳаракат сифатида тасаввур қилиниши),

6) ҳулқ(инсон ёки ҳайвоннинг хатти—ҳаракатлари доимийлиги, уларнинг суръати, частотаси, тембри ва ҳоказо)

7) когнитив (билиш жараёни доимий равишда нарса ва ҳодисаларни эгаллашга мувофиқлашганлиги),

8) эмоционал (инсон ва ҳайвон ўзгарувчанлиги назарда тутилади)

9) иродавий (жиддийлик, ақлий зўр беришнинг кучайиши ва сусайиши жараёнлари ўзгарувчанлиги),

10) жисмоний (ҳайвон ва инсоннинг бўйи, эни ва тана аъзоларининг ўсишини инсон томонидан идрок қилиш).

Ҳаракатлар инсон томонидан идрок қилиниши орқали борлиқ тўғрисидаги воқелик яққол, аниқ тасаввур қилиш имконияти туғилади ва билиш кўлами кенгайишига имконият яратилади.

2.2. МЕТОДОЛОГИК ТУШУНЧАЛАРНИ ШАКЛЛАНТИРИШ МЕТОДИКАСИ

1. Социал гармония моҳияти. Ер куррасида давлатлараро, миллатлараро, шахслараро муносабатларнинг кенгайиши, коммуникатив алоқа тармоғининг авж олиши туфайли ижтимоий ҳодисаларнинг ёйилиши тобора енгиллашиб бормоқда. Булар ижтимоий психологик феноменлар сифатида тақлид (имитация), юқиш, таъсирга

берилиш, паника, овоза, миш—миш кабиларда ўз аксини топиб, оммавий тусга эга бўлиб бормоқда. Улар қуйидаги шаклларга эгадирлар: мода (замонавий либос), қўшиқ (замонавий поп, реп шоу), рақс (аэробика қабиладаги тана аъзоларининг ҳаракатлари), муомала (мулоқот мароми) манераси, шахслараро муносабатда нутқнинг ифодаланиши (қўполлашиб бориши) кабилар.

Бизнингча, ижтимоий ҳодиса мослик, мутаносиблик, уйғунлик, яъни гармония эканлиги муносабати билан мамлакатлар бўйлаб ёйилиш тезлиги жуда юқори суръатга эга. Жаҳон ёшлари ўртасида кўп жиҳатдан ўзаро ўхшашлик мавжуд бўлганлиги сабабли, уларнинг ҳар қайсисида илиқ туйғу, хайрихоҳлик, самимият, интилиш ҳисларини уйғотади, ўз маънавий дунёсига айлантириш эҳтиёжи туғилади, ҳисларнинг амалий ифодаси юзага келгунга қадар воқеликнинг янги кўринишлари, турлари, шакллари, вариантлари пайдо бўлади, натижада инсон узлуксиз ҳаракатлар доирасига кириб қолади, умрбоқий лаззатланиш туйғуси билан руҳий кечинмалари кўлами кенгайди. Ёшларнинг мода, куй, рақс кабиларнинг ўзига тортиши жиҳатидан қайси қитъада яшашидан қатъи назар умумийлик, ўхшашлик борлиги сезилиб туради, худди шу боисдан ўша воқеликларни "социал гармония" деб аташ мумкин, чунки бу нарсалар ўз жозибаси билан миллий, этник, ирқий, жинсий хусусиятлар таъсирига берилмайди. Бундай ижтимоий кўринишларни вужудга келтирувчи омиллар мажмуаси мавжуд бўлиб, улар ўзининг ранг—баранглиги (либослар), замонавий техника воситалари ижронинг янги босқичга кўтарилганлиги (электрон мусиқа асбоблари ва уларнинг созловчилари, клиплардаги мафтункорлик кучи, рақсларнинг серҳаракатлилиги, уларнинг (биотокларнинг одам танасида ҳаддан зиёд тўпланиши, ортиқчалиги туфайли табиий эҳтиёж, органлар тирикчилигининг муҳофаза қилувчи омил тариқасида) ижро суръатининг тезлиги, оригиналлиги ва бошқа томонлари инсонни ўзига ром этади. Баъзан уларга нисбатан тақлидий ҳаракатлар юзага келади, кўр—кўрона (онгсизлик таъсирида) берилиш, англашилмаган ички турткилар, яъни мотивлар (лотинчада "ички сабабийлик" маъносини билдиради) ҳулқ—атвор маромини келтириб чиқаради. Жаҳонга донғи таралган юдуз артистлар, мода

намоишчилари (ҳатто фотомоделлар) оддий фуқароларни ўзига тортади, бошқача сўз билан айтганда, аттракция (уни лотин тилидан ўзбекчага таржима қилсак, у ўзига маҳлиё этиш деган маънони англатади) ҳолати намоён бўлади, унинг таъсир кучи ёйилиш кўлами кўп жиҳатдан шахснинг айна шу дақиқадаги ҳиссиётига боғлиқ.

Инсонлардаги ташқи кўринишнинг мафтункорлиги уларга нисбатан илиқ туйғуни вужудга келтиради, ўзаро макон бирлиги, умумийлиги муносабати билан шахслараро восита муайян масофадан алоқа ўрнатади, натижада муаммонинг барча таркиблари (коммуникация — бир томонлама ахборот узатиш, интеракция — ўзаро таъсир ўтказиш, перцепция — инсонни инсон томонидан идрок қилиш) бир даврнинг ўзида ифодалана бошлайди. Шу тариқа социал гармония биринчи навбатда ёшлар, қолаверса бошқа ёшдаги инсонлар руҳий дунёсига тақлид, юқиш, таъсирга берилиш орқали аксарият ҳолларда онгсизлик ҳолати негизда кириб келади. Шунинг учун социал гармония умумжаҳонга дахлдор хусусият касб этиб, шахслараро мослик, мутаносиблик, уйғунлик, нисбий уйғунлик, ҳиссий бирликни табиий равишда, эволюцион йўл билан шакллантиради. Ушбу ижтимоий воқелик бугунги кун, давр нафаси, замон руҳини умуминсоний қадрият даражасига кўтарилишига маълум шарт—шароит яратади, фаоллик, комфортга интилиш туйғусини, умид, эзгу ният ҳислари пайдо бўлишига пухта замин ҳозирлайди.

2. Бегоналашишнинг психологик моҳияти

Бугунги кунда бегоналашиш туйғуси борган сари одамлар руҳиятига чуқурроқ кириб бормоқда, айрим этник гуруҳ доирасидан ташқари чиқиб, ўз таъсири кўламини кенгайтirmoқда. Бу ижтимоий воқеликми, қонуниятми, тасодифми ҳозирча аниқ баҳолаш имконияти йўқ, лекин эҳтимоллар назариясига, башорат эҳтимолига кўра муайян ишончлик даражасига эга бўлган жавоб топиш мумкин. Жаҳон инсоншунослари тўпланган маълумотларга қараганда, бегоналашишнинг иқтисодий, сиёсий, маънавий негизлари мавжуд бўлиб, уларнинг ҳар қайсисида эришилган устуворлик яққол воқелик сифатида юзага келиши эҳтимолиги таъкидланган. Бегоналашиш аслида психологик туйғу, ҳис, кечинма тариқасида табиатан таркиб топади,

шахснинг жисмоний баркамоллиги, ақлан мукаммаллиги, руҳан тетиклиги, ҳуқуқан тенглиги, ижтимоий жиҳатдан теранлиги, эътиқоддан пухталиги, муҳитга мослашишга укувчанлиги, ички имкониятларга сероблиги, билимдонлиги унга позиция эгаллаш, турмуш йўлини танлаш, мустақил қарор қабул қилишга зарур шарт ва шароитлар яратади. Шу нарсани алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, табиатан биосфера ва неосфера ва жамиятидаги воқеликни билиш нисбий хусусиятлилиги туфайли барча нарсалар фазо, вақт, ҳаракат мезонлари бўйича барқарор, бир текис ҳукм сурмагандай, бегоналашиш аввал туйғу сифатида, кейинчалик эса шахс хусусияти (айрим маънода иллати)га айланиб микро муҳитдан, бирламчи гуруҳдан нисбий жиҳатдан узоқлашишни билдиради, холос. Бизнингча, тўла маънода, узил—кесил бегоналашиш инсонга хос хусусият эмас, чунки турли ҳаёт ва фаолият вазиятларидан пессимистик, оптимистик, сентименталистик туйғулар тазйиқига учрагандагина руҳан кўмакка мухтождир. Худи шу сабабдан, эйдетик образлар (лотин тилидан ўзбекчага ағдарсак, у ўчмас из, тимсол деган маънони беради), армон умид сингари юксак ҳислар батамом бегоналашиш ҳодисаси вужудга келишига руҳий тўсиқлар яратиб туради, оқибатда қўмсаш(маълум муддатдан сўнг), танҳолик (яккаланиш) туйғулари Ватан, қон—қариндошлик, меҳр—муҳаббат тўғрисидаги умумбашарий қадриятлар уни тафаккур оламига қайтаради. Ҳаёт ва фаолият маҳсуллари сарҳисоби, эришилган ютуқлар, муваффақиятсизликлар, статус билан роль ўртасидаги уйғунлик, хуллас онгли даврдаги жамики кечинмалар қайтишб яъни рамзий инволюция (лотинча орқага қайтиш маънога эга) жараёнини юзага келтириш мумкин. Лекин бу ижтимоий ҳодиса оммавий қонуний равишда барпо бўлади деган қатъий фикрдан мустасномиз, чунки турмуш тажрибалари бунини батамом тасдиқловчи материалларга эга эмас. Бинобарин, у маълум маънода чеклангандир.

Ҳўш, бегоналашиш қандай юз беради, унинг даражалари, кўринишлари мавжудми ёки босқичма—босқич амалга ошадими?

Олиб борган кузатишларимизнинг кўрсатишига қараганда, бегоналашиш туйғуси бир неча йилларнинг

махсули сифатида намоён бўлади ва уни келтириб чиқарувчи омиллар, турткилар хилма — хилдир. Шунини алоҳида таъкидлаб ўтиш, лозимки, инсон ҳеч қачон бегоналашишга мойиллик билан туғилмайди, унинг ирсий белгиларига ҳеч қандай алоқаси йўқ, чунки у бирламчи ижтимоий муҳит таъсирида шаклланади.

Инсон шахс сифатида таркиб топиши жараёнида иккита катта гуруҳга тааллуқли фазилатларни эгаллайди, унинг биттаси альтуристлар (фидойилар), иккинчиси эса барча нарса ўз "Мен"ига қаратилганлиги билан ўзаро кескин тафовутга эга, бинобарин, бир гуруҳга мансуб кишиларда меҳр — муҳаббат устувор бўлса, бошқасида бегоналашишга мойиллик кучлидир. Ушбу фикрлар мазмунини бегоналашиш — нинг келтириб чиқарувчи психологик манбалар моҳиятини очиқ беришга хизмат қилади ва унинг негизи, ҳаракатлантирувчиси тўғрисида маълумот олишга ёрдамлашади.

Психологик нуқтаи назардан бегоналашиш муайян таркиблардан иборат бўлиб, бошланиш нуқтасига, яъни генезисга эга, чунки ҳар қайси мустақил кўриниши уни юзага келаётганлигидан дарак беради. Бегоналашишнинг дастлабки кўриниши бола эмишдан қолган сониядан бошланади. Бола учун содда кўринишдаги эрkning туғилиши она билан мулоқотта киришиш миқдорини камайтиради, демаски, нисбий хусусиятли меҳр туйғуси бироз сусаяда. Унинг иккинчи кўриниши тик юришни эгаллаган даврдан бошланиб, она томонидан бериладиган кўмак, ёрдам даражаси пасаяди, муомалага киришиш кўлами торайиб боради. Жисмоний жиҳатдан ўзини ўзи уддалаш бу жараёни янада тезлаштиради, бироқ англашилмаган тарздаги хулқ — атвор кўникмалари шартли хусусиятчилиги туфайли шахслараро (она ва фарзанд) муносабатга салбий таъсир этмайди.

Болада нутқ фаолиятининг вужудга келиши ва "Мен" даврининг намоён бўлиши сабабли шахслараро муносабатда онанинг воситачилик функцияси йўқола борди, натижа мулоқот мароми ўзгаради, содда кўринишдаги фаолиятни уддалаш уқуви туғилади, ишлар бола томондан ўз хоҳишича бажарилади, оқибатда низоли вазиятлар пайдо бўла бошлайди. Дастлабки низо, араз бегоналашишнинг илк

намунаси ҳисобланиб, уларнинг миқдори кўпайиши шахслараро муносабатга нифоқ солади, меҳр — муҳаббат туйғулари камайишига олиб келади. Худди шу даврдаги эркалик, ўжарлик каби шахсга оид иллатлар, одамлар ўртасидаги муносабатни дағаллаштиради, одоб доирасидан чиқиш жараёнини тезлаштиради, қанчалик араз муддати чўзилса, демаски вақтли (муваққат) бегоналаниш даври узаяди.

Инсон камолотининг кейинги давридаги вояга етган кишиларга тобелик (қарамлик) миқдорининг камайиши, ҳамкорлик фаолиятининг (бирга, бамаслаҳат, хатти — ҳаракатлар) сусайиши, шахслараро муносабат маромининг бузилишига олиб келади, ўзаро низо, ўзбилармонликлар меҳр — муҳаббатга салбий таъсир этади, аста — секин бир — биридан кўнгил совишлар бегоналашишни янада кучайтиради.

Бегоналашишга олиб келувчи омиллар қаторига фарзандлар хулқи, ўқишга муносабати, мулоқот жараёни, қарор қабул қилишдаги қатъиятчилик, бўш вақтни тақсимлаш, ўзгаларга кўнгил қўйиш, моддий — маиший эҳтиёжга ружу қўйиш ва ҳоказоларни киритиш мумкин.

Оиладаги шахслараро муносабат, муҳит, аъзоларнинг умумий тайёргарлик даражаси, бюджети кабилар ҳам у ёки бу даражада шароит яратади, чунки "қуш уясида кўрганни қилади". Ўғил ва қизларнинг бемаслаҳат турмуш қуришига интилиши "оқ" қилиш, яъни тасодифан кескин бегоналашишни юзага келтиради, кўп йиллик меҳр — муҳаббат туйғулари қисқа сонияларда барбод бўлади. Ота — оналарнинг ажралишлари тўй ва маракадаги қариндош — уруғларнинг жанжаллари ҳам бегоналашишни бирданга вужудга келтирувчи тасодифий омил ҳисобланади.

Оилада фарзандар ёки ота — оналарнинг камситилиши ҳам бегоналашишга олиб келади:

А) шахсиятга тегиш, имкониятларни камситиш, жисмоний ҳақоратлаш;

Б) моддий — маиший жиҳатдан чеклаш, эҳтиёжини ҳисобга олмаслик;

В) шахслараро муносабатда авторитар услубнинг устуворлиги;

Г) коммуникатив ахборотларни (радио, телевидение, кино, рўзнома, китоб ва бошқалар) чеклаш:

Д) ёш ва жинс хусусиятларини эътиборга олмаслик.

Бегоналашишга олиб келувчи ижтимоий омиллар вазифаси:

- 1) жисмоний баркамолликнинг вужудга келиши;
- 2) ҳуқуқий жиҳатдан тенгликнинг мавжудлиги;
- 3) моддий жиҳатдан иқтисодий таъминланганлик;
- 4) маънавий жиҳатдан муайян босқичга эришганлик;
- 5) алоҳида турар жой масканига эга бўлишлик;
- 6) қудалар ўртасидаги носамимий муносабат туғилиши;
- 7) бошқа юртга батамом кетиб қолишлик;
- 8) мансаблар, лавозимлар ўртасидаги кескин тафовут;
- 9) бирламчи гуруҳлар ўртасида ўзаро тушунувнинг йўқолиши, ўзаро можаролар оқибати;
- 10) қариндош — уруғлар ўртасида меросга оид ихтилофлар, низолар яшовчанлиги ва ҳоказо.

Ҳозирги даврда қатор ривожланган мамлакатларда бегоналашиш авж олиб, инсонлар орасида меҳр — муҳаббат, қадр — қиммат камайиб бормоқда. Лекин бу ижтимоий ҳодиса шарқ мамлакатларига ҳам кириб келмоқда, баъзи бир тақлидий ҳаракат, юқиш туфайли бегоналашиш миллий анъаналарга путур етказмоқда. Бизнингча, миллий қадриятлар билан исломий қадрият ўртасида уйғунликни вужудга келтириш орқали бегоналашиш туйғусининг оддини олиш ва камайтиришга эришиш мумкин. Лекин бу ижтимоий ҳодиса бўлганлиги туфайли яшовчандир, бинобарин, унинг оммавийлашувини биров чеклаш, турли миллатлар, элатлар, ирқлар ўртасида бирдамлик, ҳамдардлик, ҳамкорлик ҳисларини шакллантириш орқалигина эришилади.

Ижтимоий ҳулқ моҳияти

Халқаро коммуникация каналининг кенгайиши, турли шаклдаги информатив ахборотлар, сюжетлар, кино ва видео фильмлар ёйилишининг кучайиши муносабати билан одамлар хатти — ҳаракатида, нутқ манерасида, имо — ишорасида, ҳаракатланиш маромида ўзгаришлар содир бўлмоқда. Ёшлар шахсиятида шаклланаётган кўпгина хатти — ҳаракат кўникмалари ҳам ижобий, ҳам салбий хусусиятга эга. Ижобий томони шундаки, маданий алоқалар негизида миллатлар урф — одати юзасидан маълумот олиш, мамлакатлар табиати билан танишиш, янги технология

моҳиятини англаш, жаҳон цивилизациясини эгаллаш, спорт турларини ўзлаштириш учун қулай имконият яратилишидир. Бу ижтимоий тараққийпарварлик кўринишининг рўй — рост ифодаси бўлиб, миллатлараро байналминалчилик туйғусини таркиб топтиради. Баъзи жиҳатлари билан инсоннинг жасурлик, мардлик, ботирлик сари ундайди, ватанпарварлик туйғусининг пайдо бўлишига ёрдам беради. Табиатнинг тўғри идрок қилишга нафосат хуснини эгаллашга, фан ва техникага қизиқиш уйғонишига, савияни кенгайтиришга олиб келади, камолот жараёнини тезлаштиради. Инсонни зукколикка, топқирликка, эпчилликка ўргатади, уни яшаш ва кураш йўллари билан таништиради.

Ҳозирги замон одамлари ҳулқ — атворида кекса авлод малакаларига риоя қилиш хоҳишлари камайиб, уларнинг ўрнига замонавий шаклларни яратишга, ўзининг дағаллиги билан кескин ажралиб туришига алоҳида эътибор беришга қаратмоқда. Томошабин ёшлар ҳулқ — атворида вульгарлик, ҳаракатида қўполлик, нутқ фаолиятида дағаллик, юриш — туришида ибосизлик, шарм — ҳаёсизлик иллатларини шакллантирмоқда. Миллий урф — одатларга салбий таъсир этиб, одамларни номуссизлик, жаҳолат, шафқатсизлик, шаҳвоний ҳаёт намуналари билан таништиради. Буларнинг барчаси балоғатга етмаган ўғил — қизлар ҳулқининг бузилишига олиб келмоқда, шахслараро муносабат маромини ўзгартириб, шарқона тарбияга путур етказмоқда. Уларнинг салбий таъсирлари қуйидагиларда ўз ифодасини топмоқда:

- 1) Кинояларнинг дағаллиги, ҳазилларнинг қўполлиги;
- 2) Нутқ фаолиятида тил маданиятидан узоқлашиш, жаргонларга сероблиги;
- 3) Шарм — ҳаёсиз қилиқлар намоиш қилиш, кийинишдаги меъёрдан чиқиш;
- 4) Шаҳвоний ҳаёт тўғрисида очиқ парчаларни кўрсатиш, зўрлаш (номусига тажовуз қилиш) усуллари билан таништириш;
- 5) Зўравонлик ва таъсир ўтказиш юзасидан намуналар бериш;
- 6) Кишиларни жисмоний ҳақоратлаш жараёнини тўлалигича томошабинлар ҳукмига ҳавола этиш;
- 7) Уриш, ўлдириш ҳақидаги эпизодларга кўпроқ аҳамият қаратиш;

- 8) Шарқ якка курашларидаги ҳолат ифодасининг акс этиши;
- 9) Ҳаётга енгилтаклик билан қараш намунасини ифодалаш;
- 10) Шахслараро муносабатлардаги диёнатсизлик, адолатсизлик кўринишларининг ҳаддан зиёд эканлиги.

2.3. ПСИХОЛОГИЯ ФАНИ МЕТОДОЛОГИЯСИГА ОИД МУЛОҲАЗАЛАР МЕТОДИКАСИ

Ҳозирги даврда психология фани кескин ўзгаришларни бошидан кечираётир. Унда ички тузилиши, таркибий қисмлари, уларнинг ўзаро уйғунлиги, моҳияти ва талқин этилиши жиҳатидан қайта қуришлар, ҳар қайси нарса ва инсонга (жонли ва жонсиз табиатта) инсонпарварлик психологияси қонуниятлари ҳамда принциплари асосида ёндашишни татбиқ қилишда намоён бўлмоқда. Нарса ва ҳодисаларга, ҳайвонот ва инсониятга нисбатан янгича ёндашиш, уларнинг шахс томонидан акс эттирилишини фақат онглилик ҳолатидан келиб чиққан ҳолда таърифлаш билан чекланиб қолмасдан, балки одамнинг онгсизлик ва онгостлилик (ғайри ихтиёрийлик) ҳолатлари бу борада муайян аҳамият касб этишини тушунтириш, унда бир ҳолатдан иккинчисига узлуксиз ўтиб туриш табиий равишда рўй беришини таъкидлаш ўринлидир. Чунки шу давргача психология фанида етакчи принцип сифатида "онг ва фаолият бирлиги" ҳисобланиб келинди, бинобарин, психиканинг ҳар қайси кўриниши, босқичи, хусусияти, даражаси, хоссаси, ўзаро таъсирланиши, бир—бирини тақозо этувчанлиги фаолият нуқтаи назаридан баҳоланиши анъанага айланди. Натижада онгликдан четланиш ҳолатининг инсон ҳаёти учун аҳамияти тадқиқотчининг диққат марказидан, изланиш мавзусидан анча узоқлашди. Бунинг оқибатида шахснинг онгости, онгсизлик ҳолатлари, буларга унинг мослашиши, интилиши, билиш сабаби ва майли, руҳий тайёрлиги, ихтиёрсизлиги, мувофиқлашуви, тўсиқлар ва қарама—қаршиликларга нисбатан ички кураши, шунингдек, унинг механизмлари каби муаммолар ечими учун қай даражада аҳамиятли эканлигига оқилона баҳо берилмади. Акс эттиришнинг моддий асосларига суянган

ҳолда тушунтириш, талқин қилиш назариялари илмийлик жиҳатдан қўпол нуқсонларга эга бўлмаса—да, лекин психиканинг ўзига хослиги, муомала хусусиятлари ва ихтиёрсизликни таърифлашдаги чекланганлиги, бир томонламалиги натижасида уларнинг кўп жиҳатларини тушунтириш имконияти мумкин қадар пасайди.

Шу нарсани алоҳида таъкидлаш керакки, инсоннинг ҳаёти ва фаолияти ўзаро узвий боғлиқ, бири иккинчисини тақозо қилувчи учта муҳим манбадан, яъни онгсизлик, онгостлилик ва онглилик ҳолатларидан ташкил топган ҳолда ҳукм суради. Шунинг учун ҳам инсоннинг бир кеча — кундуздаги умри онгсизлик, онгостлилик ва онглилик ҳолатларининг ҳукмига тобеликда кечади, уларнинг ҳар қайсиси қандай вазифа бажаришидан қатъи назар онгсизлик (фаол ҳордиқ) — онгостлилик (мувофиқлашган изланиш) — онглилик (ақлий зўриқиш, ихтиёрий ижод) ҳолатларидан иборат узлуксиз ҳалқа ҳаракатларидан тузилган бўлади.

Уларнинг ўзаро мувофиқ ҳаракатлари ички механизмлар, физиологик қонуниятлар, объектив ва субъектив шарт—шароитлар, омиллар, манбалар таъсири остида юзага келади, кўпинча инсоннинг иродасидан ташқари, унга итоат қилмаган тарзда рўй беради, натижада бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтиш фавқулод тарзида амалга ошаверади. Шунинг учун инсоннинг биологик шартланганлиги, унинг ижтимоий муҳит таъсирида ижтимоийлашуви, фаоллашуви, сустлашуви, мустақиллиги, гоҳи ўзига ишончсизлиги, масъулиятлилиги, бефарқчилиги ёки лоқайдлиги, бетарафлиги, инсонпарварлиги, тараққийпарварлиги каби хусусиятлар ана шу учала ҳолат негизида юз беради.

Инсоннинг онгсизлик ҳолатида ихтиёрсиз диққат, ихтиёрсиз эсда сақлаб қолиш, эсга тушириш, ассоциациялар, образлар, интуиция, англашилмаган майллар, ирсий аломатлар, тасодифий воқеалар, туш кўришлар, ҳаёлий тимсоллар, инсоннинг бирон—бир нарсага психологик жиҳатдан тайёргарлиги юзага келади ва уларнинг маҳсули худди шу жараёнда намоён бўлади. Буларнинг кечиши унчалик кўп фурсатни талаб қилмаса—да, лекин маълумотларнинг тўпланиши табиий омиллар таъсирида вужудга келади, бу ҳол атрофдаги муҳит билан танишишда

муҳим аҳамият касб этади, улар жисмоний аъзоларнинг умрини узайтиришга хизмат қилади. Ижодий мантикий фикрлаш шахсга мувофиқлашган хатти— ҳаракатлар вужудга келишига пухта замин ҳозирлайди, уларни муайян материаллар билан таъминлайди.

Одатда онгсизлик ҳолати билан онгли ҳолат ўртасида оралиқ ҳолат мавжуд бўлиб, у онгостлилик атамаси билан белгиланади, унинг инсон ҳаёти ва фаолияти учун қанчалик аҳамиятли эканлиги ўрганилади. Инсонда кечиши мумкин бўлган фаолият, муомала, хулқ—атвор, ижодий ташаббус, илҳомланиш каби жараёнлар шахсга тобора мувофиқлашиб борса, уларнинг бошқаруви енгил кўчса, шаклланган, барқарорлашган, мустаҳкам, пухта уқув ва малакалар ўз вазифасини бажаришга киришса, буларнинг барчаси онгостлилик ҳолатининг бевосита ҳукми остида рўй беради. Одам ихтиёрийликдан кейинги мувофиқлашган диққатга асосланганда ҳар бир жабҳадаги самарадорлик кўрсаткичи юқори бўлади, ташқи қўзғатувчилар, таъсирларга берилувчанлиги пасаяди, унинг муайян марказга йўналиши, тўпланиши ва барқарорлашуви ижобий натижалар беради. Шахс фаолиятининг суръати, муомала жараёнининг жадаллашуви, унда маъно касб этувчи сабаблар миқдорининг кўпайиши, пухта малакаларнинг устунлиги, унинг муносабатидаги мақсадга мувофиқлик, объектив моҳиятига йўналганлик, ижодийлик онгостлилик ҳолатининг бевосита функциясига алоқадордир. Эҳтимол, бу ўринда англашилмаган майлар ҳам маълум даражада мазкур жараённинг барқарорлиги ва бир текис кечишини таъминлашда иштирок қилиши туфайли, қўзғалиш ўчогида муайян қўзғатувчиларнинг устунлигини (доминантлигини) бошқариб туришга таъсир этиши мумкиндир. Лекин мазкур ҳолатнинг ўзига хос хусусиятлари, механизмлари, уни намоён қилувчи кучлар, ташқи ва ички шарт—шароитлар, омиллар психологияда ҳали ҳар томонлама тадқиқ қилинмаган. Ушбу йўналишдаги аксарият ҳолатлар ўз ечимини кутиб турибди. Шу сабабли уларга ҳар томонлама ёндашиш, ижодкорлик самарадорлиги юзасидан илмий ва амалий аҳамиятга эга бўлган маълумотлар тўплаш айни муддаодир.

Онглилик тўғрисида кўпгина назарий ва амалий маълумотлар тўпланганлигини ҳисобга олиб, улар тўғрисида мулоҳаза юритиш ортиқча деб ҳисоблаймиз. Чунки психология фанида фаолият категорияси етакчи фаолият концепцияси (Л.С.Виготский, А.Н.Леонтьев), унинг тузилиши, босқичлари, таркибий қисмлари юзасидан ўтказилган тадқиқотларнинг ранг — баранглиги онгли муносабатга нисбатан изланишлар етарли даражада олиб борилишини намоён қилади.

Ҳозирги даврда психология фанининг муҳим, долзарб вазифаларидан бири — бу унинг тадқиқот методлари ва принципларини назарий ҳамда методологик жиҳатдан чуқурроқ тадқиқ қилишдан иборатдир. Жумладан, кузатиш жуда содда, икки кўринишга (кузатиш ва ўзини ўзи кузатишга) эга бўлган амалий тажриба методи тариқасида таҳлил қилинмасдан, балки унинг мураккаблик хусусиятига хос методикаларни қамраб олиш зарурлигини таъкидлаб ўтиш, натижаларни қайд қилишнинг ўта мураккаб технологияси мавжудлигини, ижтимоий психологик ёндашувда у алоҳида аҳамият касб этишини уқтириб ўтиш мақсадга мувофиқдир.

Психология фанининг назарий муаммолари қаторига яна инсоннинг инсон томонидан идрок қилинишини киритиш мумкин. Чунки инсоннинг айрим хусусиятлари унинг юз аломатлари, чеҳрасидаги ўзгаришлар, тана аъзоларининг ҳаракатлари орқали аниқланади. Одамнинг ташқи кўринишига асосланиб, унинг характер хусусиятлари, хислатлари юзасидан ишончли мулоҳаза билдириш кўп асрлик тадқиқот тарихига эга бўлса—да, лекин муаммонинг туб илмий негизи эндигина кенгроқ ўрганилмоқда. Инсоннинг ташқи қиёфасини таҳлил этиш орқали унинг ички дунёсига баҳо бериш бўйича жаҳон психологлари томонидан тўпланган натижалар умумлаштирилса, мазкур ҳолатни қуйидаги кўринишларга ажратиш мумкин:

1. Инсоннинг ташқи қиёфасидаги ҳар бир ўзгариш, унинг айнан бир—бирига ўхшашлиги, кишининг яққол шахсий хусусияти билан узвий боғлиқ эканлигини тушунтиришга асосланган аналитик ёки ақл—мулоҳазага мойил талқин услуби, масалан, лабни қаттиқ қисиб юришлик — одамнинг мустаҳкам иродалиги аломатидир.

Ижтимоий — тарихий тараққиёт давомида аждодлар томонидан тўпланган тажрибаларга асосланиб, одамнинг ташқи қиёфасига қараб руҳий дунёсини баҳолаш.

2. Инсоннинг ташқи қиёфасидаги (аттракция) ихтиёрсиз ифода, нафосатли кўриниш, ўзига маҳлиё этишлик, жозибадорлик, хушбичимлилик шахснинг ҳис—туйғуси хусусиятлари билан уйғунлигини эътироф қилишга қаратилган ёндашув: дид билан кийиниш, меъёри билан ўзига оро бериш, ибо ва ишванинг табиийлиги, гуёки унинг ички дунёси билан мутаносибдир. Идрок қилинаётган инсон муайян масофада мулоқотга киришувчи томонидан қай йўсинда қабул қилинса, демак, унинг тўғрисидаги таассурот бевосита фавқуллоддаги ҳолатга боғлиқ бўлади, чунки ёқиш, ёқтириш, симпатия — (юнонча "sympatheia" ичдан ёқтириш, ички майл, илиқлик, самимият маъносини англатади), ичдан ёқтирмаслик, хуш кўрмаслик, антипатия — (юнонча "antipatheia" симпатиянинг аксини билдиради), — мурувват, (юнонча "epatheia" — ҳамдардлик, хайрихоҳлик туйғусини билдиради, ўзгалар руҳий кечинмаларига шериклик, ҳамоҳанглик ҳиссини ифодалайди) бир лаҳзалик идрок қилиш маҳсулида ўз аксини топади.

3. Идрок қилинаётган ташқи кўриниш аломатлари илк таассурот уйғотувчи бошқа шахсга ўхшашлиги туфайли таниш одамдаги психологик хусусиятлар, хислатлар, фазилатлар, сифатлар ихтиёрсиз равишда нотаниш кишига қиёс берилади. Аввал идрок қилинган таниш инсоннинг барча руҳий ҳолатлари ташқи қиёфа эвазига нотанишга кўчирилади, ваҳоланки, бу кезде мантиқий таҳлил, узвийлик талқини иштирок этмайди. Шунинг учун бу тарзда инсоннинг инсон томонидан идрок қилинишини ўхшашликка асосланган инъикос деб номласа бўлади.

4. Ташқи қиёфани идрок қилиш замирида инсоннинг у ёки бу ижтимоий гуруҳга (ишчи, деҳқон, зиёли) алоқадорлиги тўғрисида муайян қарорга келинса, унинг шахсий фазилатига нисбатан худди шу нуқтаи назардан баҳо берилади ва ташқи кўринишнинг ижтимоий келиб чиқиши билан ўхшашлигига асосланилади.

Бизнингча, инсоннинг инсон томонидан идрок қилиниши тўртта қатъий манба негизда амалга оширилади:

а) идрок қилинаётган кишини идрок қилувчи шахс ўз хислатлари билан қиёслаш маҳсули бўйича талқин қилиши ва тушуниши; идрок қилиш жараёни ўхшатиш, тақлид қилиш, унга тенглашиш, ибрат олиш, илҳомланиш усуллари орқали юзага келади (идентификация латинча "identificare" айнийлаштириш, ўхшашлик топиш маъносини билдиради);

б) идрок қилинаётган шахс ўрнига идрок қилувчи киши ўзини тасаввур қилиш орқали мулоҳаза юритиш, ҳукм чиқариш, муайян қарорга келиш йўли билан уни тушунишга интилиш ўзини ўзи англаш негизда намоён бўлади (рефлексия латинча "reflexio" инъикос, яъни ўз руҳий ҳолатларини оқилона таҳлил қила олиш деган маънони англатади);

в) ўзга кишилар кечинмалар ва ҳис—туйғуларига ҳамдардлик билдириш, меҳр — мурувватчилигини амалий ифодалаш орқали уларни тушуниш — эмпатия (юнонча "empathia" — ҳамдардлик маъносини билдириб, ўзгалар руҳий кечинмаларига шериклик туйғусини ифодалайди);

г) ўзга кишига у ёки бу ижтимоий гуруҳ аъзоларига хос хислатларни ёйиш, тавсифлаш, баҳо бериш асосида идрок қилиш — стереотипизация (юнонча "stereos" — қаттиқ, мустаҳкам ва "typos" — из, нишон деган маънони англатиб, инсониятнинг ижтимоий — тарихий тараққиёти давомида тўпланган, тажрибаларда тасдиқланган, шахсда мужассамлашган ташқи аломатлар унинг ички дунёсига мутаносиб эканлигига асосланади, лекин бундай ёндашув етарли даражадаги илмий негизга эга эмас).

Шуни алоҳида таъкидлаш зарурки, психологияда рефлексия, яъни ўзини ўзи англаш шахснинг барча ҳиссий, билишга оид, иродавий, бошқарув хусусиятларини оқилона баҳолашни билдиради, деган қарашлар то ҳозирги кунгача давом этмоқда. Бундай йўсиндаги илмий талқин қилиш инсон томонидан ўзини ўзи акс эттира олишни билдиради, холос. Лекин ўзга кишилар унинг шахсий сифатларини қай ҳажмда билишади, унда қандай баҳолаш имконияти мавжуд, унинг нималарга қодир эканлигини тушуна олишадими, деган саволларга жавоб бериш орқали англашнинг бошқа қирраларини аниқлаш мумкин. Инсонлар ўзаро бир—бирини идрок қилиш жараёнида, **биринчидан**, ҳақиқатан ҳам идрок қилинаётган шахснинг асл руҳий қиёфаси ифодаланишида;

иккинчидан, шахс ўзини аниқ тасаввур қилиб, тўғри баҳолай олиши; **учинчидан**, шахснинг бошқа одамлар томонидан англаниши икки ёқлама инъикос қилиш жараёнининг вужудга келтириши маълум бўлади. Шахсларнинг ўзaro бир — бирларини акс эттириш жараёнининг моҳияти инсон фазилатларини қайта эсга тушириш, қайта тиклаш ва мужассамлаштириш жараёнида ўз аксини топади.

Муаммолар тўғрисида мулоҳазалар юритилаётганда яна бир муҳим жабҳани таҳлил қилиш жуда ўринлидир. Чет эл психологлари асарларини таҳлил қилиш инсон амалга оширадиган фаолият мақсадини руёбга чиқариш режаси ва моделини яратишда ўз ифодасини топувчи антиципация (лотинча "anticipo" — олдиндан сезиш, пайқаш маъносини билдиради) бир неча босқичлардан иборат эканлиги намён бўлмоқда.

Антиципация ҳозирги замон рус психологиясида беш даражага ажратилиб ўрганилмоқда: чунончи, англашилмаган, субсенсор (лотинча "sub" — ости ва "sensis" — сезиш сўзларидан тузилган бўлиб, идрок қилишнинг онгостки ҳолатини англатади), сенсомотор (лотинча "sensus сезиш, "mator" ҳаракат деган маънони билдириб, назик ҳаракатларни сезиш демакдир), перцептив (лотинча "perceptio" — идрок деган маънони англатади), тасаввур, башорат қилиш (нутқ ва сўз ёрдамида амалга оширилади) кабилар.

Антиципациянинг субсенсор даражаси гавданинг ўзгариши, айрим идеомотор ҳаракатлар, ташқи таъсирга тезкор жавоб қайтаришда ўз аксини топади. У гавданинг мужассамлашуви, ҳаракатлар барқарорлиги, ихтиёрий саъй — ҳаракатга тайёргарлик учун замин ҳозирлайди. Антиципациянинг иккинчи босқичи ҳаракатдаги жисмларни ўзарo таққослаш, солиштиришда, мураккаб ҳаракатларни мувофиқлаштиришда, тезкор ҳаракатларнинг муҳитдаги вақт ва фазовий ўзгаришлар ўртасидаги мутаносибликни узлуксиз равишда идора қилиб туришда намён бўлади. Перцептив (идрок) босқичда идрок қилиш хотира жараёнлари билан уйғунлашиб кетади. Ўтмиш тажрибаларига асосланиб, келгусида вақт ва фазовий ўзгаришлар содир бўлиш эҳтимоли таҳлил қилинади.

Антиципациянинг тасаввур даражаси образларнинг вақт ва фазовий ўзгаришлари эҳтимолига биноан, уларни фикран қайтадан яратиш, қоришиқ тасвирларни вужудга келтириш, уларнинг режаси ва схемасини тузиш учун инсонда уқувчанлик, ижодий фаолликнинг туғилишини намойиш қилади.

Антиципациянинг охириги босқичи нутқ ва тафаккур ёрдамида ҳолатлар, ҳодисалар, кескин ўзгаришлар тўғрисида башорат қилиш, хулқ — атвор ва фаолиятни режалаштириш жараёнларининг юксаклиги билан бошқалардан тубдан ажралиб туради. Мазкур босқичда умумлаштириш, мавҳумлаштиришнинг сермахсул даражалари, мантикий усуллар, оқилона ҳамда мақсадга мувофиқ хатти — ҳаракатларнинг юқори самара берувчи кўрсаткичлари ўзининг юксаклигига эришади. Инсоннинг янгиликлар моделини яратиши икки йўналишда амалга оширилади: ҳозирги замондан келажакка ва шу келажакдан ҳозирги даврга ўтиш, ҳатто ўтмишга мурожаат қилиш ҳам назарда тутилади.

Бизнингча, антиципациянинг ҳар қайси босқичи биргалик, иерархик хусусиятига эга бўлиб, улар бир — бирларини тақозо қилади, худди шу йул билан маълумотлар таҳчиллигига барҳам берилади. Инсон олдида турган яққол топшириқ ёки вазифадан келиб чиққан ҳолда у ёки бу антиципация босқичи устуворликка эришади. Мазкур қонуниятга биноан унинг босқичлари ўзарo бирикиб кетиши, муаммонинг ўзига хос хусусиятларига кўра кетма — кетлик тизими бузилиши ҳам мумкин.

Юқорида биз кузатиш усули оддий қайд қилишдан иборат эмаслигини, балки у биологик, психологик, техник усуллар мажмуасидан иборатлигини таъкидлаган эдик. Чунки тўпланган материаллар ва маълумотларни чуқур таҳлил қилиш ҳам амалий, ҳам назарий жиҳатдан хулоса чиқаришни, уни яқунлашни тақозо қилади.

Шунга ўхшаш мулоҳазаларни тадқиқотнинг бошқа бир содда турига нисбатан ҳам билдириш мумкин. Суҳбат методи ҳам тадқиқотчининг муайян мақсадини амалга оширишга қаратилган синалувчи билан фикр алмашув, бир томонлама таъсир ўтказиш жараёни эмас, балки тенг ҳуқуқли субъект сифатида ёндашувнинг бевосита ифодаси талқинидан

иборатдир. У муомала жараёнида шерикликка интилувчи даъвогар субъект, яъни синалувчи имконини ҳисобга олган ҳолда тадқиқотчининг унга муносабатини акс эттиришдир. Шу боисдан очиқ равишда фикр алмашув психологик тўсиқларсиз барпо бўлиши мумкин эмас, чунки суҳбатдошнинг мазкур дақиқалардаги психологик ҳолати зўриқишнинг содда кўринишлари, жиддийликнинг қуйи босқичларини акс эттиришдан бошқа нарса эмасдир. Тадқиқотчига нисбатан ишонч туйғусининг заифлиги маълумотнинг аниқлигига салбий таъсир кўрсатади, олинган натижалар тафсилот юзасидан тескари алоқанинг мавжуд эмаслиги натижасида бу ҳолатни янада кучайтиради. Суҳбат муқаддимасида синалувчига берилган йўл—йўриқ унинг муомала жараёнида ўзини қай йўсинда бошқаруви, ҳис—туйғулар барқарорлигини сақлаши, самимийликка интилиши каби ҳиссий ҳолатларни аниқлашни ва уларнинг яққолроқ акс этишини таъминласа, қўйилган мақсад тўғри рўёбга чиқаётганлигини билдиради.

Ана шу мулоҳазалар ҳозирги давр талабига мос тушса, фаннинг методологияси ривожига ҳисса қўша олса, демак, психология нуфузига ҳам сўзсиз равишда ўз ижобий таъсирини кўрсатган бўлади.

Психология фанининг категориялари, уларнинг таърифлари, намоён бўлиш, кечиш, ривожланиш қонуниятлари, ўзига хос хоссалари, уларни вужудга келтирувчи омиллар, муҳим шарт—шароитлар, механизмлар юзасидан фикр билдириш, уларни таҳлил қилиш, танқидни талқин билан алмаштириш методологик муаммоларга ўзгартиришлар киритишни тақозо этади. Масалан, одам, шахс, якка шахс тушунчалари ғарб мамлакатларидан психологияга кириб келган атамалар тарзида талқин қилиб келинмоқда. Ана шунинг учун "шахс" тушунчасини саҳнада роль ижро этилаётган артист "ниқоби" дан келтириб чиқармоқдалар, лекин этимологиянинг бундай негизи XVI аср маданияти билан узвий боғлиқ ҳолда талқин этилмоқда, ваҳоланки, бизда бу инсонга тааллуқли тушунчалар узок ижтимоий—тарихий тараққиёт негизига эга бўлиб, ушбу атама бошқача талқин ва таҳлил қилиниши лозим.

Биздаги ижтимоий ва инсоншунослик фанларига, шу жумладан, психология фанига шахс билан боғлиқ атамалар

араблар дунёсидан кириб келган ва уларнинг туб маъноси, моҳияти бугунги кунгача сақланиб турибди. "Одам" тушунчаси ер куррасида онгли зотнинг яратилиши, дунёга келиши билан борлиқ бўлган диний ақидаларга бориб тақалади, яъни Одам Ато ва Момо ҳаво тўғрисидаги муқаддас манбалардан мазкур "тутилиш", "яратилиш", "жон ато қилиш" ҳақида мулоҳаза юритилиб, ўзига хос равишда талқин қилинади.

Бизнингча, "одам" тушунчаси илмий адабиётлардаги "индивид", яъни онгли мавжудотга хослик белгисини билдирувчи атаманинг моҳиятига мос, мутаносиб бўлса керак. Чунки одам зотининг бошланиши, ҳайвонот дунёсидан фарқли жиҳатларини эътироф этиш мақсадида қўлланилган тушунча бўлганлиги ҳақиқатга яқинроқдир, худди шунга ўхшаш қиёслаш "индивид"га ҳам тааллуқли эканлиги психологик ва фалсафий манбаларда жуда кўп марта таъкидланади. Айниқса, бу нарса собиқ шўро психологиясининг методологиясида мустаҳкам ва нуфузли ўрин эгаллаган бўлиб, диалектик материализм назариясининг асосий ғояларини акс эттирган.

Одамзотга хос хусусият, хислат, фазилят, хулқ—атвор малакаларини эгаллай бориш жараёнида инсонийлик аломатлари шаклланади. Бу давр одам — инсонийлик — шахс схемаси тарзида ифодаланиши мумкин, чунки "шахс" тушунчаси (араб тилида ҳам шундай маъно касб этади) муайян камолот (ақлий, ахлоқий, сиёсий, еғуклик) босқичларини англатади, тараққиётга эришганликни билдиради. Шунинг учун "шахс" тушунчасининг европача талқини маънавиятимизга бефарқлик, ожизлик нишонаси бўлиб, қўпол илмий хато деб баҳоланиши керак, чунки ушбу тушунча тилимиз, маданиятимиз ва фанимизга илмий психология фани пайдо бўлишидан бир неча асрлар илгари кириб келган, чуқур ўзлаштирилиб, маҳаллийлаштирилган. Мазкур ижтимоий ҳолат Марказий Осиёнинг илм—маърифат ўчоғи бўлганлигини тан олган ҳолда психологик атамаларни тушунтириш, психология билимлари талқинидаги чалкашликларнинг барҳам топишига хизмат қилади.

Бундан ташқари, шахснинг шаклланиши мавҳум ҳолат тариқасида ёритилади, ваҳоланки "ўсиш" (жисмоний), "ривожланиш" (психологик), "камолот" (шахслик),

ижтимоийлик), "тараққиёт" (имкониятнинг ушалиши) тушунчалари онтогенезнинг муайян, аниқ босқичларидан иборат эканлигини кўрсатувчи мезонлар вазифасини ўтайди. Якка шахс — индивидуаллик табиатнинг донолиги билан алоҳида олинган инсонга хос жамики нарсаларнинг психологик ҳолатлар, жараёнлар, хусусиятлар, табиий майллар, хулқ кабиларнинг ўзига хос тарзда, суръатда, оҳангда, маромда намоён бўлиши, кечиши, такомиллашуви, ривожланиши сингариларнинг вақт, фазо, ҳаракат ўлчамлари билан қатъий белгиланганлигини билдиради ва турмушда қўлланиб келинаётган қисмат, тақдир тушунчаларига ўхшаб кетади. Лекин кейинги икки тушунча рамзий, мавҳум маъно англатиб, шахснинг имкониятларини илоҳият билан боғлаб тушунтиради, уларнинг тўсиқлар, имкониятлар, ҳислар, кечинмалар олдини олиш, ўзгартириш мумкинлигини туб маънода инкор қилади. Якка шахс миллий, этнопсихологик хусусиятларни ўзида акс эттирган ҳолда умумбашарий, умуминсоний қонуниятларга бўйсунди (хусусийлик билан умумийлик ўрин алмаштириб туради, шу боисдан бирининг маъноси иккинчисига мос тушиши мумкин), фавқулодда ҳолатлар унинг қайси биринидир устунлигини таъминлайди, натижада ё миллийлик ёки байналмилаллик туйғулари етакчилик қилади.

Собиқ шўро психологиясида шахснинг шаклланиши "мен" билан "биз" муносабатларида ҳукм сурувчи, хусусийлик билан умумийлик ўртасидаги қарама — қаршилиқлар негизига қурилган, демак, унинг таркиб топиши ўзига қарши ўзининг кураши қабилада кечади, чунки мафкуралаштирилган инсонга муносабат роботга нисбатан қилинадиган мулоқот даражасига тенглаштирилган бўлиб, унда ҳар томонлама уйғун ривожланиш имкониятлари мавжуд деган ақидага асосланар эди. Инсоннинг субъект сифатида ана шу нарсаларга нисбатан хоҳиши, майли, интилиши мавжудми ёки йўқми — бу нарса инобатга олинмас, унинг эрки, ҳуқуқи билан ҳеч ким ҳисоблашмас эди. Бугун эса субъектга субъект тариқасида муносабатда бўлишнинг мавруди етиб келди, шунинг учун шахснинг мақоми ва аҳамияти оқилона баҳоланиши лозим, бусиз демократик, эркин фикр юритиш ҳукмронлик қилувчи ҳуқуқий жамият қуриш мумкин эмас. Шахсда ўзини ўзи

англашнинг такомиллашуви учун кенг қўламдаги ижтимоий, иқтисодий, ҳуқуқий, сиёсий, моддий, маънавий, тиббий, психологик, педагогик шарт — шароитларни вужудга келтириш мақсадга мувофиқдир.

Ўқув қўлланмаси сифатида фойдаланилаётган адабиётларда берилган аксарият таърифлар маънавий жиҳатдан эскирган, уларда бугунги кундаги фан ютуқлари ҳисобга олинмаган ёки уларга киритилмаган, шу боисдан илмий — психологик категорияларнинг моҳияти ва таркибий қисмлари тузилиши, бажариши мумкин бўлган вазифалари акс эттирилмаган. Мисол учун "Нарсалар ёки ҳодисаларни сезги аъзоларига бевосита таъсир қилиш жараёнида киши онгида акс эттиришга идрок деб аталади", деган таърифни таҳлил қилайлик. Бу таърифда идрокнинг на предметлиги, на яхлитлиги, на структуравийлиги, на аналитик — синтетиклик хусусиятлари мужассамлаштирилган, шунингдек, унинг перцепция, апперцепция, антиципация босқичлари, билвоситалиги, фазо, вақт ва ҳаракатни инъикос қилиш имконияти, шунингдек, феноменлари (аттракция, субцептив кабилар) таъкидланмаган. Шунга ўхшаш таърифлар барча психик ҳодисалар, ҳолатлар, функциялар, индивидуал — типологик хусусиятлар, характер ҳислатларига нисбатан берилган тавсифларда ҳам рўй — рост кўзга ташланади.

Психологик билимларни ўзлаштириш, улардан амалиётда фойдаланиш учун фаннинг барча соҳалари бўйича маълумотга эга бўлиш лозим. Психология ўқитишни қулайлаштириш фақат методологик муаммолар ечимини қидириш билан кифояланиб қолмасдан, балки таълим бериш, ўзлаштириш, хабарларни қабул қилишнинг янги шакллари, воситалари ва вариантларини яратишни ҳам қамраб олади. Айниқса, бугунги кунда иқтидорли болалар, ақлий салоҳияти юксак ўқувчилар муаммоси муҳим аҳамият касб этмоқда. Шунинг учун иқтидорлилик билан интеллект кўрсаткичи ўртасидаги узвий боғланишлар ва фарқлар аниқроқ таҳлил қилинса, амалиётда учраётган нуқсонлар, қусурлар миқдори бироз камайган бўлар эди.

Ҳозирги даврда психология соҳаларининг кенгайиши, бу фан бераётган билимлардан ижтимоий турмушда, ишлаб чиқаришда, тиббиётда, таълим ва тарбия жараёнида фойдаланиш эҳтиёжининг ортиши фанимизнинг мавқеи,

нуфузи янада ошаётганлигидан далолат беради. Олий ва ўрта махсус ўқув юртларида психология курси ўқитилишининг йўлга қўйилиши унинг татбиқий жиҳатларини кенгайтиришни тақозо қилмоқда. Айниқса, университетлар ва педагогика институтлари факультетларида, инновацион коллежларда касбий хислатларни шакллантириш аҳамиятига молик ўқув предмети сифатида психология курси алоҳида нуфузга эга бўлиб, бўлғуси ўқитувчиларнинг касбий қобилиятлари ва маҳоратини таркиб топтиришда ҳал қилувчи роль ўйнамоқда. Шунинг учун психология курсларини юқори савияда, фаол, янги, самарадор методлар ёрдамида ўқитиш муҳим аҳамият касб этади, чунки ўқитиш самарадорлигини оширмасдан туриб, билимлар сифати тўғрисида фикр юритиш мумкин эмас. Юқори малакали ўқитувчи мутахассислар тайёрлаш сифатини ошириш учун психология ўқитишни такомиллаштириш, талабаларда предметга нисбатан қизиқиш уйғотиш зарур.

Юқорида билдирилган мулоҳазалар психология ўқитишни такомиллаштиришнинг битта йўли ҳисобланади. Унинг иккинчи йўли — малака ошириш факультетлари, институтлари ва курсларида психология курсини юксак савияда олиб боришда, ўқитувчиларнинг мустақил билим олиш кўникмаларини барқарорлаштириш, психологик билимлар даражасини текшириш мақсадида уларни аттестациядан ўтказиш мақсадга мувофиқдир.

Психология курсларини юқори савияда олиб боришда психолог кадрлар тайёрлаш жараёнини такомиллаштириш, мутахассисликка оид касбий малакаларни пухта шакллантириш йўллари ва воситаларини ишлаб чиқиш, практикумлар, амалий машғулотлар, махсус семинарлар, умумий диагностика, психокоррекция, психологик маслаҳатлар бериш соҳасидаги фаолиятни қайта қуриш, баёний ўқитишдан ҳамкорлик, муаммоли, мустақил таълим шаклларига ўтиш, бунинг учун рейтинг, тренинг тизимларидан унумли фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Иккинчидан, кўп босқичли психолог мутахассислар тайёрлаш тизимини амалга ошириш стандартини амалиётга татбиқ қилиш зарур. Чунки психология фанлари бакалавриатураси, магистратураси, аспирантураси, докторантураси муаммоларини ижобий ҳал қилмай туриб,

юқори малакали кадрлар етиштириш тўғрисида сўз юритиш мумкин эмас. Бунинг учун ягона принципга бўйсунган кадрлар тайёрлаш тизимидан келиб чиқиб ўқув режасини, дастурларини янгидан яратиш, уларни бутунги кун талабига биноан тузиш лозим.

Юқорида баён қилинган фикрлар асосида олий мактабларнинг психология кафедраларида, ўрта махсус коллежларнинг фан кабинетларида психолог мутахассислар таълим — тарбия ишларида қатнашиши, психология курсларидан сабоқ бериши, шахсни шакллантириш самарадорлигини оширишга хизмат қилади.

Психология ўқитишни қулайлаштириш ва такомиллаштиришнинг яна бир муҳим йўли — ўқитувчиларга ва талабаларга мўлжалланган ўқув қўлланмалари, дарсликлар, услубий кўрсатмалар, тавсиялар, ишланмалар ишлаб чиқишдир. Мазкур муаммо ечимининг аттестациядан ўтказиш, шартнома асосида ишлаш мезонига риоя қилишдан иборатдир. Бу муаммо ривожланган мамлакатларда аллақачон ўз ечимини топгандир.

2.4. ПЕДАГОГИК ФАОЛИЯТДА ШАХСИЯТГА ЙЎНАЛГАНЛИК" МАВЗУСINI ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ МЕТОДИКАСИ

Ўқитувчи шахсини шакллантириш муаммоси ҳар қайси кишилик жамиятининг эҳтиёжлари ва талабларидан келиб чиққан ҳолда ҳал қилиниб келинади. Худди шу боисдан ҳозирги даврда "Таълим тўғриси"даги қонунда, "Кадрлар тайёрлаш миллий дастурида" касб танлаш мотивлари, касбий тайёргарлик, касбий лаёқат ва касбий маҳорат билан чекланиб қолмасликни, балки бўлғуси педагог кадрларда шахсиятга йўналганликни таркиб топтириш мутлақо зарурий шарт эканлиги таъкидланади. Ўзбекистонда ўқитувчилик касбининг ўзига хос этнопсихологик фазилатлари, хислатлари, қобилиятлари, иш услублари, маҳоратга эришишнинг йўллари, шахслараро муомала маромлари юзасидан ҳар хил даврларда бирмунча илмий изланишлар олиб борилган. Мазкур тадқиқотларнинг натижалари мустақиллик шарофати туфайли ўз аҳамиятини

қадрсизлантиради, бироқ тарихий омил сифатида таъкидлаб ўтиш мумкин, холос.

Шунга қарамасдан, миллий мактаб ўқитувчиси билан ўқувчилар, домлалар билан талабалар(олий мактабда) ўртасидаги муомала масаласининг психологик асослари, механизмлари жуда кам ўрганилган мавзулардан бири ҳисобланиши билан алоҳида аҳамият касб этади. Кейинги ўн йилликда таълим тизимида улғувор ишлар муайян изчиликда амалга оширилмоқда, ислоҳий тадбирлар мамлакатимиз ижтимоий ҳаётида ўз ўрнини топиб бормоқда.

Бу борада бизнинг позициямизга ҳамоҳангроқ йўл тутган чет эл психологларидан бири — бу Аргайдир. Унинг мулоҳазасича, ўқитувчи билан ўқувчилар(талабалар) ўртасида муомала ўзининг кўлами, ўзаро таъсирнинг, ранг — баранг мавзулари мавжудлиги, тарбиявий таъсирнинг устуворлиги, мулоқотга киришишда руҳий яқинлиги, ўзаро ҳамкорлиги, ҳис — туйғуларнинг мутаносиблиги, фикрий баҳсларга эғалиги билан тавсифланади.

Давлатимизнинг "Таълим тўғрисида"ги қонуни ва "Кадрлар тайёрлаш миллий дастури"да алоҳида урғу берилишича, ўқитувчи ижтимоий ҳаётимизда фаол иштирок этувчи касб соҳиби (фаолият субъекти) сифатида бошқа турдаги мутахассисликлардан кескин ажралиб туриши лозим. Ўқитувчи ўзининг нафақат фаоллиги билан, балки миллий ғоя ва миллий истиқлол мафкурасини турли ёшдаги фуқароларнинг онгига сингдириш қобилияти билан, шунингдек, билим, нур — зиё, ахборот манбаи сифатида жамият аъзолари томонидан чуқур эъзозланиш, муайян ижтимоий мавқеини эгаллаш имкониятига эгадир.

Мамлакатимизнинг ўқитувчиси қуйидаги томонлари(ўзига хослиги, индивидуаллиги, мулоқотмандлиги) билан бошқалардан кескин даражада ажралиб туриши жоиз:

— мустақил республикаимизнинг талаблари ва эҳтиёжларига мос тушувчи юксак маънавият даражасидаги қарашлар, кучли ва барқарор эътиқод, келажаги буюк давлатимиз идеаллари, миллий ғоя ва миллий истиқлол мафкурасига содиқлик, ватанпарварлик, меҳнатсеварлик, фидоийлик туйғулари шаклланганлиги, жамоавийлик ҳиссини мукамал акс эттирувчи, ижтимоий — сиёсий фаол шахс эканлиги;

— болаларга, ўқувчиларга, талабаларга, ҳаттоки, жамиятимизнинг барча аъзоларига (тарбиявий таъсир кўрсатиш нуқтаи назаридан ҳам оташ, ҳам самимий меҳр — муҳаббат, уларнинг ҳар қандай эҳтиёжлари, қизиқишлари, хатти — ҳаракатлари мотивлари (мотивацияси), хулқ — атворларини тушуниш(англаш) кўникмаси малакаси ва ўқувининг мавжудлиги;

— жамият ҳодисалари, феноменлари, ҳолатлари, қонун — қоидалари табиат воқеликлари, борлиққа, шахслараро, гуруҳлараро, миллатлараро муносабатларга нисбатан педагогик кузатувчанлик, яъни перцептив (идрок қилишга нисбатан сезгирлик, инсонни инсон томонидан идрок қилиш ўқувчанлиги) қобилиятига эғалиги;

— ҳаёт ва фаолиятнинг у ёки бу жабҳаларида одамларнинг хатти — ҳаракатлари, муносабатлари (стереотипизация) хусусиятларини оқилона тушуниш, уларни идентификацияга (ижобий жиҳатдан ўхшашлик, субъект томонидан у ёки бу хислатларни ўзида мужассамлаштириш), рефлексияга (ўзини ва ўзгани онгли баҳолашни назорат қилишга, ҳамдардликка) йўллашга қобилияти;

— фавқулоддаги (казусли, экстремал) вазиятларда, объектив ва субъектив шарт — шароитларда омилкорлик билан оқилона мўлжал олиш, мақсад қўйиш, режа тузиш, бевосита назорат қилиш, баҳолаш ўзини ўзи намоиш этишга ўқувчанлиги;

— педагогик фаолиятида, жамоатчилик тизимида муваққат гуруҳий муносабатларда оммавий ҳаракатлар (ҳашар, таътил, ҳордиқ чиқариш жараёнларида) ташкилотчилик ва бошқарувчилик қобилиятларини эгаллаганлиги;

— умумий қизиқиш кўламининг кенглиги, билишга оид (когнитив қизиқишларнинг серқирралиги, илмий изланишларга креатив эвристик) лаёқатлилиги, муайян ақл — заковат, маҳорат, талант (салоҳият) даражаларга эришилганлиги;

— муомала (коммуникатив, интерактив, перцептив, паралингвистик, экстралингвистик, проксемик таркибларининг) мароми, нутқ маданияти (тузилиши, саводхонлиги, илмийлиги, жўшқинлиги, мантикий

изчиллиги), унинг пурмаънолиги, ширалилиги, таъсирчан фикр узатувчанлиги, ўзгаларга таъсир ўтказувчанлиги, мулоқотмандлиги:

— мақсадга эришиш йўлида (ғоялардан келиб чиққан ҳолда), ғояни тажрибага (индивидуал ёки ижтимоий) татбиқ этишда шахсий позицияга, мустақил фикр юритишга (маънонинг кенглиги, чуқурлиги, маҳсулдорлиги) асосланган ҳолда иродавий зўр беришга (безовталаниш, депрессия, астения, фрустрация, пессимизмнинг олдини олишга) тайёрлиги, собитқадамлилиги ва бошқалар.

Бизнингча, ҳозирги замон ўқитувчиси муомаладошига (мулоқотдошига) тўғри (адекват), омилкор, оқилона, ахборот узатиши ва унга суҳбатдошини ишонтира билиши (мотивацион, эмоционал, иродавий, когнитив, регулятив йўллар орқали) мулоқотмандлик хусусиятини эгаллаши касбий зарурат ҳисобланади. Чунки табиий ўзига хослик (генетик, онтогенез, филогенез, индивидуаллик қонуниятларига асосланганлик) муаммо ечимдаги вариативлик (инвариантлик, модификация ва ҳоказо), вазиятта қараб касбини эгаллашдаги эркинлик нафақат муаллимга, балки талабаларга (ўқувчиларга) ҳам ўзини ўзи назорат қилиш, мустақил фикрлаш, ижодий изланиш учун муҳим, қулай шарт — шароит яратади.

Бўлғуси ўқитувчининг педагогик фаолиятига самарали ва сифатли йўналтириш ҳамда тайёрлаш учун қуйидаги психологик кўрсатмаларга асосланишни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз:

— ўзига ўзи кўрсатма ва буйруқ бериш, унинг самарадорлигини олдиндан пайқай олиш (ички имкониятларини тўлароқ рўёбга чиқариш ҳамда диагностик, прогностик, антиципация имкониятларидан унумлироқ фойдаланиш);

— ўқитувчининг, талабанинг, ўқувчининг, маъмуриятнинг ва ота — оналарнинг ижтимоий психологик ролига тренинглар (ёки бошқа таъсир ўтказиш, ҳамкорлик воситалари орқали) ёрдами билан кириш (киришиш);

— муомалавий маромларни (шунингдек, кўникмаларни) такомиллаштириш (ҳар хил вариантларни татбиқ этиш), видео ва аудио техника ҳамда магнитофон аппаратларидан

фойдаланиш, хусусан “кўзгуга қараб ўзини машқлантириш”, ўзгаларни фаол тинглашга ўргатиш ва ҳоказо;

— муомала жараёнида (ҳамкорлик фаолиятида, интеракция устуворлигида) ўқувчилар (талабалар) ва уларнинг ота — оналари ишончини қозониш сеҳрига садоқатлигини сақлаш, сирни сақлаш ва уни ошкора қилмаслик (педагогик такт ва психологик касбий бурчга риоя қилишлик, улардан оғинмаслик) кабилар.

Тадқиқотимизнинг кўрсатишича, ўқитувчининг педагогик фаолияти, энг аввало, унинг учун касбий — мутахассислик сифатида шахсий маъно касб этиши билан узвий боғлиқ. Ушбу ҳолат мантиқий — маъновий иерархик принципни ўзида акс эттиради, таълим шахснинг тараққиёт кўрсатишига (ҳам ўқитувчи, ҳам сабоқ олувчи хатти — ҳаракатига) боғлиқ бўлиб, у иккиёқлама таъсир (интеракция), ҳамкорлик маҳсули самарадорликни белгилайди. Худди шу муносабат билан ўқитувчининг касбий шаклланиши, ривожланиши шахсиятга йўналганликдан ажралган ҳолда ҳукм суриши мумкин эмас. Шунинг учун касбий тайёргарлик, касбий ривожланиш (шаклланиш, маҳорат) билан шахсий камолот (тараққиёт) ўртасидага чекланганлик муаммоси тадқиқот этиш педагогик (унинг таркибий соҳаси бўлмиш олий мактаб психологияси) психология тармоғининг долзарб вазифаси ҳисобланади.

2.5. “ТАФАККУР” МАВЗУСИНИ ТУШУНТИРИШ МЕТОДИКАСИ

Бизнингча, тафаккурга қуйидагича таъриф бериш мумкин: “Тафаккур атроф — муҳитдаги воқеликка нутқ ёрдами билан бевосита, умумлашган ҳолда акс эттирувчи психик жараён, ижтимоий сабабий боғланишларни англашга, янгилик очишга ва башорат (прогноз) қилишга йўналтирилган ақлий фаолиятдир”. Таърифда унинг энг муҳим хусусиятлари, функциялари санаб ўтилган, яъни сўз (тушунча фикр, вербал моҳияти) билан, умумлаштириб бавосита, ижтимоий сабабийлик, янгилик очиш (кашфиёт қилиш), башорат (прогноз диагноз), жараён, фаолият, феномен ва бошқалар. Таърифдан келиб чиққан ҳолда тафаккурнинг тадқиқот моҳиятини аниқлашга ҳаракат

қилинса, бу йўсинда мақсадга мувофиқ иш амалга оширилган бўлар эди. Тафаккур предметини белгилаш машаққати унинг мураккаб билиш (когнитив) жараёни эканлигини яна бир карра тасдиқлаб турибди. Қуйидаги тафаккур тузилмасининг ҳозирги замон кўринишини ҳукмингизги ҳавола қиламиз.

1. Тафаккур операциялари:

- 1) анализ ва синтез (назарий ва амалий);
- 2) таққослаш (назарий ва амалий);
- 3) мавҳумлаштириш — абстракциялаш (таъкидловчи, айирувчи, чекловчи);
- 4) умумлаштириш (мазмунига кўра: элементар, эмпирик, тушунчали, назарий; фикрнинг йўналишига биноан: хусусийдан умумийга, умумийдан хусусийга ва ўша умумийдан янада умумийга, камроқ умумийдан янада умумийга, ягона умумий ҳолатдан янада умумийроққа);
- 5) конкретлаштириш (яққоллаштириш);
- 6) классификациялаш (таснифлаш: табиий ва сунъий);
- 7) системалаштириш (тизимлаштириш фазовий, хронологик, мантикий).

II. Тафаккур турлари:

- 1) шаклиги кўра: кўрғазмали — ҳаракат, кўрғазмали — образли сўз — мантиқ (вербал);
- 2) топшириқ (муаммо) хусусиятига биноан: амалий, назарий, ихтиёрий, ихтиёрсиз, изоҳли;
- 3) фикр ёйиқлигига қараб: конкрет, абстракт, реалистик, аутистик, авторитар, интуитив, дискурсив, диалектик
- 4) фикрнинг йўналишига биноан: конвергент, дивергент;
- 5) оригиналлик даражасига кўра: репродуктив, продуктив, ижодий (креатив), визуал, фазовий, танқидий.

III. Тафаккур сифатлари:

- 1) мустақиллиги;
- 2) танқидийлиги;
- 3) чуқурлиги;

- 4) кенглиги (кўлами, диапазони);
- 5) пишиқлиги;
- 6) серташаббуслиги;
- 7) тезлиги (суръати);
- 8) маҳсулдорлиги;
- 9) самарадорлиги;
- 10) ихчамлиги
- 11) эгилувчанлиги.

IV Тафаккур шакллари:

- 1) ҳукм: якка, умумий, хусусий, жузъий, шартли, тахминий, тасдиқловчи, зид, қарама — қарши, инкор;
  - 2) тушунча: конкрет, абстракт, якка, умумий, хусусий, тўпланма;
  - 3) ҳулоса чиқариш: индуктив, дедуктив, анология.
- А. Тафаккур жараёни муаммоли вазиятдан бошланади (С.Л.Рубинштейн). Муаммоли вазият тузилиши: Муаммоли вазиятгача, муаммоли вазият, вазиятдан кейинги вазият (Э.Ф.Ғозиев)

Тафаккур — муаммо — масала.

Б. Таълим тараққиётни ўз кетидан етаклайди (Л.С.Виготский); тараққиёт таълимни ўз кетидан етаклайди (Э.Ф.Ғозиев).

Тафаккурни тадқиқ этиш методлари: кузатиш, суҳбат, фаолият маҳсулотини таҳлил қилиш, тест, эксперимент.

Тафаккурнинг бошқа соҳалар ва жараёнлар билан алоқаси:

- 1) тафаккур ва мантиқ;
- 2) тафаккур ва бошқа билиш (когнитив) жараёнлари;
- 3) тафаккур ва эмоция
- 4) тафаккур ва муаммоли вазият;
- 5) алгоритм ва муаммоли вазият
- 6) таълим ва тараққиёт;
- 7) тафаккур ва инновация;
- 8) тафаккур ва интеллектуал тестлар;
- 9) тафаккур назариялари:
  - а) ассоциатив психология мактаби;
  - б) Вюрцбург психология мактаби;

- в) гештальтпсихология;
- г) бихевиоризм (необихевиоризм);
- д) интеллект назарияси (Ж.Пиаже).

10) Инсон тафаккурининг онтогенезда ривожланиши (мактабгача ёшдаги болалар, кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар, ўсмирлар, ўспиринлар, етуклик ва геронтопсихологик даврлари кабилар.).

2.6. "ХОТИРА ТУРЛАРИ" МАВЗУСИНИ ТУШУНТИРИШ МЕТОДИКАСИ

Хотира инсоннинг ҳаёти ва фаолиятининг барча соҳаларида қатнашиш туфайли унинг намоён бўлиш шакллари, ҳолатлари, шарт-шароитлари, омиллари ҳам хилма-хил кўринишга эгадир. Одатда хотирани турларга ажратишда энг муҳим асос қилиб, уни эсда олиб қолиш, эсда сақлаш, қайта эсга тушириш, эслаш, таниш сингари жараёнларни амалга оширувчи фаолиятнинг хусусиятларига боғлиқлиги олинади. Умумий психологияда хотира 5 та муҳим мезонга (ўлчовга) мувофиқ равишда турларга (кўринишларга) ажратилади:

I. Психик фаолиятнинг фаоллигига кўра хотира мана бундай турларга бўлинади:

- 1) ҳаракат ёки мотор ҳаракат хотираси,
- 2) образли хотира,
- 3) эмоционал хотира.
- 4) сўз — мантиқ хотира.

II. Психик фаолиятнинг мақсадига биноан:

- 1) ихтиёрсиз,
- 2) ихтиёрий,
- 3) механик.

III. Психик фаолиятнинг давомийлигига кўра:

- 1) қисқа муддатли хотира,
- 2) узоқ муддатли

3) оператив хотира.

IV. Психик фаолият қўзғатувчисининг фаолиятига

кўра:

- 1) мусиқий
- 2) эшитиш хотираси,

V. Психик фаолиятнинг инсон йўналишига қараб:

- 1) феноменал,
- 2) профессионал ва ҳоказо.

Ҳаракат ёки мотор ҳаракат хотираси. Инсон фаолиятининг ҳар хил турларида психик фаолликнинг у ёки бу кўринишлари устуңлик қилиши кузатилади.: масалан, ҳаракат, эмоционал, сенсор, интеллектуал каби психик фаолликнинг кўринишлари мавжуддир. Ана шу психик фаоллик турларининг ҳар бири тегишли ҳаракатларда ва уларнинг маҳсулотларида ўз ифодасини топади. Ҳаракатларда, ҳиссий кечинмаларда, туйғуларда, образларда, фикр — мулоҳазаларда акс этади. Буларнинг барчасига хизмат қилувчи хотиранинг ўзига хос турларига нисбатан психология фанида илмий тушунчалар тариқасида ном берилган: ҳаракат, эмоционал, образли, ва сўзманتيқ хотира.

Турли ҳаракатлар ва уларни бажарилиш тартиби, тезлиги, суръати, изчиллиги ва бошқа сифатларини эсда қолдириш, мустаҳкамлаш, эсга туширишдан иборат хотира тури ҳаракат хотираси деб аталади.

Эмоционал хотира. Эмоционал хотира ҳис — туйғулар, руҳий кечинмалар ва эмоциялар бизнинг эҳтиёжларимиз ва қизиқишларимиз қандай қондириляётганлигидан, атрофимиздаги нарса ва ҳодисаларга нисбатан шахсий муносабатларимиз қай тарзда, йўсинда амалга ошириляётганлигидан доимо хабар бериб туриш имкониятига эга. Шунинг учун ҳар бир кишининг ҳаёти ва фаолиятида эмоционал хотира тури жуда катта аҳамият касб этади.

Воқеликдаги нарса ва ҳодисалардан ўзимизга нисбатан муносабатларимиздан келиб чиқадиган ёқимли ҳамда ёқимсиз кечинмаларни эсда қолдириш, эсда сақлаш ва эсга туширишдан иборат хотира тури эмоционал хотира деб аталади.

Образли хотира. Образли хотира тасаввурлар ва турмуш манзаралари, шунинг билан бирга товушлар, таъмлар, ранглар, шакллар билан боғлиқ бўлган хотира туридир. Образ хотираси деб, яққол мазмунни, бинобарин, нарса ва боғланишларини эсда қолдириш, мустаҳкамлаш ҳамда зарурият туғилганда эсга туширишдан иборат хотира турига айтилади.

Психологияда образли хотиранинг бир нечта турлари ажратиб кўрсатилади, биз уларнинг айримларига тавсиф беришни лозим топдик.

Изчил образлар. Сенсор хотиранинг энг содда кўриниши ёки шакли изчил образлардан иборатдир. Изчил образларнинг намоён бўлиши хотираси қуйидагилардан иборатдир: агар субъект(шахс)га бир неча дақиқа оддий қўзгатувчи юборилса, жумладан, 10–15 сек. Ёрқин қизил квадратга қараб туриш таклиф этилса, сўнг текширилувчи олдида квадрат олиб қўйилса, у қизил квадрат ўрнида худди шундай геометрик шакл изини кўришда давом этади, асосан, бу шакл кўк — яшил рангда товланади. Мазкур из ўша заҳоти, баъзан бир неча секунддан кейин пайдо бўлиб, 15 секунддан то 45–60 секундгача ўша объектда сақланиб туради, шундан сўнг аста — секин у оқара бошлайди, натижада ўзининг аниқ контурини йўқотади, кейинчалик мутлақо йўқолиб кетади, гоҳо бутунлай йўқолиш учун қайтадан пайдо бўлиши ҳам мумкин. Одамларнинг индивидуал — типологик хусусиятларига қараб, изчил образларнинг аниқлиги ва давомийлиги турлича бўлиши кўзга ташланади.

Изчил образлар хотира жараёнининг содда изларига мисол бўла олади. Ушбу психологик ҳолатни онг билан бошқариб бўлмайди, чунончи хоҳишга қараб узайтириш, ихтиёрий равишда қайта тиклаш мумкин эмас. Бинобарин, изчил образлар образли хотиранинг мураккаброқ турларидан мана шу жиҳати билан фарқ қилади.

Изчил образларни эшитиш, тери — туюш соҳасида ҳам кузатиш мумкин, лекин бу вазиятда изчил образлар кучлироқ намоён бўлиши ва қисқа муддат давом этиши кузатилади.

Эйдетик образлар. Умумий психологияда изчил образлардан эйдетик образларни фарқлаш анъана тусига кирган ("эйдос" — юнонча "образ" деган маъно англатади). Хотиранинг бу тури, яъни эйдетик образлар ўз вақтида немис Марбург психология мактабининг намоёндалари ака — ука Йенишлар томонидан таърифлаб берилган. Баъзи одамларда, айниқса, болалик ва ўсмирлик, ўспиринлик ёш давларида кузатилган предмет ёки суратлар кўз ўнгидан олиб қўйилгандан сўнг ҳам узоқ вақт сақланиш хусусиятига эга бўлган.

Мазкур жисмларнинг аниқ образлари тасвирларини кузатиш мумкин. Бу ҳодиса жаҳон психологияси фанида тажриба қилиб текшириб кўрилган. Экспериментда текширилувчига 3–4 минут давомида расм кўрсатилган, масалан, кўча тасвирини ифодаловчи тасвир олиб қўйилгандан сўнг, унинг унсурлари ҳақида қатнашчиларга саволлар берилган. Бу жараёнда айрим текширилувчилар биронта ҳам саволга аниқ жавоб беришга эришганлар.

Тасаввур образлари. Тасаввур образлари образли хотиранинг янада мураккаброқ тури бўлиб ҳисобланади ва уларнинг хусусиятлари кўпчиликка яхши маълумдир. Агар инсон дарахт, мандарин, гул ҳақида тасаввурга эга эканлиги шуни кўрсатадики, унинг илгариги тажрибалари субъектнинг онгида шу образларнинг изларини қолдирилган. Илмий тушунчалар талқин қилинганда тасаввур образлари эйдетик образларга жуда яқиндек туюлади. Лекин эйдетик образлар тўғрисидаги психологик таҳлил шуни кўрсатадики, тасаввур образлари унга қараганда анча бой бўлиб, ўзига хос хусусиятлари билан ажралиб туради. Тасаввур образларининг эйдетик образлардан фарқловчи биринчи фарқ — бу тасаввур образларининг полимодаллик хусусиятидир. Масалан, мандарин ҳақидаги тасаввур образи унинг ташқи кўринишини (шакли, ранги), мазасини ва оғирлигини ўзаро бириктириб акс эттиради.

Сўз — мантиқ хотираси

Сўз — мантиқ хотираси мазмунини бизнинг фикр ва мулоҳазаларимиз, аниқ ҳукм ҳамда ҳулосаларимиз ташкил қилади. Инсонда фикр ва мулоҳаза турли хил шакллар ёрдамида ифодаланганлиги туфайли уларни ифодалаш фақат ўзлаштирилаётган материалларнинг асосий маъносини изоҳлаш, талқин қилиб бериш ёки уларни сўзма — сўз ифодаланишини айнан айтиб беришга қаратилган бўлиши мумкин. Агар маълумот, ахборот, хабар, материал маъновий жиҳатдан, умуман, қайта ишланмаса, у ҳолда материални сўзма — сўз ўзлаштириш мантиқий ўрганиш бўлмасдан, балки механик эсда олиб қолишга айланиб қолади.

Сўз — мантиқ хотирасининг вужудга келишида иккинчи сигналлар системаси асосий роль ўйнайди. Чунки сўз — мантиқ хотираси фақат инсонгагина хос бўлган хотиранинг махсус тури ҳисобланиб, бу хотира тури ўзининг содда

шакллари билан ҳайвонларга ҳам тааллуқли бўлган ҳаракат, эмоционал ва образли хотиралардан ҳам сифат, ҳам миқдор жиҳатдан кескин фарқ қилади. Ана шу боисдан сўз — мантиқ хотираси бир томондан хотиранинг бошқа турлари тараққиётига асосланади, иккинчи томондан, уларга нисбатан етакчилик ролини бажаради, шунинг билан бирга бошқа барча турларнинг ривожланиши сўз — мантиқ хотирасининг такомиллашувига узвий боғлиқдир.

Ихтиёрий ва ихтиёрсиз хотира. Хотира турларига нисбатан бошқача тарзда ёндашиш ҳоллари учрайди, шу боисдан хотира фаолияти амалга ошираётган яққол ва фаоллик хусусиятлари билан узвий боғлиқ равишда турларга ажратилади. Масалан, фаолият мақсадига кўра хотира ихтиёрсиз ва ихтиёрий турларга бўлинади.

Ихтиёрий хотира деганда, маълум мақсадни рўёбга чиқариш учун, муайян даврларда ақлий операцияларга суянган ҳолда амалга оширишдан иборат мнемик жараён тушунилади. Одатда онг бевосита бу фаолиятни амалга оширишда иштирок этади. Кўпинча, психология фанида ихтиёрий хотирага ихтиёрсиз эсда олиб қолиш қарама — қарши қўйилади. Бу жараён топшириқ ёки вазифа қўйилмаса, эсда олиб қолишга олиб боровчи фаолият бошқа бир мақсадларга эришишга йўналтирилган тақдирда рўй беради. Биз математик топшириқ ечаётганимизда масаладаги сонларни эсда олиб қолишни ўз олдимизга мақсад қилиб қўймаймиз. Мазкур мнемологик ҳолатда асосий мақсад фақат масала ечишга қаратилади, бунинг натижасида сонлар (иккинчи даражали белги сифатида) эсда сақлашга ҳеч қандай ўрин ҳам қолмайди. Шунга қарамай, биз уларни қисқа муддатга бўлса — да, эсда сақлаб қолишга интиламиз, бу ҳолат фаолият якунлангунга қадар давом этади.

Қисқа муддатли, узоқ муддатли ва оператив хотира. Сўнгги пайтларда собиқ совет ва чет эл психологиясида хотира тадқиқотчиларининг эътиборини эсда олиб қолишнинг дастлабки, бошланғич дақиқаларида вужудга келадиган ҳолатлар, жумладан, ташқи таассурот изларининг мустаҳкамланишигача бўлган жараён, ҳолатлар, механизмлар, шунингдек, уларнинг мустаҳкамланиши муддатлари ўзига жалб қилиб келмоқда. Бирор материал (шакли, моҳиятидан қатъи назар) хотирада мустаҳкам жой

олиш учун бу материал фаолият субъекти томонидан тегишли равишда қайта ишлаб чиқиши зарур бўлган материалларни бундай ишлаб чиқиш учун маълум даражада муддат талаб этилиши табиийдир. Ана шу вақтда, муддат оралиғида хотирада қайта тикланаётган изларни консолидациялаш (мустаҳкамлаш) деб қабул қилинган. Мазкур жараён инсон томонидан яқиндагина бўлиб ўтган ҳодисаларнинг акс садосидек кечинма сифатида кечирилади ва такомиллашади. Инсон муайян дақиқаларда, лаҳзаларда долзарб пайтда бевосита идрок қилинаётган нарсаларни гўё кўришда, эшитишда давом этаётгандек туюлади. Ушбу жараён ўзининг келиб чиқиши жиҳатидан беқарор, хатто ўзгарувчан, лекин улар шу қадар аҳамиятлики, бу жараёнларга эсда олиб қолиш, эсда сақлаш информациялар, маълумотлар ва хабарларни қайта эсга туширишнинг алоҳида тури сифатида қаралади. Ушбу жараён одатда психология фанида қисқа муддатли хотира деб аташ анъана тусига кириб қолган.

Жуда кўп қайтаришлар ва қайта тиклашлар натижасида материални узоқ муддат давомида эсда сақлаб қолиш хусусиятига эга узоқ муддатли хотирадан фарқли ўлароқ, қисқа муддатли хотира бир марта ҳамда жуда қисқа вақт оралиғида идрок қилиш ва шу ондаёқ қайта тиклашдан сўнг қисқа муддатли эсда олиб қолиш билан тавсифланади.

Ҳозирги замон психологик адабиётларда қисқа муддатли хотира термини ушбу номлар билан юритилади: "бир лаҳзали", "зудлик" "дастлабки", қисқа муддатли ва бошқалар.

Оператив хотира.

Инсон томонидан бевосита амалга оширадиган фаол, тезкор ҳаракатлар, операциялар учун хизмат қилувчи жараённи англатувчи мнемик ҳолат оператив хотира деб аталади. Ҳозирги замон психологиясида ушбу ҳолатни намоён қилиш учун яққол мисол келтиради: математик амални бажаришга киришар эканмиз, биз уни муайян бўлакларга ажратиб ҳал қилишни мақсад қилиб қўямиз. Шу боисдан, оралиқ натижаларини ёдда сақлашга интиламиз, якунланишига яқинлашган сари айрим материаллар эсдан чиқа бошлайди.

Мазкур ҳолат матнни талаба томонидан ўқишда, уни кўчириб ёзишда, ижодий фикр юритишда, ақлий фаолиятни амалга оширишда яққол кўзга ташланади.

2.7. "ИРОДА" МАВЗУСИНИ ЎҚИТИШ МЕТОДИКАСИ

Ижтимоий — руҳий эҳтиёжга асосланган ҳолда мамлакатимиз ёшларини комил инсон қилиб камол топтириш учун уларни ўзини ўзи уддалашга ўргатишдан иш бошламоқ зарур. Ўқувчининг ўз фаолиятини ва хулқ — атворини шахсий хоҳиш иродасига бўйсундиришни рўёбга чиқариш мустақил фикрлашни барқарорлаштиради, кўзланган мақсадни амалга оширишга пухта замин ҳозирлайди, ҳар хил хусусиятли қийинчиликлар олдида матонат, сабр — тоқат туйғуларини намоёиш этишга чорлайди. Бунинг натижасида мустаҳкам иродали, принципал, қатъиятли, узоқни кўзловчи, теран фикрловчи, ақл — заковатли, ватан туйғуси билан ёнувчи ҳақиқий миллий ватанпарвар ёшлар ижтимоий ҳаётда, таълим — тарбия жараёнида шаклланади. Инсонга туғилишидан бериладиган табиий майиллардан, ақлий ва ахлоқий имкониятлардан унумли фойдаланмасдан туриб, юксак маънавиятли, фаросатли, ижодий изланувчан шахсларни вояга етказиб бўлмайди. Худди шу боисдан инсоннинг болалигидан тортиб, то ижтимоийлашувига қадар давр оралиғида ўзини ўзи бошқариш усуллари, воситалари билан таништириш қатъиятлилини вужудга келтиради.

Одатда ирода инсон томонидан ўз хулқи ва фаолиятини онгли равишда бошқариш сифатида баҳоланади, мақсадга йўналтирилган хатти — ҳаракат ва хулқ — атворнинг амалга ошишда ташқи, ички қийинчиликларни енгиб ўтиш тариқасида таърифланади.

Талаба ёшларнинг, энг аввало шахснинг ижтимоий фаоллигига, меҳнат фаолиятида, ижтимоий тажрибасида ва таълим жараёнида намоён бўлади.

Мазкур фаолликдан унинг мазмуни ва шаклан тузилишини фарқлаш мутлақо зарур. Шахс фаоллигининг мазмундор томони унинг ижтимоий хислатларида ўз ифодасини топади, чунки бунда ижтимоий кўрсатма (аттитюд), эътиқодлар, маънавий ҳис — туйғулар, қизиқишлар

доминантлик хусусиятини касб этади. Талаба фаоллигининг шакли фаолиятни амалга оширишда иштирок этувчи руҳий жараёнлар, ички, ташқи ва англашилган иродавий хатти — ҳаракат, интилиш намоён бўлиши орқали аниқланади. Талаба учун қийин шароитларда ўзини ўзи онгли равишда бошқара олиш имконияти иродавий зўр беришнинг ёрдами билан юзага келади ва белгиланган муайян аниқ мақсад, режа ҳамда уни рўёбга чиқарувчи хатти — ҳаракатлар унинг иродасига йўналтирилади.

Баркамол авлод шахсининг психологик хусусиятларида марказий ролни мотивация доираси бажаради ва у эҳтиёжлар, қизиқишлар, эътиқодлар ва маънавий ҳис — туйғуларда ўз аксини топади. Ёшларнинг ҳаёти ва фаолиятида, шунингдек, тарбиясида аста — секин устувор ва барқарор мотивлар вужудга кела бошлайди, улар шахснинг ижтимоий шартланган йўналганлиги ва ҳаётий позициясини қатъий белгилаш учун хизмат қилади.

Аксарият ҳолларда талаба шахсининг ижтимоий шартланган хусусиятлари унинг иродавий фаоллиги йўналишини гавдалантиради. Ижтимоий йўналганлик шахснинг мотивацион — иродавий хислати ҳисобланмиш собитқадамликда ўз ифодасини топади. Ўқувчи шахсининг иродавий жараёнлари, ҳолатлари, хислатлари фаолиятининг мотивлари ва мақсадини амалга ошишнинг ўзига хос усули сифатида юзага келади.

Ақлий фаолиятда иродавий жараёнлар иродавий хатти — ҳаракатлар кечилишининг айнан ичида, яъни мақсад белгилашдан тортиб то унинг бажарилишигача оралиғида кўзга ташланади. Онгли хулқ — атворда, ихтиёрий диққатда, эслаб қолишда, эсга туширишда, тафаккурда, ҳаёлда ифодаланади, мураккаб муаммоларни ечиш, иродавий зўр беришни сафарбар этиш учун мутлақо зарур, чунки бусиз ўқув фаолиятида ҳеч қандай натижага эришиш мумкин эмас. Уларнинг ўзаро уйғунлашуви самаралар келтириш мажмуаси сифатида иккиёқлама хусусият касб этади.

Таълимдаги иродавий ҳолатлар — бу вужудга келган қийинчиликларни муваффақиятли бартараф этишнинг усуллари, талаба шахсининг омилкор, оқил ички шароитларнинг муваққат руҳий ҳодисасидир. Уларнинг қаторига бир талай ҳаётий шарт — шароитлар таъсири остида

вужудга келувчи оптимизм ва умумий фаоллик, қизиқувчанлик, мотивацион, мобилизацион тайёргарлик, қатъиятlilik хусусиятлари киради.

Ўқув жараёнида стресс—эмоционал зўриқишнинг кескин ҳолати кўриниши, шакли ҳисобланиб, ташқи ва ички муҳитнинг нохуш омилларини шахсга фавқулодда таъсир этиш натижасида вужудга келади. Таълимий ҳамкорлик (ўқитувчи билан талаба ҳамда талабаларнинг ўзаро) фаолиятидаги фрустрация—билиш фаолиятини ташкиллаштиришнинг тубдан тескари томонга йўналтирувчи руҳий ҳолатдир. Талабада узлуксиз пайдо бўлувчи ва бартараф қилиш қийин тўсиқларнинг таъсири остида руҳан тушкунлик, ўзини йўқотиб қўйиш, кўпинча экспериментга, вазиятга нисбатан агрессив тажовуз реакциялари жавоб хатти—ҳаракатлари юзага келиши кузатилади.

Талаба шахсининг иродавий хислатлари—бу таълим жараёнидаги муваққат руҳий ҳолат эмас, балки аксинча мазкур вазиятга ҳеч қандай боғлиқ бўлмаган инсоннинг турғун, барқарор руҳий тузилмасидир. Унинг иродавий сифатларига собитқадамлик, ташаббускорлик, қатъиятlilik, мустақиллик, ташкиллашганлик, ишбилармонлик, ўзини қўлга олиш, жасурлик, чидамlilik ва бошқалар киради. Талаба иродасининг бўшлиғи, заифлиғи қайсарлик, саботсизлик, ялқовлик, қўрқоқлик, принципсизлик, беташаббуслик, эринчоқлик, лоқайдлик сингари тушунчалар орқали тавсифланади.

Билимларни эгаллашдаги собитқадамлик—бош иродавий сифат, хислат ҳисобланиб, у ироданинг бошқа кўринишларининг тараққиёт даражасини ва йўналишини аниқловчи асосий омил бўлиб саналади. Мустақил ва келажаги буюк давлат идеалларига содиқлик. Ватан олдидаги бурчнинг юксак даражада англаш, жамоатчилик ҳисси, юрт равнақиға ўз ҳиссасини қўшиш истаги ва буларнинг барчаси ўзбек халқиға хос бўлган собитқадамlilik намунасидир.

Таълим—тарбия жараёнидаги ташаббускорлик—талабанинг ўз хоҳиш иродасига биноан зарур хатти—ҳаракатларни амалға ошириш ўқувидир. Мустақил билим олиш ва фикрлашдаги қатъиятlilik—талаба томонидан жиддий йўналган қарор қабул қилиш, уни изчил ҳаётга татбиқ этиш хислатидир. Тиришқоқлик талабанинг

қийинчиликларни енгиш учун курашишда куч—қувватини асло пасайтирмасдан, узлуксиз ва узоқ муддат мақсадға эришиш учун интилиш кўникмасидир.

Муаммоларни ечиш чоғида чидамlilik—шахс томонидан қабул қилинган қарорни амалға оширишға халал берувчи фикрни, ҳиссиёт ва хатти—ҳаракатни тизгинловчи(тормозловчи) талабанинг ўқувчанлигидир. Ташкилланганлик—ўз ҳаракати ва хулқини режалаштириш, хусусан уни ижро этишда талабани режаға асосланиш малакасидир. Матонатlilik—қўйилган мақсадни муқаддас ҳис этган ҳолатда ўзини оқлайдиган хавф—хатарға қўл уриш, қўрқинчға нисбатан юзма—юз тура олиш фазилатдир.

Ишбилармонлик—ҳар қандай ўйланилган ишни қийинчиликлар ва қаршиликлардан қатъи назар омилкор йўллар қўллаш туфайли охириға етказиш хислатидир. Мустақиллик—ўз эътиқодига қатъий ишонч, шахсий куч—қувватига ишониш, бошқаларнинг ёрдамиға муҳтожлик сезмаслик малакасидир. Шахснинг хулқ—атворида, ўқув фаолиятида, агарда таълимий машғулотлар оқилон, ҳаққоний равишда, тўғри уюштирилса, унчали муҳим бўлмаган иродавий сифатлар ҳам пайдо бўлиши мумкин, чунончи интизомlilik, қунт, ўзини қўлга олишлик ва ҳоказо.

Ушбу руҳий ҳолатни аниқлаш учун чиқилган тестдан фойдаланиш мумкин. Тавсия қилинаётган фикрларға талаба "Ҳа" ёки "Йўқ" деган жавоб қайтариши керак.

1. Ҳаётдаги муваффақият тасодифларға кўра олдиндан қилинган ҳисоб—китобларға кўпроқ боғлиқ бўлади деб ўйлайман.

2. Агар мен ўзимнинг севимли машғулотларимдан айрилсам, унда мен учун ҳаётнинг мазмуни йўқолади.

3. Мен учун ҳар қандай ишнинг оқибати, натижасидан кўра, унинг бажарилиши жараёни муҳим.

4. Мен одамларнинг ўз яқинлари билан бўлган муносабатларидан кўпроқ қайғурадилар деб ҳисоблайман.

5. Менинг фикримча, кўпчилик одамлар яқин кунға мўлжалланган мақсад билан эмас, балки узоққа мўлжалланган мақсад билан яшайдилар.

6. Агар имконият бўлса — да, лекин ҳеч ким сезмаслигига ишончим комил бўлса, ножўя ҳаракат қила олмайман.

7. Менинг ҳаётимда муваффақиятсизликлардан кўра муваффақиятли кунлар кўп бўлган.

8. Менга амалий, ишчан, ишбилармон одамлардан кўра ҳис — туйғули, кўнгилчан одамлар кўпроқ ёқади.

9. Ҳатто оддий ишда ҳам мен унинг баъзи унсурларини такомиллаштиришга ҳаракат қиламан.

10. Муваффақиятга эришиш ҳақидаги фикрларга берилиб кетган вақтларимда эҳтиёткорлик чораларини унутиб қўйишим мумкин.

11. Ёшлигимда ота — онам мени дангаса деб ҳисоблашар эди.

12. Мен ўзимнинг муваффақиятсизликларимга шароит эмас, балки кўпроқ ўзимни айбдор деб ҳисоблайман.

13. Ота — онам мени қаттиқ назорат қилишган.

14. Менда қобилиятга нисбатан сабр — тоқат кучли.

15. Ўз мақсадларимдан қайтишга муваффақиятга эриша олмаслигим ҳақидаги фикр эмас, балки дангасалик сабаб бўлади.

16. Мен ўзимга ишонган одам деб ҳисоблайман.

17. Муваффақиятга эришиш учун гарчи имкониятлар менинг фойдамга бўлмаса ҳам таваккал қилишим мумкин.

18. Мен тиришқоқ одам эмасман.

19. Ҳамма ишлар текис(меъёрида) кетаётган бўлса, унда менинг ғайратим янада ошади.

20. Агар мен газетада ишлаганимда эди, унда турли воқеалар ҳақида ёзишдан кўра, кўпроқ одамлар яратган янгиликларни ёзган бўлар эдим.

21. Менинг яқинларим одатда шахсий режаларим билан ҳамфикр бўлмайдилар.

22. Менинг ҳаётга нисбатан талабларимнинг даражаси ўртоқларимнинг шундай талабларидан пастроқ.

23. Мен ўз мақсадимга эришиш йўлида қатъийман.

Тест калити. "Ҳа" — 1, 2, 6, 7, 8, 9, 15, 17, 19, 20, 22, 23.

Йўқ" — 3, 4, 5, 10, 11, 12, 13, 14, 16, 18, 21.

Баллар ёки натижалар таҳлили. Баллар йиғиндиси 0 — 9 дан паст бўлганда — Сизнинг фаолиятингизда муваффақиятга эҳтиёж яққол кўринмайди. 10 — 13 баллгача: Сиздан

муваффақиятга интилиш бор, лекин ҳаётда фаолиятингизни ташкил қилишда ҳар доим ҳам муваффақиятга эҳтиёж сезавермайсиз. 14 — 23 баллгача: Сизнинг фаолиятингизда муваффақиятга эҳтиёж юқори даражада, ҳар доим муваффақият бўлишига ишонасиз, қатъийсиз у ёки бу даражада мураккаб, лекин бажарилиши мумкин ишларни қилишни ёқтирасиз, 0 — 9 паст, 10 — 13 ўртача, 14 — 23 юқори.

2.8. МУАММОЛИ ЎҚИТИШ УСЛУБИ

Психология фанида муаммоли вазият кенг кўламда ўрганилган, билиш ва билим олишга қаратилган когнитив жараён бўлиб ҳисобланади. Психология фани ривожланиш тарихини таҳлил қилсак, инсонда фикрлашнинг пайдо бўлиши уни олдида юзага келган муаммоли вазият тўғрисида мулоҳаза юритишдан бошланганлиги яққол омилларда қайд қилиб ўтилган (қадимги аждодларимиз таълимотидан тортиб, то ҳозирги замон талқинигача). Модомики шундай экан, муаммоли вазият шахсни фикр юритиш жараёнига етаклайди, билиш фаолиятини ноаниқ, номаълум янги унсурли масала моҳиятига киришга, уни ҳал қилишга йўналтиради.

Муаммоли вазият жаҳон психологиясининг ассоциатив, вюрцбург, гештальт, бихевиоризм (необихевиоризм), редукционизм, эмпиризм, интеллект назариялари сингари қатор илмий мактаблари йўналишлари, таълимотларида атрофлича ўрганилган. Муаммоли вазият борлиқни билишнинг энг омилкор, оқилона услуги, қолаверса унинг генезиси эканлиги тўғрисидаги ғоя ижтимоий — тарихий тараққиётнинг ХIХ — XX асрларида юксак кўрсаткичларга эришди. Бизнинг бу ўринда жаҳон психологияси намояндалари томонидан тан олинган айрим рус олимларининг таълимотига тўхталиб ўтамиз, халос (кенгроқ маълумот олиш учун "Тафаккур психология"си мурожаат қилинг).

Т.В.Кудрявцев талқинича, муаммоли ўқитиш жараёни ўқувчилар (талабалар) олдида муаммоли вазият яратиш, ўқувчи билан ўқитувчи ҳамкорлигида, ўқитувчининг умумий раҳбарлигида, талабаларнинг мустақил билиш (ақлий) фаолиятини амалга ошириш натижасида мазкур

вазиятни англаш, тан олиш, ечимини қидириш ва ҳал қилиш учун воситалар танлашда ўз аксини топади.

Муаммоли вазият субъект билан объектнинг ўзаро бир — бирига таъсир этишини ифодалаб, субъектга масала (топшириқ) ни ҳал қилишни, то шу давргача унга (инсонга) номаълум бўлган билимларни ва ақлий фаолият усуллари аниқлашни талаб қиладиган психик ҳолат сифатида гавдаланади. Муаммоли вазиятнинг тузилиши шахснинг интеллектуал фаолиятини муайян мақсадга йўналтирувчи билиш эҳтиёжидан, оқибат натижада эса эгаллаш зарур бўлган номаълум билимлар, ақлий ҳаракат воситалари ва усуллари ҳамда потенциал резервлар (ички имкониятлар, инстанционалик) тарздаги психик қўзғатувчилардан иборатдир.

А.М.Матюшкин таълимотича, муаммоли вазиятда янгиликни англаб етмаслик, уни ечиш зарур бўлган фаолиятни амалга оширишни уйдасидан чиқмаслик, мазкур ҳолатда очилиши шарт ҳисобланган фаолиятга, воситалар ва шарт — шароитларга тааллуқли номаълумлик, қўйилган масалани (топшириқни, фан асосларини) фикр юритиш операциялари ёрдами билан эгаллаш жараёнлари иштирок этади. Бошқача сўз билан айтганда, муаммоли вазиятни вужудга келтириш ва уни ҳал қилиш учун унда изланадиган номаълумлик, янгилик, ноаниқлик, изланувчида эса қидириб топа билиш имконияти, шунингдек, янги билимларни ўзлаштиришга нисбатан эҳтиёж мавжуд бўлиши зарур.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, муаммоли вазият фақат юқорида таҳлил қилинган таркиблардан иборат эмас, албатта. Бизнингча, у қуйидаги босқичларда мужассамлашуви даркор бўлиб, улар узлуксиз, иерархик тузилмани вужудга келтиради:

- 1) муаммоли вазиятгача вазият.
- 2) муаммоли вазият.
- 3) Муаммоли вазиятдан кейинга вазият (талқин бизники — Э.Ғ.)

Юқоридаги кўринишни оддийроқ қилиб қуйидагича тушунтириш мумкин: муаммоли вазиятгача вазият (муаммонинг туғилиши) — муаммонинг ечилиши, мутлақ эмас, балки нисбий хусусият касб этиши) — муаммоли вазиятдан кейинги вазият (унинг ечими муайян ақлий эҳтиёж туфайли

яқунланмаганлик туйғусини келтириб чиқариши, ечимлар хилма — хиллиги, модификациялари, инвариантлари тўғрисида ғоялар уйғониши, номаълумликнинг пайдо бўлиши, шубҳаларнинг англанган мотивларга айланиши ва ҳоказо).

Нарса ва ҳодисаларни чуқур таҳлил қилиш топшириқ ёки объектни ҳар томонлама мустақил мулоҳаза этиш ва у тўғрида фикр юритишга асосланади. Муаммоли вазият ўз ичига қуйидаги муҳим томонларни қамраб олиши мумкин, гоҳ уларни босқичлар деб юритиш қабул қилинган.

Биринчидан, муаммо қўйилишини инсон тушуниб етиши, яъни топшириқ (масала ёки муаммо) англанишини (ифодаланиши) тушуниши. Иккинчидан, муаммони ҳал этишга ёрдам берувчи восита, усул, йўл — йўриқ, операция, ақлий ҳаракатларни инсоннинг ўзи излаб топиши ва уларни маълум тизимга солиши. Учинчидан, шахс муаммони ҳал этиш учун сараланган усуллари аввалги усуллардан ажратиш, яъни уларнинг салбий томонларини олиб ташлаш, қолганлари ўз ўрнида ва тўғри фойдаланиши. Тўртинчидан, инсон муаммо ечимининг тўғрилигига ишонч ҳосил қилиши учун танқидий нуқтаи назардан текшириб чиқиши кабилар.

Юқорида ажратиб кўрсатилган босқичлар шартли, муваққат хусусиятга эга бўлиб, одамларнинг фикр юритишида алоҳида ажралиб турмасдан, балки қисқа дақиқалар (сониялар) оралиғида ўтиб кетиши мумкин. Шунинг учун бу ўринда шахс ўта зийракли билан уларни англаб олишга ҳаракат қилиши лозим.

Энди ҳар бир босқич ва пунктни чуқурроқ ёритиб ўтишга, шарҳлаб беришга ҳаракат қиламиз. Муаммо (масала, топшириқ) инсон олдида қандай қўйилишини англаб етмасдан туриб, уни ҳеч қачон ҳал этиш (биринчи пункт назарда тутилади) мумкин эмас. Шунинг учун қўйилаётган муаммо инсоннинг ёшига, билим савиясига, касб — корига тўла мос тушиши шарт. Бошланғич синф ўқувчисига мўлжалланган муаммони ўспиринга тавсия этиш ноўрин бўлгани сингари, кичик ёшдаги болаларга ҳам мураккаб муаммоларни ҳал этишни топшириш исталган натижани бермаслиги ҳаммага аёндыр. Бундай камчиликни содир бўлиши аввало ўқитувчининг бола ёш хусусиятлари ва интеллектуал имкониятларини тўла билмаслигидан ёки унга

жиддий эътибор бермаслигидан келиб чиқади. Ана шундай ўнғайсиз ҳолатларни юзага келмаслик учун ўқитувчи муаммони тўғри танлаши ва у ўқувчилар (талабалар) онгига чуқур ҳамда етарли даражада пухта етказиши жоиз. Муаммо юқорида таъкидлаб ўтилган талабга тўғри (адекват) жавоб берган тақдирдагина тингловчиларга тушунарли бўлиши мумкин.

Муаммо моҳияти инсон онгига сингиб етгандан кейин уни оқилона ҳал этишни таъминловчи восита, усул, йўл — йўриқ, ақлий хатти — ҳаракат, операция кабиларни излаш, қидириш ва муайян тизимга солиш билиш фаолияти бошланади (иккинчи пункт). Топшириқ (муаммо) одамларнинг индивидуал — типологик ҳамда ёш хусусиятлари ва ақлий фаолият имкониятларига қараб, турлича суръатда, мураккабликда намоён бўлиши, кечиши, ечими топилиши мумкин. Шахснинг ақлий фаолиятида вужудга келган бундай руҳий ҳолат инсоннинг асаб тизими хусусиятларига алоқадор бўлиб, турлича кўринишга эгадир. Асаб тизимининг суст (инерт) ёки фаоллик хусусиятлари ўрта ва олий таълимдаги муваффақиятнинг муҳим омилларидан бири бўлиб ҳисобланади. Рус дифференциал психология илмий мактабининг тадқиқотларида кўрсатилишича, инсонда бундай хусусиятлар унинг (одамнинг) туғилишидан пайдо бўлиб, бутун онтогенез мобайнида айрим ўзгаришларга юз тутиши кузатилади. Бироқ биологик шартланган хусусиятлар ва сифатларнинг кескин ўзгартириш имконияти йўқдир. Агарда инсоннинг асаб тизимида сусткашлик хусусияти мавжуд бўлса, у ҳолда муаммо аста — секин ҳал этилади ва унинг моҳиятини англаш муддати узоққа чўзилади. Демак, вақтдан ютқазиш эвазига муаммони ўз муддатида ечиш мумкин бўлмай қолади. Шунинг учун масала моҳиятини тушуниш борасида инсоннинг индивидуал — типологик хусусиятларига эътибор бериш мақсадга мувофиқ бўлиб, ҳар қандай ақлий зўриқишдан асраниш лозим. Асаб тизими фаол хусусиятга эга бўлган шахс муаммо моҳиятини тез тушуниб етади ҳамда ўз муносабатини билдиради. Бинобарин, бундай хусусиятли инсон топшириқни қисқа вақт ичида тез суръат билан ниҳоясига етказиши мумкин. Бунинг эвазига муаммо ечимини осонлаштирувчи омилларни, яъни восита, усул, йўл — йўриқ,

ақлий иш — ҳаракатини излаш, муайян тизимга солиш жараёни муваффақиятли якунланади.

Талаба олдига қўйилган муаммони тўғри ҳал қилиш борасида инсон томонидан ажратилган восита ролини бажарувчи усулларни (агарда оригинал бўлса, нур устига аъло нурга айланар эди), аввал қўлланилган усулларнинг салбий томонларидан ажрата олиш, аниқлай билиш ва улардан ўринли ҳамда тўғри фойдаланиш муҳим аҳамият касб этади (учинчи пункт). Бунинг туб маъноси шундан иборатки қўллайвериш путурдан кетган, эски воситалардан фойдаланишдан қочиш лозим, акс ҳолда унинг таъсири салбий оқибатларга олиб келиши мумкин. Шунинг учун талабалар ҳамда ўқувчиларни ҳамма нарсадан оқилона фойдаланишга ўргатиб бориш ҳозирги замон талаби бўлиб ҳисобланади. Ўрта ва олий ўқув юртларида ўқитиш жараёнида ҳосил бўлган, шаклланган кўникма ва малакаларни кўр — кўрона қўллашдан сақланиш айни муддаодир. Акс ҳолда интерференция ҳодисаси юз бериб қолиши мумкин, лекин бу ақлий фаолият маҳсулдорлигига салбий таъсир этади. Интерференция деб, шаклланган малакаларни янги шароитга нотўғри қўллаш натижасида салбий таъсир этиш ҳодисаси тушунилади. Бунинг асосий сабаби — бу талабаларда таркиб топтирилган кўникма ва малакаларнинг нотўғри кўчишидир. Кўчиш ҳодисаси деганда ўрганилган восита, усул ва бошқа жараёнларни янги шароитда ҳамда вазиятда қўллай олиш ҳодисаси англанади.

Муаммо (масала, топшириқ) шахс томонидан ҳал қилингандан кейин уни танқидий нуқтаи назардан текшириб чиқиш (тўртинчи пункт) ва унинг ечими тўғри эканлигига ишонч ҳосил қилиш фаолияти ҳам ижобий хусусияти касб этади. Бунинг учун талабада ўзининг ва ўзгаларнинг фикри ҳақида танқидий мулоҳаза юритиш қобилияти шаклланган ва такомиллашган бўлиши керак. Бу борада вужудга келган шарт шароитлар, объектив ва субъектив вазиятлар шахснинг диққат марказидан четга чиқмаслиги жоиз. Бундай олижаноб юксак хислат талаба ёки ўқувчида ҳар томонлама авайлаб тараққий этилса, бу йўналишда кўзлаган мақсадга эришиш мумкин. Бу тўғрида бундан олдинги матнларда мулоҳаза юритилганлиги туфайли унга батафсил тўхталиб ўтишини лозим топмадик.

Талабаларнинг объектни ҳар томонлама таҳлил қилиши ўзаро изчил боғланган санаб ўтилган 4 пунктдан таркиб топган бўлиб, улар ақлий фаолият давомида бир-бирини тақозо этади. Бундай ташқари, талаба (ўқувчи) олдида турган муаммонинг бир ёки бирдан ортиқ хусусияти, хоссаси, қониятлари, муносабатлари ва ички мураккаб боғланишларни очиб бериш вазифаси эмас, балки воқеликда мавжуд хислатларни тўла ёритиб бериш, мулоҳаза юритиш масаласи мужассамлашади.

Талабалар олдига вазифа қўйилаётганида унинг қайси томонларини ёритиш мумкинлигининг шартларини таъкидлаш, иложи борица уларнинг онгига сингдириб бориш мақсадга мувофиқ. Мабодо, масаланинг барча шартлари тўла ёритилмаса, у тақдирда воқеликни ҳар томонлама таҳлил қилиш ва шу нарса тўғрисида бирор қарор ёки хулоса чиқариш мумкин бўлиб қолади. Шунинг учун турли ёшдаги инсонлар ҳал этиши керак бўлган топшириқни тўғри танлай билиш вазиятни оқилона аниқлай олиш, инсонларга воқеликни омилкорлик билан, одилона тушунтира олиш зарур.

Талабаларга қуйидагича муаммоларни бажариш учун вазифа қилиб топшириш мумкин: Ўзбекистон Республикасидаги рангли металлarning жойлашган ўрни, таркиби, хусусиятлари, хоссалари ва халқ хўжалигидаги ролини тушунтириб беринг. Ушбу муаммони ечиш жараёнида улар объектнинг ҳамма томонларини таҳлил қиладилар, чуқур мулоҳаза юритадилар, ҳукм ҳамда хулоса чиқарадилар. Жумладан, бу фойдали қазилмаларнинг географик жойлашган ўрни, уларнинг ўзлаштириш, физик хусусиятлари, кимёвий хоссалари, таркиби, халқ хўжалиги тармоқларида ишлатилиши, иқтисодиёт тараққиётидаги роли ва жаҳонда Ўзбекистон Республикаси маъқеини кўтаришдаги аҳамияти тўғрисида мукамал мулоҳаза юритадилар.

Бошқа яна бир мисол: Шахс категорияси, унинг тузилиши, хусусиятлари, назариялари, ёндашувлари, камолот даражалари тўғрисида тавсиф беринг. Талабалар аввал шахс категориясини таърифлаб берадилар, ундан сўнг шахснинг тузилиши юзасидан Рубинштейн, Ковалев, Леонтьев, Платонов таълимотлари, ҳозирги замон концепцияси

юзасидан мулоҳаза юритадилар, хусусиятлар, хислатлар моҳиятига оид фикр билдирадилар ва ҳоказо.

Шундай қилиб, бир талай амаллардан фойдаланиш туфайли муаммо ҳал қилинди: қўйилган муаммони бўлакларга ажратиб таҳлил қилиш, уни яхлит тушуниб етиш, ҳал этиш учун воситалар қидириш, топилган воситаларни сақлаш ҳамда зарурини танлаб олиш, уни ечиш учун усуллар қўллаш, ечимни танқидий текшириб чиқиш, шунингдек, муаммо ечими юзасидан мантиқий хулосага келиш.

Муаммоли ўқитиш услубияти талаба (ўқувчи) ақлий фаолияти тараққиётига ижобий таъсир кўрсатиб, мантиқий фикрлаш доирасини янада кенгайтиради. Уларда моддий борлиқ, шахслараро муносабат ҳамда уларнинг механизмларини ҳар томонлама англаб олишга асосий негиз бўлиб хизмат қиладди. Нарса ва ҳодисаларнинг ички мураккаб боғланишларини, қонуниятларини мустақил равишда тушуниш учун имконият туғдиради. Уларнинг мулоҳаза юритиш доирасини кенгайтиради, ўқув мотивларини юзага келтиради. Воқеликни билишга фаоллик уйғотади. Ўзини ўзи бошқаришга пухта замин ҳозирлайди.

Муаммоли вазият мана бундай шартларга риоя қилинган тақдирдагина ижобий натижалар беради:

I. Муаммоли вазият инсонларнинг ёш давр хусусиятлари, ахборотларни эгаллаш, ўзлаштириш даражаси, индивидуал типологик хусусиятлари ва қобилиятларини ҳисобга олган тақдирдагина вужудга келтириш мумкин. Муаммоли вазият уларнинг кучига, қобилиятига, имкониятига мос қилиб яратилиши лозим, аммо ўта оддий ёки ўта мураккаб бўлмаслиги керак.

II. Танланган муаммо қандайдир ташқи турткига, яъни мотивацияга, йўлланмага, установага таянмаслиги лозим.

III. Муаммони ҳал қилиш йўлини, усулини, вазиятни тушунган ҳолда талабаларнинг ўзлари мустақил топа билишлари ва қўллашлари жоиз.

IV. Қўйилган муаммони қандай тартибда ҳал қилиш зарурлиги, яъни воқеликнинг айрим хусусиятларини ёритиш муаммо тарзда бўлиши шарт.

V. Муаммони "ижодий" ҳал қилиш имконияти яратилган бўлиши керак, бунда берилган матндан ташқари, айрим ижодий тўлдиришлар, қўшимчалар билан уни

бойитиш, ечимини қидириш вазифасини қўйиш мақсадга мувофиқдир.

2.9. МУОМАЛА МАВЗУСИНИ ТУШУНТИРИШ МЕТОДИКАСИ

Муомала асосий психологик категория сифатида илмий назариялар туркуми, тизими ичида муҳим аҳамият этганлиги туфайли алоҳида ва бетакрор талқинга эга. Психологияда ушбу ҳолатни изоҳлашга қаратилган бир талай ёндашувлар, талқинлар мавжуд бўлиб, унинг кенг қийматга молик кўриниши муомаланинг ижтимоий руҳият тарзида таҳлил қилинишидир. Мулоҳазалардан келиб чиққан ҳолда тенг ҳуқуқли, ҳамкор сифатида одамлар ўртасида амалга оширилувчи, руҳан мулоқот пайдо бўлишига етакловчи фаолият шаклини муомала деб аташ мумкин.

Жаҳон психологияси фанидаги Б.Д.Паригин, А.А.Леонтев, А.А.Бодалёв, Л.П.Буюева, В.Н.Панферов ва бошқа тадқиқотчиларнинг назариялари умумлаштирилганда муомала қуйидаги йўналиш ҳамда жабҳалардан ифодаланиши кузатилади:

- ахборот коммуникативлик (муомала шахсга оид коммуникация кўриниши сифатида ахборот алмашиш жараёнида юзага келади);

- интерактивлик (муомала кооперация жараёнида шахсларнинг ўзаро таъсири тарзида пайдо бўлади);

- гносеологиклик (инсон ижтимоий билишнинг ҳам субъекти, ҳам объекти тариқасида қаралади.);

- аксиологиклик (муомала шахсларнинг ўзаро қадриятлар билан алмашинишдан иборат эканлиги);

- меъёрийлик (шахс хулқини меъёрий бошқариш жараёнида муомала аҳамияти ва ўрни аниқланади; одатий шароитларда хулқ стереотипларининг реал меъёр сифатида узатилиши, мустаҳкамланиши жараёни);

- семиотиплик (муомала ўзига хос аломатлар тизими ёки турлича аломатлар тизимининг ҳукм суриши воситаси сифатида);

- праксиологиклик (муомала жараёни фаолият, қобилият, кўникма ва малакалар билан алмашиниш демақдир).

Психологлар томонидан муомала феноменлари (ноёбликлар) тўғрисида талқинлар хилма хил бўлиб, уларнинг энг асосийлари қуйидагилардан иборатдир:

- муомала — инсоннинг мустақил фаолиятининг кўриниши;

- муомала — инсон фаолиятининг бошқа турлари атрибут;

- муомала — субъектларнинг ўзаро таъсир ўтказиши эканлиги.

Муомала феноменига нисбатан турлича илмий ёндашувларнинг мавжудлиги туфайли унинг шахс шаклланиши омили сифатидаги ижтимоий психологик мавқеини аниқлаш учун хизмат қилади.

Назарий ва амалий маълумотларга қараганда, муомала коммуникатив фаолият тарзида қуйидаги тузилмали жабҳалардан ташкил топиши мумкин, чунончи:

- муомала предмети — муомаладош шерик алоҳида субъект инсон сифатида қаралиши;

- муомалага нисбатан эҳтиёж — бошқа кишиларни билиш ва баҳолашга инсоннинг интилиши ҳамда уларнинг ёрдамида ўзини ўзи билишнинг, ўзини ўзи баҳолашнинг кетиши;

- коммуникатив мотивлар — қай ниятда муомала амалга оширилишининг сабаблари, турткилари;

- муомала ҳаракатлари (актлари) — бошқа кишига йўналтирилган яхлит акт, коммуникатив фаолият бирлиги (ташаббус ва жавоб ҳаракатлари);

- муомала вазифалари — муомала жараёнининг амалга ошишга йўналтирилган ранг — баранг ҳаракатларни яққол коммуникатив вазиятда мақсадга эришишнинг босқичлари;

- муомала воситалари — муомала ҳаракатларни амалга ошириш операциялари, йўл — йўриқлари;

- муомала маҳсули — муомала натижасида вужудга келувчи моддий ва маънавий хусусиятли маълумотлар мажмуаси кабилар

Коммуникатив технологияга нисбатан фаолиятли ёндашув ижтимоий баҳолаш, талқин қилиш позиция тизими шаклланишини бошқаришни англаиб келади ва у уч хил коммуникатив шаклдан ташкил топади:

- монологик (фикр билдирувчи, узатувчи шахснинг ташкилотчи субъект сифатида бошқаларни тинглашда коммуникатив ҳаракатлар устуворлиги, етакчилиги);

- диалогик (субъектларнинг ўзаро таъсир ўтказиши, ўзаро фаоллик намоён қилиши ва ташаббускорлик кўрсатишида ифодаланади)

- полилогик (коммуникатив ташаббусни эгаллаш учун ўзига хос тарзда кузатиш хусусиятига эга бўлган, унинг мукаммал самарали амалга оширишга йўналтирилган кўп қиррали муомала тури);

Муомала фаолият сифатида хатти — ҳаракатлар тизимидан ташкил топиши мумкин:

- муомала субъектининг коммуникатив вазиятга кириши;

- муомала субъектининг коммуникатив вазият хусусиятини баҳолаш;

- коммуникатив вазиятда мўлжал олиш, чамалаш имконияти;

- ўзаро таъсир ўтказиш имкони учун бошқа субъектни танлаш;

- муомала вазияти хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда коммуникатив вазифалар белгилаш;

- ўзаро таъсир субъектига нисбатан ёндашув саралаш;

- ўзаро таъсир ўтказувчи шерикка, субъектига яқинлашиш;

- ташаббускор субъект томонидан шерик субъект диққатини ўзига жалб этиш;

- шерик субъектнинг эмоционал психологик ҳолатини баҳолаш ва унинг ўзаро таъсир кўрсатишига киришиш ҳамда тайёргарлик даражасини аниқлаш;

- ташаббускор субъект ўзининг шерик субъектини эмоционал психологик ҳолатига мослаштириши;

- муомала субъектлари орасида эмоционал психологик ҳолатларни тенглаштириш ва умумий эмоционал фонини шакллантириш;

- ташаббускор субъектнинг шерик субъектига коммуникатив таъсир ўтказиши;

- таъсирга нисбатан шерик субъект реакциясини ташаббускор субъект томонидан баҳолаши;

- шерик субъект жавоб реакциясини мукофотлаш (стимуллаш);

- муомалада шерик субъект "жавоб хулқининг ифодаланиши ва ҳоказо."

Юқоридаги 15 та хилма — хил ҳаракатлар занжирида муомала жараёни, фаолияти вужудга келади, бунинг учун ташаббус кўрсатиш мутлақо шарт. Шахслараро алоқада муомала мазмуни турлича намоён бўлиши мумкин, чунончи:

- одам одамга ахборот узатиши;

- инсонни инсон томонидан идрок қилиниши;

- шерикларнинг бир бирларини ўзаро баҳолаши;

- шерикларнинг ўзаро бир бирига таъсири;

- шерикларни ўзаро таъсир ўтказишга ҳаракат қилиш;

- гуруҳий коммуникатив фаолиятни бошқариш.

Муомала мазмунидан келиб чиққан ҳолда муомала функциялари вужудга келади ҳамда яққол вазиятни идора қилишга йўналтирилади;

- инструментал(муомала бундай функция таъсирида муайян ҳаракатлар амалга ошишининг ижтимоий бошқариш механизми ва ахборот узатиш сифатида кўзга ташланади);

- синдикатив (муомала одамлар ўзаро бирикувининг воситаси тариқасида гавдаланади);

- ўзини ўзи ифодалаш(муомала психологик контекстда ўзаро тушунувчанлик шакли тарзда юзага келади);

- экспрессив (эмоционал ҳолатлар ва кечинмаларда ўзаро бир — бирини тушуниш);

- ижтимоий назорат (хулқ ва фаолият қоидаларига риоя қилишни таъминлашда акс этади);

- ижтимоийлашув (жамиятда қабул қилинган қоидаларга биноан ўзаро таъсир малакаларини шакллантириш ва бошқалар).

Мукаммал, тўқис муомала ўзининг ташқи ва ички тузилишига эга, унинг биринчиси хулқ операционал техник томонини, иккинчиси эса шахс учун чуқур маъно касб этувчи мураккаб моҳиятни акс эттиради. Муомаланинг

ташқи ифодаланиши коммуникатив таъсир ўтказиш кўрсаткичларида намоён бўлади:

- ўзаро муносабатда коммуникатив фаоллик;
- муомала хатти — ҳаракатида ташаббускорлик;
- муомала хатти — ҳаракатида жадаллик;
- муомала маромларида (технологик томондан) маҳоратлилиқ.

Муомаланинг ички жабҳасида инсон томонидан мулоқот мотиви ва мақсадга нисбатан жавоб реакцияси ҳамда ўзаро таъсир вазиятини субъектив идрок қилиш акс этади шахслараро муносабатда муомала мароми ҳал қилувчи аҳамиятга эга ва у қуйидагиларда ифодаланиши мумкин:

- муомала оҳанги (осойишта, ҳукмронона, асабий, таажжубкорона, тилёғлама ва ҳоказо);
- муомала хатти — ҳаракати (қатъиятли, безовталаниш, ишончсизлик, беҳаловат, бемалол ҳис эта олмаслик кабилар);
- муомала оралиғи (дистанция: интим руҳий яқинлик, шахсий, ижтимоий, эл — улус ўртасида ошкора).

Одатда мулоқотдошнинг муносабатлари хусусияти муомала яқин ва узоқлигида ўз ифодасини топади. Жумладан, интим ва шахсий мулоқот мавжудлиги мулоқотдошларнинг ўзаро яқинлиги ва дўстлигини билдиради. Ижтимоий оралиғ расмий муомала шаклини, ошкора эса унинг ақлий жиҳатдан намоёншкорона кўринишини англатади. Муомала тарзи шахсларнинг ўзаро ҳурмат — эҳтиром ёки менсимаслик ҳолатларини ифодалаб келиб, ҳазил тариқасида ёки жиддий, қаҳр — ғазаб ёки самимийлик вазиятда ўтишидан дарак беради.

Муомала услуби — одамлар ўртасидаги ўзаро таъсир ўтказиш ҳаракатининг индивидуал — типологик хусусиятларининг акс этишидир. Муомала услубида:

- инсоннинг коммуникатив имкониятлари хусусияти;
- муайян одамлар ўртасидаги маълум муносабатлар хусусияти таркиб топганлиги;
- шахснинг ижтимоий индивидуаллиги;
- муомаладошнинг ўзига хослиги, бетакрорлиги ифодаланади. Муомала услуби негизида шахснинг маънавий — ахлоқий установа ва жамият ижтимоий ҳуқ — атвор установадини баҳолаш жараёни ётади.

Ижтимоий ҳаётда энг кенг тарқалган муомала услуби қаторига қуйидагилар киради: ижодий, продуктив, дўстона, назокатли, хуштавозе, ишбилармон, талабчан, вазиятбоп, тушқунликка етакловчи ва ҳоказо.

Муомала воситалари ёрдами билан шахслараро муносабатлар амалга ошади ва улар ушбу кўринишларда ташкил топиши мумкин:

- лингвистик нутқ ёрдамида, сўз билан ифодаланади;
- оптик — кинетик (имо — ишора, мимика, пантомимика)
- паралингвистик (овоз, товуш сифати, унинг диапазон, тоналлиги, талаффуз қилиниши оҳанги);
- экстралингвистик (пауза, кулги, йиғи, нутқ суръати);
- маконий — замонавий (оралиқ, вақт, давр, жой, муомала вазияти).

Муомала фаолияти ёки жараёнида ўзаро тушуниш механизмлари мавжуд бўлиб, унинг самарадорлигини таъминлашга хизмат қилади:

• идентификация — бошқа инсонни гоҳ англаган, гоҳ англамаган тарзда ўзига ўхшатиш орқали уни тушуниш усулидир;

• стереотипизация — олдинги ижтимоий ҳолатларга қийосланган ҳолда ҳуқ шакллари келиб чиқиши сабабларини талқин қилиш таснифи:

— рефлексия — муомала жараёнида мулоқотдош айнан нечун шундай таъсурот қолдирганлиги тўғрисида субъектнинг фикрлаши:

• тескари алоқа — мулоқотдош тўғрисида маълумот олиш, вазиятга қараб муомалага ўзгартиришлар киритиш ва таъсир ўтказиш истиқболини белгилаш жараёни.

Юқоридаги мулоҳазалардан келиб чиққан ҳолда, бизнингча, муомалани тизимий ташкиллашган, тенг ҳуқуқли шериклар ва мулоқотдошларнинг ўзаро таъсири тариқасида талқин қилиш мақсадга мувофиқ.

Муаммоли ўқитиш услубияти талаба [ўқувчи] ақлий фаолияти тараққиётига ижобий таъсир кўрсатиб, мантикий фикрлаш доирасини янада кенгайтиради. Уларда моддий борлиқ, шахслараро муносабат ҳамда уларнинг механизмларини ҳар томонлама англаб олишга асосий негиз бўлиб хизмат қилади. Нарса ва ҳодисаларнинг ички

мураккаб боғланишларини, қонуниятларини мустақил равишда тушуниш учун имконият туғдиради. Уларнинг мулоҳаза юритиш доирасини кенгайтиради, ўқув мотивларини юзага келтиради, воқеликни билишга фаоллик уйғотади, ўзини ўзи бошқаришга пухта замин ҳозирлайди.

Муаммоли вазиятни мана бундай шартларга риоя қилинган тақдирдагина ижобий натижалар беради:

1. Муаммоли вазият инсонларнинг ёш давр хусусиятлари, ахборотларни эгаллаш, ўзлаштириш даражаси, индивидуал—типологик хусусиятлари ва қобилиятларини ҳисобга олган тақдирдагина вужудга келтириш мумкин. Муаммоли вазият уларнинг кучига, қобилиятига, имкониятига мос қилиб яратилиши лозим, аммо ўта оддий ёки ўта мураккаб бўлмаслиги керак.

2. Танланган муаммо қандайдир ташқи турткига, яъни мотивацияга, йўлланмага, установкага таянмаслиги лозим.

3. Муаммони ҳал қилиш йўлини, усулини, вазиятни тушунган ҳолда талабаларнинг ўзлари мустақил топа билишлари ва қўллашлари жоиз.

4. Қўйилган муаммони қандай тартибда ҳал қилиш зарурлиги, яъни воқеликнинг айрим хусусиятларини ёритиш муаммо тарзда бўлиши шарт.

5. Муаммони “ижодий” ҳал қилиш имконияти яратилган бўлиши керак, бунда берилган матндан ташқари, айрим ижодий тўлдиришлар, қўшимчалар билан уни бойитиш, ечимини қидириш вазифасини қўйиш мақсадга мувофиқдир.

2.10. “РАҲБАР ШАХСИ” МАВЗУНИ ТУШУНТИРИШ МЕТОДИКАСИ

Жамиятимиздаги туб ислоҳотлар инсон ҳаётининг барча жабҳаларида ўз аксини топмоқда. Мазкур ислоҳотлар жамият олдидаги ечимини кутаётган муаммоларни кўрсатиб бормоқда. Уларни босқичма—босқич ечиш шу куннинг долзарб масаласига айланмоқда.

Раҳбарнинг бошқарув жараёнини идора қилишнинг қайси бўлимини фаолият кўрсатишидан қатъи назар муайян иш (жамоа билан ишлаш) услубига эга бўлиши лозим.

Жамоани самарали бошқариш учун раҳбарга авваламбор касбий (профессионал) билим зарурдир. Раҳбар

қўл остидаги мутахассислар фикрининг инобатга олиш ва муҳокама қилинадиган масалаларнинг моҳиятини англай билиши жоиз. Ҳозирги даврда раҳбар ўзининг шахсий фазилатлари, мустаҳкам характери, кучли иродаси, барқарор ҳис—туйғулари барча нарсаларга ва жабҳаларга нисбатан махсус қобилиятлари билан халқ хўжалигини бошқара олади, холос. Чунки фан ва техниканинг ривож, инсонлар оңлилик даражасининг юксак кўрсаткичи, ижтимоий тажрибаларнинг таъсирчан кучи, кишиларнинг муайян билимларга эга эканлиги раҳбарнинг комил инсон ноғонасига кўтарилишини тақозо этади. Бу кўрсаткичлар кичик ташкилот(муассаса) раҳбарлардан тортиб, то вазирликларнинг раҳбарлари учун асосий мезон бўлиб ҳисобланади.

Ўқув ишлаб чиқариш технологиясини билишдан ташқари, раҳбар бошқа ходимлардан фарқли ўлароқ, у бошқарув жараёнини ташкил қилиш назарияси билан қуролланиши шарт. Шунингдек, раҳбар томонидан иқтисодий билимларн ўзлаштириши ҳам унинг касбий (профессионал) тайёргарлигини белгиловчи асосий омилдир. Туб ўзгаришлар натижасида уларда мустақил фикрлаш ва иш юритиш, шахсий режаларни рўёбга чиқариш йўлларини излаш имкониятлари вужудга келади. Замонавий раҳбарлар ижтимоий ҳаётдаги ҳар хил муносабатлар ва билан яқиндан таниш бўлиши, бошқарув жараёнидан уларни инобатга олишни турмуш, тажриба тақозо этади.

Фан ва техниканинг жадал ривожланиши раҳбар кадрлардан янги техника ва технологияни юқори даражада эгаллашни талаб қилади. Маълумки, ишчи ва ходимлар ишлаб чиқаришнинг асосий кучлари бўлиб ҳисобланади. Ҳар қандай мукамал техникани бошқариш ва ташкилотдаги иш жараёни, айнан ўша шахслар томонидан бажарилади. Ишчи ва ходимлар фаолиятини назорат қилиш ва бошқаларни ҳар қандай техникани бошқаришдан мураккаброқ жараёнидир. Чунки ҳамкорлик фаолиятининг самарадорлиги ошиши турли хил омилларга боғлиқдир. Бу омиллар, ҳаттоки бир иш кунида турлича бўлиши ҳам мумкин. Шахс эҳтиёжларини ўрганиши—муваффақиятли бошқариш фаолиятини асосий талабларидан биридир. Турли хил бошқариш функцияларини бажарилиш жараёнини тадқиқ этиш фақатгина касбий

(профессионал) билимлар ва малакаларининг шаклланиши учунгина асосий омил эмас, балки муваффақиятли бошқариш фаолияти учун ҳам муҳим восита бўлиб ҳисобланади. Инсонлар орасидаги ижтимоий — психологик муносабатларни ривожлантириш раҳбардан ижтимоий психологик, бошқарув, этика фан соҳалари бўйича билимга эга бўлишни талаб қилади. Ижтимоий билимлар билан бир қаторда умумий хулқ — атвор (хулқ) маданиятига (миллий этика умуминсоний қадрият асосида), муомала маромига тааллуқли маълумотларни эгаллаш зарур. Юксак маънавий — маърифий савияга эга бўлган раҳбар ўз фаолиятини бошқа раҳбарлар фаолияти билан тўғри боғлай олади ва инсонларнинг талаби ҳамда эҳтиёжларини чуқурроқ тушунади. Бундан ташқари, унинг иш фаолияти маҳсулдорлиги кўп жиҳатдан қатнашчиларнинг жисмоний тайёргарлигига ҳам боғлиқдир. Авваламбор, раҳбар кадрнинг фаолияти ҳар қандай ишчи ёки хизматчининг меҳнати билан бир хил хусусиятга эга бўлиб, у жисмоний ва асабий қувватлар сарфининг мажмуасидан иборатдир. Бироқ раҳбарнинг меҳнат фаолияти ходимларнинг фаолиятига айнан ўхшамаслиги сабабли, унинг меҳнати қандайдир муайян бир аниқ ишни бажара олиши кўлами билан эмас, балки у мазкур жараённинг қандай тарзда ташкилланганлиги, қўл остидагилар эса қай йўсинда ишлаганлиги билан баҳоланади.

Касбий тайёргарликнинг психологик тизими таркибига юқоридагиларидан ташқари, раҳбарнинг ривожлантириш ва ташкиллаштиришга нисбатан интилиши ҳам киради. Раҳбар томонидан доимий равишда билимларни тўлдириб ва кенгайтириб бориши унинг касбий тайёргарлигининг асосийларидан бири ҳисобланади. Раҳбар ўзининг билимдонлиги, замонавий технологияга уддабуронлиги билан юксак мавқега эга бўлади. Бироқ бир ташкилот ёки муассасани жаҳон талаблари асосида бошқариш учун аввало раҳбар энг замонавий билимлар билан қуролланган бўлиши шарт ҳамда уни амалда қўллай билиш мақсадга мувофиқ.

Тадқиқотчиларнинг кўрсатишича, бизнинг амалий маълумотларига қараганда, ишлаб чиқариш ташкилотлари тизими учун раҳбар кадрлар тайёрлашда, энг аввало мазкур шахс ўзининг мутахассислигини пухта эгаллаган бўлиши,

иккинчидан, бошқариш назарияси ва уни ташкил қилишни билиши, учинчидан, унинг ривожланиши ва такомиллаштиришга эътибор қилиши мақсадга мувофиқ.

Шубҳасиз, юқоридаги ижтимоий — психологик ҳодисалар раҳбар кадрлар тайёрлашнинг умумий тузимасида асосий таркибий қисмлар ҳисобланади.

Раҳбарнинг бошқариш қобилиятини ўрганиш бўйича изланишлар натижасида асосий омил сифатида қарор қабул қилиш мазкур фаолиятнинг ўзаги эканлиги аниқланди. Шунинг алоҳида такидлаб ўтиш жоизки, қарор қабул қилиш раҳбарнинг асосий ва энг қийин вазифаларидан биридир. Шу билан бир қаторда қарор қабул қилиш жараёнларининг ўзи ҳам бошқарув фаолиятида турлича шароит, вақт тифизлиги билан боғлиқ.

Қарор қабул қилиш тушунчаси кўп ҳолларда фақатгина бошқариш фаолиятини аниқлаш учун асос бўлиб қолмаслиги керак. Масалан, М.Мескон ва бошқа тадқиқотчиларнинг фикрича, бошқарувда оптимал қарор қабул қилиш ва унинг тизимини ўзгартиришдан иборатдир. Бундан ташқари, қарор қабул қилиш бошқаришнинг ўзига хос функцияларидан бири сифатида ҳам кўриб чиқилади. Аксарият жаҳон психологлари томонидан айнан мана шу бошқариш функцияси унинг ўзаги деб тушунилади.

Биз амалий психология фанидаги шу соҳага тааллуқли босқич ва мезонларни умумлаштириб модификациялаб, қуйидаги кўринишда бўлишини лозим топдик.

Биринчи ижтимоий психологик бошқарув асосларининг босқичлари: ташкилот ёки муассаса доирасида юзага келган муаммони ташхис (диагностика) қилиш; қарор қабул қилиш мезонларини ишлаб чиқиш ва уларни қийёслаш, қарор қабул қилишнинг альтернативларини (ўзаро зид икки йўлдан биттасини) аниқлаш; қарор қабул қилиш жараёнининг альтернативларини саралаш; альтернативларни амалиётда қўллашга тавсия қилиш ҳулосани муҳокама қилиш ва хатоларни тузатиш (коррекциялаш)

Бошқарув асосининг иккинчи шакли: муаммолар ичидаги энг долзарбининг ажратиш олинган муаммонинг фикрий ифодасини юзага келтириш; дастлабки ноаниқликни охириги альтернативларигача редукция қилиш (олдинги ҳолатига қайтариш); қарор қабул қилиш мезонларини

аниқлаш; мезонлар бўйича альтернативларни таҳлил қилиш ва муҳокамалаш; энг омилкор альтернативни танлаш ва тавсия қилиш; қарорга айрим — тузатишлар киритиш.

Шунга қарамасдан, психология фанида бошқа кўринишдаги муаммони ҳал қилиш йўллари ҳам мавжуд.

Жумладан, Хофман муаммони ҳал қилишнинг асосий 5 та босқичини кўрсатиб ўтади: муаммони аниқлаш ва олдига мақсад қўйиш; ушбу муаммони енгилда учрайдиган тўсиқларнинг спецификацияси (ўзига хослиги); муаммони ечиш бўйича асосий қарорни қабул қилиш қарорни баҳолаш; қарорни шароитга мослаштириш. Ковалёв эса қуйидаги босқичларни кўрсатиб ўтади: муаммони тушуниш; муаммо бўйича маълумот егиш; фараз ёки тахминни илгари суриш; фаразни муҳитга мослаштириш; қарор қабул қилиш; қарорни тузатиш.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики муаллифлар раҳбарнинг иш ташкил қилиш қобилиятлари тўғрисида ҳар хил фикр билдирадилар. Уларнинг таҳлил натижалари бўйича ҳулосаларнинг хилма — хил бўлишидан қатъий назар, уларнинг ўхшаш хусусиятларидаги умумият боғлаб туради. Кўп ҳолларда бошқариш тизимини ўрганишда ўзига хос режага биноан бирлаштириш хусусиятлари асосий ўрин эгаллайди. Ушбу кўрсаткичлар профессиограмма, профессиография, психограмма ва феноменеологик кўрсаткичлар асосда ўрганилади.

Тадқиқотчилардан бири психологик танлаш амалий, ақлий психологик такт, ҳаракатчанлик талбчанлик танқидга мойиллик, иш ташкил қилиш қобилияти ва бошқа бир қатор шахсий хусусиятлар, яъни мустақиллик умумий ривожланиш даражаси, кузатувчанлик, муомала, фаоллик каби хусусиятларни ажратиб кўрсатса (Л.И.Уманский) иккинчи бўлса, одамларга нисбатан тез ва аниқ мўлжал қила олиш қобилияти, ҳаракатчанлик, шароитга мослаша олиш, иродавийлик ўзини тута билиш, оптимизм (А.Г.Ковалёв). Бошқаси эса компонентлик, дунёқараш, маъсулият сезиш, шароитга мослаша олиш, муомала, мнемик қобилият ва иродавийлик бирламчи ҳисоблайди (А.Л.Свенцицкий). Ўзини тута билишлик, босиқлик, аниқ ҳаракат қилишлик, ташаббускорлик, ижодийлик, маъсулиятлилик, жасурлик, компотентлик, муомала, сабр — тоқатлилик ва "соф

мансабпаразлик" каби хусусиятларни биринчи ўринга қўйганлар ҳам учрайди (В.И.Михеев).

Тадқиқотчиларнинг кўпчилиги касбий муҳим хусусиятларига нисбатан ўзига хос бўлган фаолият детерминациясини қўядилар ва раҳбар кадрга мос психограмма тузишга имкон яратадилар.

Бошқарув жараёни учун ижрочиларнинг психологик хусусиятлари ва уларнинг ўзига хослиги муҳим аҳамиятга эга. Худди шу сабабдан жамоа, гуруҳ ва уларнинг аъзолари юзасидан муайян психологик билим даражаларини (шахслараро муносабатга тааллуқли); касбий фаолиятга алоқадор амалий кўникмалар малакалар кўрсаткичини; муаммолар ечимини ташкил қилишда; қатнашиш имкониятини; шахслараро, гуруҳлараро муомалага кириши имконияти; воқеликка тортилганлик хусусияти; қизиқиш даражаси ва унинг барқарорлигини; шахсий ва ижтимоий фаоллигини; фидоийлик, ватанпарварлик; инсонпарварлик юксак ҳис — туйғуларни; дунёқараши, эътиқоди, идеали тўғрисидаги маълумотларни эътиборга олиш жараёнларни мақсадга мувофиқ амалга оширишни таъминлайди. Бинобарин, раҳбар кадрларнинг индивидуал психологик хусусиятлари бўйича психологик билимлар билан қаноат ҳосил қилмасдан, балки уларни ижтимоий психологик ҳолатлар, қонуниятлар, ҳодисалар ривож, уларни келтириб чиқарувчи омиллар, ҳаракатлантирувчи кучлар, механизмлар, ижтимоий муаммоларни ечиш жараёнида қатъий қарор қабул қилиш ва уларни бажариш босқичлари тўғрисидаги маълумотлар билан қуроллантириш мақсадга мувофиқ.

Акс ҳолда жамоада ва гуруҳдаги ички тузилманинг бошқаришда, психологик муҳитни барқарорлаштиришда, шахслараро муносабатларни тўғри ташкил қилишда, ишлаб чиқаришни тўғри йўлга қўйишда, кишилар ўртасидаги ўзаро таъсир, таъсирланиш, таъсирот, ўзаро тушуниш, ҳамдардлик каби юксак кечинмалар кучини, давомийлигини англаб етиш жараёнида камчиликларга йўл қўйилади.

Шундай қилиб, бошқариш тизимида раҳбарни ташкиллаштириш қобилияти бошқаларнинг ҳаракатини бирлаштиришда, яъни ҳар бир ходим ўз имкониятидан унумли ва юксак савияда фойдаланишда уларнинг ҳаракатларини узвий боғлаб олиш кезида аниқланади.

Шунинг учун раҳбар қобилиятини баҳолашда, унинг ишини ташкил қила билиши, яъни унинг ташкилотчилиги муҳим ўрин эгаллайди.

ШАХСЛАРАРО МУНОСАБАТЛАР ХУСУСИЯТЛАРИНИ ЎРГАНИШ

Социометрия усули гуруҳдаги шахслараро муносабатларни аниқловчи энг самарали усуллардан биридир.

Социометрия бир қатор саволларга берилган жавобларни таҳлил қилиш орқали амалга оширилади.

Бу усулни амалга ошириш давомида текширувчига нисбатан бир қатор талаблар борки, бу талабларга текширувчи қатъий риоя қилиши лозим.

1. Аввало берилган жавоблар қаттиқ сир сақланишини текширувчилар билишлари жоиз.

2. Жавоб бериш чоғида ҳар бир текширилувчининг мустақил ҳамда эркин бўлишига шароит яратиш лозим.

3. Текшириш давомида текширувчи ўзини очиқ юз билан қувноқ ҳолда тутиши керак.

Демак, социометрия методида одатда 3 тадан 5 тагача савол бўлиши мумкин.

Психологияда социометрия методи турли гуруҳларда, жамоаларда шахслараро муносабатлар хусусиятларини ўрганишнинг кенг қўлланиладиган, энг самарали воситалардан бири ҳисобланади. Социометрия маълумотлари таҳлили шахснинг гуруҳда тутган ўрни, унда шахслараро муносабатларнинг хусусиятлари, гуруҳ лидери (гуруҳнинг тан олинган сардори), гуруҳ юлдузлари, гуруҳ аъзоларининг эгаллаган мавқеи, гуруҳда яққаланиб қолган (изоляцияга тушиб қолган) аъзо, гуруҳдаги кичик гуруҳчалар уларнинг таркиби, ўзаро муносабатлари, ундаги психологик муҳит ва шу бир каби қатор маълумотларни аниқлаш имконини беради.

Социометрик тадқиқотни ўтказишда, аввало шахслараро муносабатларнинг у ёки бу жиҳатини баҳоловчи муҳим мезонни танлаб олиш лозим. Бунинг учун маълум бир реал вазиятга тааллуқли бўлган саволлар тизими тузиб чиқилади. Бу саволлар социометрик мезон сифатида хизмат қилади.

Синалувчилар шу берилган саволларга биноан ўзи аъзо бўлган гуруҳдан ўзига шерик танлаш билан жавоб бериши керак. Социометрик мезон тадқиқот мақсадига мос тушгандагина шахслараро муносабатларнинг маълум бир жиҳатига қаратилади, холос. Социометрик мезонлар шартли равишда қуйидаги таркиблардан иборат бўлиши мумкин:

1. **Ролли:** "Сиз агар гуруҳ сардори бўлсангиз, бирон бир жиддий топшириқни бажариш учун ажратилган гуруҳ таркибига ўз курсдошларингиздан кимни киритган бўлар эдингиз?".

2. **Функцияли (Функционал):** "Сизнинг фикрингизча, курсдошларингиздан ким гуруҳ бошлиғи, етакчи бўла олишга лойиқ деб ҳисоблайсиз?".

3. **Амалий:** "Агар гуруҳ тарқатиб юборилгудек бўлса, унда Сиз янги гуруҳга шу курсдошларингиздан (шу ерда иштирок этаётганларидан) ким билан бирга тушишни хоҳлар эдингиз?", "Сиз навбатчиликни ким билан бирга ўтказишни хоҳлайсиз?".

4. **Эмоционал:** "Ўзингиз учун оғир дамларда шу синфдан кимга ёрдам учун мурожаат қилган бўлар эдингиз?", "Туғилган кунингизда курсдошларингиздан кимни таклиф қилган бўлар эдингиз?", "Ўз сиригизни курсдошларингиздан қайси бирига айтишни лозим топасиз?".

5. **Коммуникатив:** "Ўз таътилигизни курсдошларингиздан ким билан бирга ўтказишни хоҳлайсиз?", "Ўқишни тугатганингиздан кейин ўз курсдошларингизни қайси бири билан бирга, бир жойда ишлашни хоҳлайсиз?" ва ҳ.

Социометрик мезонларни танлашда, саволларни тузишда конкрет вазиятлар ва гуруҳи синалувчиларининг хусусиятлари, уларнинг фаолияти хислатлари ва шу кабилар назарда тутилиши жоиз.

Социометрик тадқиқотларни олиб бориш тартиби

Синалувчининг социометрик карточкани тўлдириш қарори унинг (1—шакл) ихтиёрий, шахсий ишидир. Баъзи бир талабалар тадқиқотда иштирок этишдан бош тортишлари мумкин. Бундай ҳолатларга йўл қўймаслик учун олдиндан "социометрик разминка" қилиш, тадқиқот вазифаларини қисқа ва тушунарли тарзда баён этиш, унинг муҳим

эканлигини уларга тушунтириб бериш ва энг муҳими, улар ишончини қозониш, жавоблари бошқалардан сир сақланишининг таъминланишига кафолат бериш, бунга иштирокчиларни ишонтира билиш керак.

Лекин тадқиқот натижалари синалувчиларга айтилмайди. Шунинг эса тутиш лозимки, гуруҳдаги норасмий алоқалар тизимини ҳаммага айтиш гуруҳ таркибида кутилмаган, нохуш ҳодисаларга олиб келиши, муносабатларда, ўзаро мулоқотда низоларни келтириб чиқариши мумкин.

Ҳар бир иштирокчи социометрик карточкаларни алоҳида тўлдириш учун алоҳида берилиши керак. Ҳеч қандай айтиб беришга ва карточкаларни ўзи билан олиб кетишга йўл қўймаслик лозим. Энг муҳим кўрсаткич гуруҳнинг барча аъзоларини тадқиқотга жалб эта олишдир.

Тўлдирилган карточкалар кейинчалик миқдор жиҳатидан, жадвали, амалий графикли қайта ишланади.

Тадқиқотчи бутун гуруҳ аъзолари учун социометрик карточкани олдиндан тайёрлаб қўйиши мақсадга мувофиқ. Бунда карточканинг юқори қисмининг ўнг томонига таркибида иштирок этаётган синалувчининг (шу карточка эгасининг) исми — шарифи ёзиб қўйилади, чап томонидан эса 1, 2 ва 3 рақамлари устун шаклида ёзиб қўйилади ва уларнинг ёнидан фамилиялар ёзиш учун жой қолдирилади. Бу жойга синалувчи, яъни шу карточканинг эгаси ўзи танланган одамнинг (шу гуруҳда иштирок этаётган гуруҳ аъзосининг) фамилиясини ёзади.

Социометрик тадқиқот ўтказишнинг бирон бир мезони танлаб олинганидан сўнг, масалан эмоционал мезон бўйича: "Ўз сирингизни курсдошларингдан кимга айтган бўлар эдингиз?" ёки амалий мезон бўйича: "Агар гуруҳда ҳар ким ўзи хоҳлаган одам билан бирга (бир партада) ўтиришнинг ихтиёри берилса, унда сиз ким билан бирга ўтиришни хоҳлар эдингиз?" каби савол билан уларга мурожаат қилинади. Бу саволни олдиндан кўринадиган бирон — бир жойга (доскага, плакатга ва ш.к.) ёзиб қўйиш мумкин. Социометрик тадқиқот самарадорлигини ошириш учун уни гуруҳнинг барча аъзолари иштирок этаётган вақтда ва улар ўзаро бир — бирларини етарлича билиб улгурмасдан сўнг ўтказиш лозим, шунингдек, тадқиқотчи ҳам синалувчиларга

таниш, ишончли одам ("ўз одами") бўлиши мақсадга мувофиқ. (Психолог ёки бошқа бирон — бир шу гуруҳга яқинлиги бўлган одам бўлгани маъқул).

1-шакл

Абдуллаева Э.	
1.	_____
2.	_____
3.	_____

Синалувчилар эътиборини берилган саволга (топшириққа) қаратиб, тажриба қондасига биноан улардан, ўзларига шерик танлаши талаб қилинади. Масалан, "Туғилган кунингга курсдошларингдан кимни таклиф қилган бўлар эдинг?" — деган каби саволлар берилса, талабалар 1-шаклда (яъни, уларнинг ҳар бирига тарқатилган социометрик карточкадаги) 1 рақамнинг тўғрисида ўз курсидаги шерикларидан, биринчи навбатда, кимни танласа, шу ўқувчининг фамилиясини ёзади. Ҳамма биринчи фамилияни ёзиб бўлганидан сўнг, уларга яна "Мабодо шу танланган шеригинг билан бирга ўтириш имкони бўлмаса унда иккинчи навбатда кимни танлаган бўлардинг?" — деб мурожаат қилинади ва улар ўзларига бошқа шерикни танлайдилар ва ҳоказо.

Социометрик карточкалар тўлдириб бўлинганидан сўнг улар йиғиб олинади. Бунда карточкаларнинг тўғри тўлдирилганлиги (албатта уч кишининг фамилияси ёзилган бўлиши, карточкага мазкур гуруҳ аъзоларидан ташқари ёки айна вақтда гуруҳда бўлмаган, тадқиқотда иштирок этмаган гуруҳ аъзосининг исми фамилияси ёзилган бўлмаслиги)ни текшириб олиниши лозим.

Маълумотларни қайта ишлаш

Жавобларни таҳлил қилишда социометрик матрица (1-жадвал) тузилади. Бунда гуруҳдаги шахслараро муносабатлар ва ўзаро шериклик муносабатлари акс эттирилади. Шунингдек, ўзаро бир — бирини танлашлар белгиланади (бир — бирларини танлаш) ва матрица доира ичига олиб қўйилади (⊗)

Келтирилган социометрик матрицани қуйидаги (1-жадвалда) ⊗ тўлдириш учун даставвал гуруҳнинг тадқиқотда иштирок этган аъзоларининг рўйхати алифбо бўйича ёзиб олинади ва унда нечта киши иштирок этган бўлса фамилиялардан сўнг жадвалда шунча устун қолдирилади ва тартиб бўйича уларга ҳам рақамлар қўйиб чиқилади.

1-жадвал

Социометрик матрица

№	Ф.И.Ш.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
1.	Абдуллаева Э							⊗		⊗				⊗		
2.	Азизов Б.			⊗								+				+
3.	Алимов А.		⊗									+				
4.	Баҳлиев У.					+						+			⊗	
5.	Боймиров Х.	+						+						+		
6.	Кабиров С.			+					⊗						⊗	
7.	Махмудов И.	⊗								+				⊗		
8.	Махмудов Э.		+				⊗									⊗
9.	Мусаев О.	⊗	+	+												
10.	Собиров И.								+			⊗				+
11.	Толипов Ш.							+			⊗					⊗
12.	Хамидов Ш.		+					+				+				
13.	Юлдашев Р	⊗						⊗				+				
14.	Яминов О.				⊗		⊗		+							
15.	Ўктамов А.							+	⊗			⊗				
Танлашлар сони		4	4	3	1	1	2	6	4	2	1	7	0	3	2	5
Ўзаро танлашлар сони		3	1	1	1	0	2	2	2	1	1	2	0	2	2	2

Шундан сўнг социометрик карточка бўйича синалувчи кимларни танланган бўлса, карточкалар бўйича уни шу карточка эгасининг фамилияси ёзилган қаторга у танланган гуруҳ аъзосининг рўйхат тартиб рақами акс эттирилган устун остига "+" белгиси қўйиб чиқилади. Ҳамма социометрик карточкалар бўйича танлашлар матрицага белгилаб бўлинганидан кейин ҳар бир устунда "+" лар йиғиндиси ҳисоблаб чиқилиб, жадвал пастки қисмининг "Танлашлар сони" — деб кўрсатилган қаторига ёзиб қўйилади.

Ўзаро танлашлар эса синалувчилар бир-бирларини танлаш билан белгиланади. Матрицада ўзаро танлашларни кўрсатувчи "+" белгилари доира ичига олиб қўйилади (⊗). Устунлар бўйича доира ичига олинган "⊗" лар миқдори матрицадаги (энг пастки қатордаги) "Ўзаро танлашлар сони" — деб ёзилган қаторга ёзилади.

Бу ўринда 12-рақамли аъзо (Хамидов Ш.) гуруҳда изоляцияга тушиб қолган. Энг кўп танланган 11-рақамли аъзо (Толипов Ш.) гуруҳнинг тан олинган лидери бўлиб ҳисобланади, ундан кейинги 5 ва 6 марта танланган 7-рақамли (Махмудов И.) ва 15-рақамли (Ўктамов А.) аъзолар эса гуруҳ юлдузлари сифатида тан олинган. Социограмма кўрсаткичларига асосланган ҳолда Толипов гуруҳга расмий лидер этиб тайинлаш ва И.Махмудов ва А.Ўктамовларни гуруҳда бирон бир жамоатчилик функциясини бажаришга тайинлаш ўрганилаётган гуруҳда шахслараро муносабатлар барқарорлашувини таъминловчи, ҳал қилувчи омилардан бири бўлиб хизмат қилади.

Гуруҳдаги ўзаро ҳамкорлик коэффициенти қуйидаги формула билан топилади:

$$K_x = \frac{\sum x}{3n}$$

бу ерда $\sum x$ ўзаро танланганларнинг умумий сони;
Гуруҳдаги коммуникативлик коэффициенти эса

$$K_k = \frac{Nk}{n}$$

формула билан топилади;

Бу ерда N_k — микрогуруҳга кирган кишилар сони.
Гуруҳдаги умумий психологик муҳит эса

$$K_{п.м} = \frac{Kx + Kk}{2} \text{ формула орқали топилади.}$$

Бундан ташқари гуруҳдаги яширин лидер иккинчи саволга ёзилган жавобларни оддий математик ҳисоблаш йўли билан аниқланади. Ким энг кўп овоз олган бўлса, ўша шахс гуруҳнинг яширин лидери ҳисобланади. Гуруҳдаги ҳар бир кишининг мавқеи (статуси) 3 та саволга асосланган ҳолда қуйидаги формула орқали топилади;

$$St = \frac{\sum m}{2(n-1)}$$

бу ерда $\sum m$ гуруҳдаги ҳар бир кишининг умумий олган баҳолар йиғиндиси, шундай қилиб олинган натижалар қуйидагича хулоса чиқаришга имкон беради;

1) бир—бирини танлаш гуруҳда қанчалик кўп бўлса, гуруҳ шунчалик уюшган ва ўзаро ҳамкор.

2) Гуруҳдаги мавқе шахснинг шаклланишига катта таъсир кўрсатишини ҳисобга олиниши, бу кўрсаткич 0,55 дан юқори бўлса, бундай шахсларга индивидуал ёндашишга, уларнинг бундай мавқе эгаллашларига сабаб бўлувчи омилларни аниқлаб кўрсатиш зарур. Энг муҳими, бунда энг муҳими психологик такт доирасидан четга чиқмаслик лозим.

3) гуруҳдаги коммуникативлик, яъни ўзаро мулоқот коэффициенти 1 га қанчалик яқинлашса, бу шунчалик барқарорликдан дарак беради. Агар бу кўрсаткич 0,2 дан паст бўлса, албатта бунга сабабчи бўлган омилларни қидириб топиш зарур.

4) Психологик муҳитни кўрсатувчи кўрсаткич 0,65 дан юқори бўлса, демак гуруҳда ижобий психологик муҳит мавжуд. Бунинг натижасида гуруҳда ўзаро ҳурмат ҳукм суради, Улар гуруҳ олдидаги жавобгар эканликларини ҳис қиладилар.

Э С Л А Т М А

Хоҳишлар 5 баллик система билан баҳоланади.

III-БОБ ПСИХОЛОГИЯ ЎҚИТИШНИНГ ТАТБИҚИЙ ЖАБҲАЛАРИ

3.1. ЎҚИТУВЧИНИНГ ЭТНОПСИХОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИНИ БАҲОЛАШ МЕЗОНЛАРИ

Халқ таълими тизимини такомиллаштириш, талабаларни жаҳон стандартлари талабига жавоб берадиган билимлар ва амалий кўникмалар билан қуроллантириш кўп жиҳатдан ўқитувчининг шахсига, унинг касбий тайёргарлик даражасига, маҳоратига боғлиқ. Ўқитувчининг шахсига тааллуқли фазилатлари, характерологик хислатлари, эмоционал—иродавий хусусиятлари, касбий сифатлари этнопсихологик моҳият касб этмас экан, у ҳолда миллий маънавиятни ёшларда шакллантириш жараёни мураккаб кечади. Шунини алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, истиқлолгача ўқитувчи кадрлар тайёрлашнинг этнопсихологик жабҳаларига қарийб эътибор қилинмаган, натижада миллий туйғу, миллий ҳулқ—атвор, миллий қиёфа, миллий характер хусусиятларидан узоқлашиш, уларни четлаб ўтиш жараёни файритабиий равишда вужудга келган.

Кадрлар тайёрлашнинг миллий дастурида мазкур муаммони ҳал қилиш ғояси илгари сурилган ва ўқитувчи миллий маънавиятни ижтимоий ҳаётда қарор топтиришнинг субъекти, фидойиси сифатида талқин қилинган. Ушбу давлат ҳужжатида ўқитувчилар тайёрлаш жараёнини мукаммаллаштириш, уларнинг малакасини ошириш тизимини қайта қуриш, тубдан ислоҳ қилиш юзасидан аниқ вазифалар белгилаб берилган. Миллий дастурда ўз ифодасини топган долзарб муаммолар сараси тариқасида ўқитувчининг этнопсихологик хусусиятларини тадқиқ этиш зарурияти ўқитиб ўтилган.

Психология фанининг этнопсихология тармоғида ўзбек халқининг миллий қиёфаси, характери, ҳис—туйғулари, ҳулқ—одоби бирмунча ўрганилганига қарамай, ўқитувчи фаолиятининг ўзига хос миллий хусусиятлари ҳанузгача аниқлангани йўқ, бу борада тадқиқот методикалари қарийб ишлаб чиқилмаган. Худди шу сабабдан бизнинг изланишларимиз натижаси таълим тизимида бу соҳада

вужудга келган ваакумни тўлдиришнинг дебочаси бўлиб хизмат қилади, деган умиддамиз.

Этнопсихологик хусусиятни баҳолаш шкаласи (Э.Ғ.Ғозиев)

Фамилия _____ Вақти _____

Йўриқнома. Сиз қуйида берилган ҳолатларга, вазиятларга, муаммоларга ўзингиз шахсан ёқтирган жавобни танлаб уни тагига чизишингиз мумкин. Ҳар қайси жавоб устида узоқ бош қотириб ўтирманг. Бироқ жавоб фақат битта бўлишини ёдингизда тутинг. Берилган жавоблар 1 балдан 4 баллгача баҳоланиши қатъий белгиланган. Шкаладаги ҳар бир рақам бални билдиради (масалан, 1—1 балл, 2—2 балл, 3—3 балл, 4—4 балл). Машғулотда ўзингизни эркин тутинг ва ҳаяжонланишга асло йўл қўйманг. Иложи борица ўз жавобингизга нисбатан шубҳали лаҳзаларга ҳеч қандай ўрин қолдирманг.

№	Вазиятга жавоблар	Йўқ ундай эмас	Шундай деса бўлади	Тўғри	Жуда тўғри
1	Андишалилик ўқитувчи фаолиятининг умрбоқийлик нишонаси	1	2	3	4
2	Ташаббус қўллаб қувватланмаса фаоллик сусайиши мумкин	1	2	3	4
3	Табиий ҳурмат — эҳтиромга эришмоқ учун устоз эканлигингизни ҳар сония ёдингизда тутинг	1	2	3	4
4	Ширинсуханлик учун ўнғайсиз ҳолатга тушади киши	1	2	3	4
5	Зиёкор устоз меҳр — мурувват уммонидир	1	2	3	4
6	Ўзгалар учун елиб югуриб ўзингизга келгунча толиқасан	1	2	3	4
7	Дилкашлик — руҳияти рангмо — ранг шогирдлар дилининг калити	1	2	3	4

8	Қийин вазиятга тушганда жамики нарсадан воз кечишга тайёрсан	1	2	3	4
9	Шогирдига комиллик тиламоқлик унинг барча хулқ — атворига устоз самимиятидир	1	2	3	4
10	Ўқитувчилик юзаки баҳоланса, касбдан нафратланасан киши	1	2	3	4
11	Ўқитувчининг дили, тили, иши, хулқи ибрат — намуна тимсоли	1	2	3	4
12	Маънавий бойлик бебаҳо неъмат, аммо моддий бойлик ҳам асқотади	1	2	3	4
13	Ирода — сабр — тоқат, вазминлик намунаси	1	2	3	4
14	Назокатли бўлиш яхши, аммо ўзгалар наздида қандай баҳога лойиқлигингни унутма	1	2	3	4
15	Саховат, мурувват қалби дарё устоз неъмат	1	2	3	4
16	Мурувватлилик юксак туйғу, лекин у кўнгилбўшлик аломати эмасми	1	2	3	4
17	Педагогик одоб, назокат кишилик жамиятининг олтин тожи	1	2	3	4
18	Ирода кучи руҳият барқарорлиги, бироқ у дашном бериши ҳам мумкин	1	2	3	4
19	Ўқитувчи моддий бойлиги билан эмас, балки маънавий дунёси билан машғул	1	2	3	4
20	Суҳбатдошинг ким эканлигини ҳамма билса, бу ҳол нафсониятга тегади	1	2	3	4
21	Устозни вазият эмас, балки касбий садоқат улуғлайди	1	2	3	4

22	Самимият яхши – ку, лекин пировард натижада обрўга путур етказиши мумкин	1	2	3	4
23	Ўқитувчининг содиқлиги, виждони, эътиқоди миллат кўзгуси	1	2	3	4
24	Дилкашлик обрўга панд бериб қўйиши эҳтимол	1	2	3	4
25	Зиёкорнинг ижтимоий фаолияти мезони фидоийлиги, альтуризм яловбардори эканлиги	1	2	3	4
26	Меҳр – муҳаббат – олқишга сазоворлик негизи эмас	1	2	3	4
27	Нутқий қобилият, ширинсуханлик – устозга табиатнинг инъоми	1	2	3	4
28	Табиийлик билан сунъийлик ўзаро ўрин алмашиши эҳтимол	1	2	3	4
29	Миллий имкониятларнинг тантанаси ўқитувчи ташаббускорли – гининг турткиси	1	2	3	4
30	Ндишанинг оти қўрқоқ дейишади	1	2	3	4

Тест ўқитувчининг этнопсихологик хусусиятларини вужудга келиш даражасини аниқлашга ёрдам беради.

Ушбу баҳолаш шкаласи ёрдамида олинган миқдорий натижаларни ҳисоблаш, унинг ишончлилики даражасини аниқлаш ва изоҳлаш қуйидагича амалга оширилади.

Тест – сўров, асосан, икки қисмга, яъни тўғри (адекват) ва тескари (контр) қисмга ажратилади. Уларнинг биринчиси ўқитувчи шахсининг этнопсихологик хусусиятлари ҳаққонийлик даражасини кўрсатади, иккинчиси эса шубҳаланиш, мақсаддан оғиш, узоқлашиш ҳолатларини билдиради.

Сиз ушбу саволларнинг санок номерларига эътибор билан йиғиндини ҳисобланг: 1, 3, 5, 7, 9, 11, 13, 15, 17, 19, 21, 23, 25, 27, 29, Сўнгра қолган савол номерлари жавоби йиғиндисини ҳисобланг: 2, 4, 6, 8, 10, 12, 14, 16, 18, 20, 22, 24,

26, 28, 30. Ҳар иккала йиғиндисини орасидаги тафовутга 35 рақамини қўшинг.

Тажриба қатнашчилари томонидан тўпланган максимал кўрсаткичнинг умумий йиғиндисини 120 балл қийматини, минимал 60 баллни, энг паст даража эса 30 баллни ташкил қилиш мумкин. Бизнинг ишлаб чиққан жадвалга, яъни натижаларни ҳисоблаш тамойилига биноан қуйидаги даражаларга ажратилади:

1) 90 баллдан 120 баллгача – юксак даражадаги этнопсихологик хусусиятларга эга бўлган ўқитувчилар;

2) 60 баллдан 90 баллгача – ўртача кўрсаткичдаги этнопсихологик хусусиятлари мавжуд ўқитувчилар;

3) 30 баллдан 60 баллгача – этнопсихологик хусусиятлари даражаси паст, қуйи ифодаланган ўқитувчилар тоифалари намоён бўлади.

Шундай қилиб, шунингдек, бўлгуси муаллимлар билан махсус ишлаб чиқилган психологик таъсир ўтказиш тадбирларини татбиқ қилиш, улар билан ишлашни индивидуал тарзда амалга ошириш зарурияти ҳисобланиб, уларга ёрдам бериш учун самарали тренингларга ўргатиш, уларни миллий маънавият ва қадриятларда иштирок этишга тортиш, этнопсихологик хусусиятларни шакллантирувчи вазиятлар, ҳолатлар, ҳодисалар вужудга келтириш ҳамда ечимини топишга ундаш туйғуларини уйғотувчи маросимларни таҳлиллаш орқали ўқитувчида миллий хусусиятлар таркиб топтириш таълим маҳсулдорлигини ошириш мумкин.

Юқоридан берилган баҳолаш шкаласини педагогик кадрлар тайёрлашга ихтисослашган институтларга, университетларга, коллежларга жорий қилиш бўлгуси ўқитувчиларда миллий хусусиятларни шакллантириш жараёнининг самарадорлигини оширади.

Миллий мактаб ўқитувчилари ва бўлгуси муаллимлар юқоридаги этнопсихологик хусусиятларини баҳолашдан ташқари, қуйидаги педагогик қобилиятларни эгаллашга эришмоқлари лозим (тасниф бизники – Э.Ғ.)

- дидактик қобилият (осон йўл билан мураккаб билимларни тингловчиларга тушунтириш ўқувчанлиги);

- академик қобилият (барча ўқув фанлари юзасидан муайян билимга эга бўлишлик);

- перцептив қобилият (қисқа дақиқаларда аудитория қолатини идрок қила олиш фазилати);

- нутқий қобилият (ихчам, маъноли, оҳангдор, муайян ритм, темп, частотага эга бўлган нутқ, нутқнинг жарангдорлиги, унинг пауза ва мантиқий урғуга риоя қилиши);

- ташкилотчилик қобилияти (синф гуруҳи ёки курсни уюштириш ва уни бошқариш истеъдоди, иқтидори);

- обрўга (нуфузга) эга бўлишлик қобилияти (ўзининг шахсий хусусияти, билимдонлиги, ақл — фаросатлилиги, мустаҳкам иродаси билан обрў орттириш уқувчанлиги);

- муомала ва мулоқот ўрната олиш қобилияти;

- психологик ташхис (диагностик қобилияти) инсоннинг келажагини оқилона тасаввур қилишдан иборат башорати;

- диққатни тақсимлаш қобилияти (бир неча объектларга бир даврнинг ўзида ўз муносабатини билдириш уқуви);

- иймон — эътиқодга, фаол ҳаётий позицияга йўналиш қобилияти;

- ақли донишлик қобилияти ёки билимдонлик;

- конструктив қобилият (ўқув — тарбия ишларини режалаштириш ва натижасини олдиндан айтиш қобилияти);

- гностик қобилият ёки тадқиқотга лаёқатлилиқ ва бошқалар.

Тадқиқотимиз натижаларининг кўрсатишича, этнопсихологик хусусиятларнинг педагогик қобилиятлар билан бирикуви ёки уларнинг синтезлашуви новаторликка пухта негиз ҳозирлайди. Бунинг учун узлуксиз равишда тренинглардан, педагогик муаммолардан фойдаланиш, тарбиявий вазиятларни ечиш воситаларини эгаллаш мақсадга мувофиқ.

3.2. КАСБИЙ ФАОЛИЯТНИНГ ПСИХОЛОГИК БАҲОЛАШ ТЕСТИ

Сизга тавсия қилинаётган тест саволлари педагогик фаолиятнинг психологик диагностикасига бағишланган. Шунинг билан бирга, бу маълумотлар мамлакатимиздаги

халқ таълими тизимини такомиллаштиришда муҳим аҳамият касб этади.

Шахсий ва касбий сифатларингиз ҳақидаги маълумотлар.

Сиз учун қуйидаги жараёнлар учун фойдали бўлади:

• аттестацияга тайёрланиш кезида:

• шахсий — касбий сифатларни ривожлантиришда ва ўз устингизда ишлашни такомиллаштиришда:

• ҳаёт — фаолиятингизни қандай ташкил қилишни белгилаб берувчи ўзингизни "Мен" — концепция бўйича (ўзингиз ҳақидаги тасаввурни) баҳолашингизда

Ушбу тажрибада иштирок этганингиз учун сизга олдиндан ўз миннатдорчилигимизни билдирамыз.

Ҳар бир фикрга "ҲА" (плюс) ёки "ЙЎҚ" (минус) белгисини қўйиш билан жавоб беришингиз мумкин.

1. Танишларимнинг кўплари мени ёқтиришса керак, деб ўйлайман.

2. Камдан — кам гапим ишимга тўғри келмайди.

3. Кўпчилик одамлар ўзларига ўхшаш томонларини менда кўришса керак, деб ўйлайман.

4. Мен ўзимни баҳолашга ҳаракат қилганимда, энг аввало камчиликларимни кўраман.

5. Мен шахс сифатида одамларни ўзимга жалб қила оламан, деб ўйлайман.

6. Ўзимга мени ёқтирган одамнинг кўзи билан қараганимда, шахсий образи ҳақиқатдан қанчалик узоқлиги туфайли нохуш ҳислар туғилади.

7. Баъзан ўзини ўзи аяшни гуноҳ эмас, деб ҳисоблайман.

8. Менинг "МЕН" им ўзим учун ҳар доим қизиқарлидир.

9. Шахсий ҳаётимда менга ҳаддан зиёд қалбан яқин бўлган одамларим бўлган.

10. Ўзимни ўзим ҳурмат қилишим учун ўз имкониятимни янада ишга солишим жоиз.

11. Ўзимни ўзим жуда ёмон кўрган вақтим бўлган ва у бир марта эмас.

12. Мен тўсатдан пайдо бўлган хоҳишимга тўла ишонаман.

13. Ўзим ҳам шахсиятимдаги кўп нарсаларни ўзгартиришни истайман.

14. Мен учун шахсий "Мен" им алоҳида хислатларни ҳурматга сазовордек бўлиб туюлмайди.

15. Менинг ҳаётимда ҳамма нарса орзу қилганимдек бўлишини сидқидилдан хоҳлайман.

16. Мен бировга таъна тошини ёғдиришдан кўра, энг аввало ўзимни айблайман.

17. Тўсатдан танишган одам учун кўпроқ ёқимли шахсдай туюламан.

18. Мен кўпинча ўз режаларимни ва хатти-ҳаракатларимни қўллаб — қувватлайман.

19. Шахсий заифликларим менда ғазаб туйғусига ўхшаш кечинмани уйғотади.

20. Мабодо мен руҳан икки киши бўлиб қолсам, у ҳолда ўзимнинг иккинчим билан қизиқарли суҳбат қилган бўлардим.

21. Ўзимнинг баъзи бир хислатларим менга бегонадек бўлиб туюлади.

22. Кимнингдир шахсиятида менга ўхшаш томони борлигини ҳис қилолмайман.

23. Ўйлаган режамни амалга ошириш учун қобилиятим ва имкониятим етарли.

24. Мен кўпинча ўз устимдан кулмаган ҳолда ўзим билан ўзим ҳазиллашаман.

25. Инсоннинг шахсий ҳаётида қиладиган энг ақли иши — бу ўз тақдирига ўзи тан беришидир.

26. Биринчи қарашда бегона одам менга қараганда ўзгалар хусусиятларини топганга ўхшайди.

27. Агар мен бирор ваъда қилган бўлсам, афсуски, бу худди айтганимдай иш тутаман, деган сўз эмас.

28. Ўзимга нисбат муносабатимни дўстлик муносабати, деб атаса бўлади.

29. Шахсий камчиликларга мурувватлилик — бу табиий ҳолдир.

30. Севган одамим учун қизиқарлик манба бўлишлик менинг қўлимдан келмайди.

31. Қалбимнинг тубида мен билан қандайдир муддат фалокат юз бераётгандай туюлади.

32. Мен ўз танишларимнинг кўпчилигига ёқимтой бўлиб туюлсам керак.

33. Мени севадиган одамимнинг кўзи билан ўзимга қараш жуда ёқади.

34. Менда хоҳиш — истак пайдо бўлганда, аввало ўзимдан — ўзим "бу ақлданми?" деб сўрайман.

35. Баъзан менга шундай бўлиб туюладики, қандайдир донишманд руҳий дунёни кўра олганида эди, ўзимнинг қанчалик қашшоқ эканлигимни дарҳол англаган бўлар эдим.

36. Гоҳо ўзимдан ўзим фахрланам.

37. Мен ўзимни баҳолайман, десам бўлади.

38. Мен ҳақиқатдан нуфузли одам эканлигимга қалбимнинг туби билан ҳеч ишонгим келмайди.

39. Бегона одамларнинг ёрдамсиз мен кўп нарсаларни удалай олмайман.

40. Баъзан мен ўзимни ўзим тушуна олмайман.

41. Мақсадга йўналганлик, иродавий сифат ва қувватнинг етарли эмаслиги менга жуда халал беради.

42. Бошқалар мени етарли даражада юқори баҳоласалар керак, деб ўйлайман.

43. Менинг шахсимда қандайдир бошқаларни ўта ёқтирмаслик тўғрисида ўхшаш нимадир бор.

44. Кўпчилик танишларим мени унчалик жиддий одам, деб қабул қилмайдилар.

45. Менда доимо қўзғатувчилик ҳисси мавжуд бўлганлиги туфайли ўзимдан ўзим қувонаман.

46. Мен ўзимни ўзим ҳурмат қиламан, деб айта оламан.

47. Ҳатто менга салбий хислатлар ҳам бегона эмас.

48. Асосан, мен қандай мавжуд бўлсам, худди шу нарса мени қониқтиради.

49. Мени бошқалар чинакамига сева олмасалар керак.

50. Менинг орзуларим ва режаларим ушалишига амалий ифода етишмайди.

51. Агар менинг руҳан иккинчи "Мен" им бўлганда эди, у мулоқотда мен учун энг зерикарли шерик бўлар эди.

52. Ўйлайманки, ҳар бир қандай ақли ва билимли инсон билан умумий тил топишса бўлади.

53. Мендаги руҳий кечинмалар, мен учун тушунарлидир.

54. Менинг ижобий фазилатларим нуқсонни ёпиб кетади.

55. Мени виждонсизликда айблайдиган одамлар топилмаса керак.

56. Менда кўнгилсизлик содир бўлса, ўзимга — ўзим "Қилмишинга яраша — да" деб айтаман.

57. Умуман мен ўз тақдиримга бефарқ эмасман, деб айта оламан.

Жавоб варақасини илова 1га қаралсин.

Натижалар таҳлили:

"ҲА" (+) "ЙЎҚ" (—) деб жавоб берилганидан қатъи назар,

жавобингизни калитга мослиги 1 балл баҳо олишингиз учун имкон беради.

I. Ўзимнинг "Мен" идан "Рози" ёки "Норози" бўлиш интеграл ҳисси устуни. "ҲА" — 2, 5, 23, 27, 33, 42, 46, 48, 52, 53, 57.

"ЙЎҚ" — 6, 9, 13, 14, 16, 18, 30, 35, 38, 39, 41, 43, 45, 49, 50, 56.

Натижалар таҳлили:

0 — 10 балл — Сиз кўпроқ ўз "Мен" ингиздан норозисиз.

11 — 20 балл — Сиз ўзингиз ҳақингизда жуда юқори фикрда эмассиз, шунингдек, ўзингизга ижобий муносабатингиз сақланган.

21 — 28 балл. Ўзингиз ҳақингиз тўғрисида жуда юқори фикрдасиз, ўз "Мен" ингизда тўла розисиз, баъзан бу ҳолат ўзликка танқидий ёндашмасликни ва ўз атрофингиздаларига қарши қўйишни юзага келтириши мумкин.

II. Ўзини ўзи ҳурмат қилиш устуни

"ҲА" — 2, 23, 53, 57.

"ЙЎҚ" — 8, 13, 25, 27, 31, 38, 39, 40, 41, 50.

0 — 5 балл — Сизда мустақилликка, шахсий кучга, қобилият ва имкониятларга ишонч етарли эмас.

6 — 10 балл — Сиз ўзингизни етарли даражада ҳурмат қилсангизда, лекин ҳар қалай ўзингизга ишонмаслик, ўзингизга тушунмаслик, изчиликдан четлашиш, шахсий имкониятларга шубҳа билан қараш ҳолати баъзида учраб туради.

11 — 14 балл — Сиз ўзингизни юксак даражада ҳурмат қиласиз.

Сиз ўзингизга ишонасиз ва мустақилсиз.

III. Ўзини ўзи ёқтириш устуни

"ҲА" — 12, 18, 28, 29, 37, 46, 48, 54.

"ЙЎҚ" — 4, 9, 11, 16, 19, 24, 45, 56.

0 — 5 балл — Сиз кўпроқ ўзингизга "душман"га қарагандек қарайсиз, ўзингизга танбеҳ беришга, гуноҳкор деб ҳис қилишга, ўзингизни айблашга мойиллик бор.

6 — 11 балл — Умуман олганда, ўзингизни қўллаб — қувватлайсиз, ижобий баҳолайсиз, ўзингизга ишонасиз, шу билан бирга ўзингизни айблашга тайёрсиз.

11 — 16 балл — Сиз ўз "Мен" ингиз билан "дўстона муносабатдасиз. Бундай ҳолда ўз ҳисларингизни ва умумий хулқингизни юксак даражада назорат қилишингиз зарур.

IV. Атрофдагилардан қутилаётган муносабат устуни

"ҲА" — 1, 5, 10, 15, 42, 55.

"ЙЎҚ" — 3, 26, 30, 32, 43, 44, 49.

0 — 4 балл — Сиз атрофингиздаги одамлардан салбий муносабатни кутасиз, ҳатто меҳри — муҳаббати сиз учун зарур инсонлардан ҳам яхши муносабат кутмайсиз. Сиз ўзингизга яхшиликни чинакам раво кўрмайсиз. Ваҳоланки, ўзингизни бошқаларга ўхшамайдиган, алоҳида шахс деб ҳисоблайсиз. Бу ҳолат сизга ўзликни ҳурмат қилишни оширадиган вазифаларни олдингизга қўйишга тўсқинлик қилади.

5 — 6 балл — Атрофингиздаги одамлар орасида сизга салбий муносабатда бўладиган борлигини билсангиз ҳам, лекин уларнинг барчаси ижобий муносабатдалар, деб ўйлайсиз. Бу ҳолат сизда уларнинг муносабатларига муносиб бўлишга, ижтимоий ахлоқ меъёрларига риоя қилишга, ташқи қиёфангизга эътибор беришга, ўзингизни назорат қилишга интилишни вужудга келтиради.

10 — 13 балл — Атрофингиздаги одамларнинг сизга ижобий муносабатда эканликларига тўла ишонасиз. Бу ишониш сизга ўзингизга нисбатан ҳурматингизни тобора орттиради. Сизга шахсингизни қадр — қимматлигига ишонасиз ва фаолиятингизнинг самарали бўлиши атрофингиздаги одамлардан кутаётган муносабатингизга боғлиқ. Атрофингиздагиларнинг сиз ҳақингиздаги тасаввурларини сақланиб қолиш учун доимо ўз устингизда ишлашингиз зарур.

V. Ўз шахсиятига қизиқиш устуни "ҲА" — 7, 17, 20, 33, 34, 52. "ЙЎҚ" — 14, 51.

0—2 балл — Сиз ўзингизга (қисман ўз фикрингизга ва ҳисларингизга) ўзингиз яқин эмассиз (реал "Мен" ва идеал "Мен" афсуски, ўзингизнинг шахс сифатида бошқалар учун қизиқарсиз эканлигингиз ҳақидаги фикр мавжуд.

3—6 балл — Сиз ўзингиз билан "тенглик" асосида муомала қила оласиз, бошқалар учун қизиқарли эканлигингизни эътироф этмайсиз. Шунингдек, сиз ўзингизни атрофдагилар учун қизиқарли эканлигингизга ҳар доим ҳам ишонавермайсиз.

Ўйлаб кўринг, бу балки сизни умуман қандай бўлиш кераклигини билмаслигингиз билан боғлиқдир. Эҳтимол, сиз у ёки бу сифатларингизни қай даражада ривожланмаганлигини биларсиз ва шунинг учун атрофдагилар учун сизнинг "Мен" ингиз қизиқарли эканлигига шубҳангиз мавжуддир.

7—8 балл — Сиз ўзингизни бошқалар учун ва ўзингиз учун қизиқарли эканлигингизга ишонасиз. Бу сизнинг фаолиятингизни самарали бўлишга олиб келади.

VI. Ўзига ўзи ишонч устуни.

"ҲА" — 2, 23, 34, 42, 46.

"ЙЎҚ" — 32, 43, 44.

0—2 балл — Сиз ўз "Менингизни" салбий баҳолашни кутишга тайёрсиз

3—6 балл — Сиз атрофдаги одамларнинг ўзингизга нисбатан муносабатлари, фикрлари ва хатти — ҳаракатларини танқидий реал баҳолайдиган одамсиз. Ўзингизга нисбатан бўладиган ички турткиларингиз сизнинг шахсий сифатларингиз ва хулқингиздан келиб чиқади.

7—8 балл — Сиз ўз "Мен" ингизни атрофдагилар томонидан кўпроқ ижобий баҳоланишни кутасиз. Бу ҳолат сизни ўз менингизга ижобий йўналтиради, фаолиятингизни жадаллаштиради.

VII. Ўзгалардан кутилаётган муносабат устуни.

"ҲА" — 1, 5, 10, 52, 55.

"ЙЎҚ" — 32, 432, 44.

0—2 балл — Сиз ўз "Мен" ингизни салбий баҳолаш кутилмасига тайёрсиз.

3—6 балл — атрофдаги одамларнинг ўзингизга нисбатан муносабати, фикри ва хатти — ҳаракати танқидий ҳамда реал баҳолайдиган одамсиз. Ўзингизга нисбатан йўналтирилган ички турткиларингиз сизни шахсий сифатларингиз ва сифатларидан келиб чиқади.

7—8 балл — Сиз ўз "Мен" ингизни атрофдагилар томонидан кўпроқ ижобий баҳолашни кутасиз. Бу сизни ўз "Мен" ингизга ижобий йўналтиради ва фаолиятингизни жадаллаштиради.

VIII. Ўзини ўзи қабул қилиш устуни "ҲА" — 12, 18, 28, 47, 48, 54. "ЙЎҚ" — 21.

0—2 балл — Ўзингиз бутун вужудингиз билан ўзингизга ёқмайсиз. Шахсий ва касбий сифатларингиз устида ўйлаб кўришингиз ҳамда ўз устингизда ишлашингиз зарур.

3—5 балл — Ўзингиз ҳақингиздаги фикрларингизда қарама — қаршилиқлар мавжуд. Ўзингизнинг "Мен" ингизда нима сизга маъқул ва нима номаъқул эканлигини аниқланг. Ўз менингиз устида ишлашингиз ўзингизга нисбатан ижобий интилишларингиз шаклланишга олиб келади.

6—7 балл — Ўзингизни қабул қилиш ўлчовингиз етарли даражада юқори. Бу ўзингизни намоён қилиш эҳтиёжингиз борлигини билдириб, ўз менингизга нисбатан ижобий муносабатингизни қўллаб — қувватлайди.

IX. Ўзига ўзи раҳбарлик қилиш устуни

"ҲА" — 50, 57.

"ЙЎҚ" — 25, 27, 31, 35, 36.

0—2 балл — Сиз ўзингизга айтишингиз зарур: "Афсуски, мени бирор айтган гапим, айнан шундай хатти — ҳаракат қилишимни билдирмайди".

3—5 балл — Сиз муваффақиятга фаолиятингиздаги маълум изчиликни таъминловчи ички муносиблик орқали эришасиз. Шунга қарамай, сизнинг "Мен" ингизда баъзи психологик келишмовчилик ҳар қалай бор. Нима учун? Эҳтимол, ҳар доим ҳам хулқингизда изчилик бўлмаслиги ва уни етарли назорат қилинмаслиги, режаларнинг нореаллиги бунга сабабдир.

6—7 балл — Сизда фаолиятга нисбатан изчилик, ўз қобилиятингиз ва имкониятингизга ишонч, ўзини тушуниш, ўзини назорат қилиш етарли даражада намоён бўлади.

Х. Ўзини айблаш устуни
"ҲА" — 3, 4, 9, 11, 16, 24, 25, 56.

0–2 балл — Сизда ўзингизга ҳеч қандай танбеҳингиз йўқ. Ўзингиздан кўнглингиз тўқлиги содир бўлаётган ҳодисалар учун жавобгарликни соқит қилишни ва жавобгарликни ташқи омилларга юклашга мойилликни келтириб чиқаради. Ўзингизга танқидий қарашга ҳаракат қилинг.

3–6 балл — Сизни ҳар доим ҳам ўзингиздан кўнглингиз тўлавермайди ва бу ўзингиздаги мавжуд хислатларингизга мос келади. Кўпинча одамда ўзини ўзи баҳолаш қарама-қаршиликлардан иборат бўлади. Шунингдек, ўзини пси-хологик ҳимоя қилиш ўз айбини эътироф этишдан ташқари ташқи сабаблар орқали ўзини оқлашдан холи эмассиз.

7–8 балл — Сиз ўзингизни танқид қиласиз, виждонлисиз, ўзингизни камситишга, "айбдор" деб ҳис қилишга, ўзига ўзи танбеҳ беришга мойиллик бор. Бу ҳолат ўз имкониятларингизни паст баҳолашни вужудга ектирганлиги туфайли ҳар доим сизнинг фаолиятингизга ижобий таъсир этмайди.

XI. Ўзига ўзи қизиқишни ифодалайдиган устун.

"ҲА" — 17, 20, 33.

"ЙЎҚ" — 26, 30, 49, 51.

0–2 балл — Сиз ўзингиз учун қизиқарли эмассиз, чунки ўзингизнинг кўпгина шахсий хусусиятларингизни салбий баҳолайсиз. Бу сиз учун бошқаларга ҳам қизиқарсиз бўлишингиз омили ҳисобланади.

3–5 балл — Сиз атрофингиздаги одамлар учун ҳам, ўзингиз учун ҳам маълум даражада қизиқарлисиз. Ваҳоланки, сизда шахсий хусусиятларингиздан ва иш сифатларингиздан қониқмаслик бор. Бу камчиликларингиз устида ишлаш ва сизни ўзингизга танқидий муносабатда бўлишингиз ўзингизни такомиллаштиришингизнинг асосий йўлидир.

6–7 балл — Сизнинг "Мен" ингиз сизни етарли безовта қилади. Сиздаги ўзига ўзи қизиқиш юксак даржага эга бўлиб, ўзини ўзи севишга айланган. Умуман олганда, бу ёмон эмас, агар ушбу фаолиятни бажарилиши жараёнида намоён бўладиган юқори даражадаги маҳорат билан уйғунлашган бўлса, зотан атрофингиздаги одамларнинг сизга нисбатан

танқидий муносабатлари ва ўзингизга юқори баҳо беришингиз заминида юзага келиши мумкин бўлган низоларни олдиндан билишингиз сизга ҳалақит бермайди. Кўпроқ инсонпарварлик ва фаолиятингиздаги назорат сиз учун фақат фойдалидир.

XII. Ўзини ўзи тушуниш устуни

"ҲА" — 53.

"ЙЎҚ" — 6, 8, 13, 15, 22, 40.

0–2 балл — Сизда аниқ ички изчилик, ёрқин тасаввурлар, ҳислар ва ғоялар йўқ. Ўзингиз билан ўзингиз ёмон муносабатдасиз.

3–5 балл — Ўзингиз билан ўзингиз юқори даражада келишасиз деб айтиб бўлмайди. Лекин сизда ўзингизни тушунмаслик намоён бўлмайди. Ўзингизга ижобий муносабатни қувватлаш тактикаси сизни ҳаётингизда ҳокимлик қилади.

6–7 балл — Сиз ўзингиз билан руҳан келишган ҳолда яшайсиз.

Шундай қилиб, сизнинг тўплаган йиғиндингиз қуйидаги рақамни ташкил қилса:

0 балдан 52 баллгача, бу кўрсаткич ўзингизга салбий муносабатда эканлигингизни билдиради. Бу ҳолат нисбатан барқарор бўлган, озми ёки кўпми даражада анланган, индивиднинг ўзи ҳақидаги тасаввурларининг бетакрор тизими сифатида ҳис қилинган. "Мен — концепцияси" ни салбий йўналишда намоён бўлишига таъсир қилади. Ваҳоланки, бунинг заминида, сизни атрофдагилар билан ўзаро таъсирингиз ва ўзингизга муносабатингиз шаклланади. "Мен — концепцияси" — ички қарама қаршиликларда ҳал бўлмаган шахсий "Мен" нинг яхлит образидир.

Салбий Мен — концепциясига эга бўлган одамлар ортиқча ваҳималилиги, тез хафа бўлиши, ўзини камситишга ва эътироф этишга мойиллиги билан ажралиб турадилар. Улар учун мулоқот билан, ижтимоий шахсий масалалар билан боғлиқ бўлган қийинчиликлар характерлидир.

Юқорида баён этилганлар, уларнинг педагогик фаолиятига салбий таъсир ўтказмай иложи йўқ. Шунингдек, "Мен — концепцияси" билан касбий фаолият самарадорлиги ўртасидаги муносабатни уларни ўзаро боғланиш тизимини ўрганмасдан туриб, аниқ айтиб бўлмайди.

53 баллдан 105 баллгача: Бу кўрсаткич касб эгасининг "Мен концепцияси" ни ва ўзига муносабати ижобий эканини кўрсатади. Атрофингиздагилар орасида сиз этарли даражада обрўлисиз. Битирувчиларингиз сизни узоқ вақтгача унутишмайди. Қўл остингиздагилар хотирасида шундай қиёфада сақланиб қоласиз; "Ҳа, бизнинг бошлиғимиз ҳаққоний, раҳмдил эди, одамларга ғамхўрлик қиларди". "У ўз касбини яхши биларди, муомалани яхши ташкил қилар эди, кўтаринки руҳини сақлаб қоларди", "Унинг гуруҳда илиқ, ёқимли шароит мавжуд бўлиб, ҳамма қизиқиб ишларди", "Бизни деб, у жуда кўп танбеҳ ва ғап эшитарди, биз уни тушунардик ва ўзимизни тузатишга ҳаракат қилардик". "У бекорчиларни ёқтирмас эди ва камдан кам" ўзидан чиқарди ва ҳоказо.

Одатда одамлар билан муомала қилишни биладиган бундай касб эгаси обрўли бўладилар. Шу билан бирга, эгилувчанлигини ва эксперимент ўтказишга нисбатан қизиқиш мустаҳкамлаш, мақсадга мувофиқ бўлиши, ўзига ижобий муносабатни ва ўзини ҳаққоний баҳолашни такомиллаштиради.

106 баллдан 134 баллгача: Касб эгасининг "Мен — концепцияси" ва ўзига муносабати жуда ёқади. Турган ғап, бундай касб эгалари ўз хулқи ва фаолияти натижалари ижобий бўлишига ишонадилар, лекин ҳар доим шундай эмас.

Ўзингизни юқори даражада идрок этишингиз, шахсларни камситиш, уялтириш ўзига ишончини йўқотиш мумкин. Баъзан ўзига юқори баҳо берадиган касб эгасининг лоқайдлигини намоён қилиб, ҳаддан ташқари ҳукмронликни яхши кўрадилар. Шундай қилиб, касб эгасининг ўзига юқори баҳо бериши ўқувчиларнинг "Мен — концепцияси" бошлиқ учун салбий бўлишига олиб келади. Балки ўзингизга нисбатан талабчанликни, ҳурматни, ички келишувчанликни бўшаштирмай, маҳорат даражасини эгаллагандирсиз, қўл остингиздагиларни ҳам имконият ва билимларини тўғри баҳолашга ва уларни муваффақиятга, ижобий "Мен — концепцияси"га унданг.

ЖАВОБ ВАРАҚАСИ

№	Жавоб		Феномен устунлари											
	Ха+	Йўқ —	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
1														
2														
3														
4														
5														
6														
7														
8														
9														
10														
11														
12														
13														
14														
15														
16														
17														
18														
19														
20														
21														
22														
23														
24														
25														
26														
27														
28														
29														
30														
31														
32														
33														
34														
35														
36														
37														
38														

3.3. РУҲИЙ ҲОЛАТЛАРНИ ДИАГНОСТИКА ҚИЛИШ ВА КОРРЕКЦИЯЛАШ МЕТОДЛАРИ ПСИХИК ҲОЛАТЛАР ВА УЛАРНИ ТУШУНТИРИШ ВОСИТАЛАРИ

1. Гностик: ҳаваскорлик, синчковлик, ҳайратланиш, ажабланиш, таажжубланиш, иккиланиш, гангиш, хаёлпарастланиш, қизиқиш, диққат эътиборлилик.

2. Эмоционал: шодлик, хафалик, ғамгинлик, нафрат, алам, ғазаб, қониқиш, журъатсизлик, қўрқув, даҳшат, интилиш, ишқибозлик, аффект.

3. Иродавий: фаоллик, қатъийлик, қатъиятсизлилик, дадиллик, дадилсизлик, вазминлик, енгиллик, хотиржамлик.

4. Меҳнат психик ҳолатлари: тайёрлик, тайёр эмаслик, илҳом, руҳланганлик, ғайратлилик, ланжлик, лоқайдлик, ишчанлик, маҳмадоначилик, чарчоқлик, чидам, чидамсизлик.

5. Ўқув психик ҳолатлари: ҳаяжонли, эзилганлик, тормозланганлик, берилганлик, хаёлпарашонлик, диққат-эътиборсизлик, эътиборлилик, қизиқиш, бефарқлик.

6. Спорт психик ҳолатлари: шайлик, бўшашганлик, зўриқиш, ҳаракатчанлик, танглик, дадиллик, дадилсизлик, тетиклик, лоқайдлик, мақсадга интилганлик, масъулиятлилик.

7. Оптимал психик ҳолатлар.

8. Стресс ҳолатлар.

9. Депрессив психик ҳолатлар.

10. Суггестив (ишонтирилганлик) ҳолатлар:

а) гетерасуггестив, б) аутосуггестив,

11. Дидактоген (невроз) психик ҳолатлар.

1). Ҳозирги даврда турли ёшдаги ўқувчилар руҳий ҳолатларини диагностика қилиш муаммоси алоҳида долзарб эканлигини касб этмоқда. Бунинг асосий сабаби эгалланган билимлар кўламининг кенгайганлиги, инсон ҳаёти ва фаолиятининг барча соҳаларидаги ахборотларнинг кўпайиб бораётганлигидир.

Руҳий ҳолатнинг сифат хусусиятлари хилма-хил бўлиб, улар қувонч, қайғу, текислик, руҳий кўтаринкилик ёки ташвиш, саросималик, безовталик ва ҳ.к. Таълим жараёнида уларнинг барқарор кайфиятини вужудга келтириш — билиш фаоллигининг негизи ҳисобланади. Шунинг учун ҳам ўқувчи руҳий ҳолатларини ўрганиш, уларда ўзига хос хусусиятларнинг намоён бўлиши ва билиш фаолиятининг

ҳар хил кўринишларига таъсирини аниқлаш муҳим аҳамиятга эга.

Ҳозирги пайтда турли диагностик методикалар ёрдамида руҳий ҳолатларни ўрганиш мумкин: Н.П.Касконинг кўпгина лабораторияларда синалган ва мослаштирилган сўровномаси, Айзенкнинг шахс сўровномаси, Ж.Тейлор сўровномаси ва бошқалар.

Уларнинг қўлланилиши катта математик ишлов талаб қилиши туфайли сермашаққат жараёндир. Айниқса, гуруҳ билан иш олиб борганда, ушбу сўровномалар кўп вақтни талаб этади ҳамда натижаларни қайта ишлашни тезкор амалга оширишнинг имконияти йўқ.

Ўқувчиларнинг руҳий ҳолатини ўрганишда Қозон тиббиёт институти ходимлари томонидан тузилган ва профессор И.Е.Шварц томонидан педагогик мақсадларга мувофиқлаштирилган сўровноманинг қўлланилишини мақсадга мувофиқ. Мазкур методика муаллиф томонидан қайта ишланиб, маҳаллий муҳитга мослаштирилгандир.

"Безовталиқ. Депрессия, Астения" ("БДА") методикаси билан ишлаш тартиби қуйидагича: "БДА" сўроқномаси 30 саволдан иборат бўлиб, улар 3 гуруҳга (шкалага) бўлингандир.

Безовталиқ шкаласи: Сўровноманинг шу гуруҳ саволларида шахснинг ўз ҳаракатларидан парокандалик, ташвишланиш устуворлиги, шахслараро муносабатда, дарс жараёнида, саволларга жавоб бериш ва якуний назорат вақтида ишончсизлик, беқарорлик каби руҳий ҳолатларнинг белгилари ўз аксини топган. Сўровноманинг: 3, 8, 16, 17, 18, 19, 21, 22, 26, 28 рақамли 10 та саволи ташвиш ва безовталаниш ҳолатлари аломатларини изоҳлайди. (1 — жадвалга қаранг)

Депрессия шкаласи: Ушбу шкалага тааллуқли саволлар шахсда кайфиятнинг тушиши, атрофдагилар билан муомала қилишнинг чекланиши, қизиқишнинг пасайиши, ғамгинлик туйғуси, ишчанлик қобилиятидаги саросималик, фрустрация, пессимизм, қалтислик тавсиф белгиларини мужассамлаштирган. Депрессив ҳолатларни изоҳловчи 10 та савол қуйидагилардан иборатдир: 1, 4, 10, 12, 13, 24, 25, 27, 30 (2 — жадвалга қаранг)

Астения шкаласи. Ишчанлик қобилиятининг пасайиши, тез толиқиш, серзардалик, сержаҳлик, ҳиссий бетайинлик, диққатнинг бузилиши каби белгилар ўз аксини топган. Шу ҳолатларни изоҳловчи сўровномадаги 10 та савол қуйидагилардир: 2, 5, 6, 7, 9, 11, 14, 15, 23, 29 (3-жадвалга қаранг).

Мазкур шкалаларнинг алоҳида ажратилиши ўқувчилар руҳий ҳолатларининг ўзига хос сифатларини баҳолашда дифференциал ёндашишга имкон беради.

Синалувчига кўрсатма:

"Сизнинг кайфиятингизни аниқлашга ёрдам берадиган қатор саволларга жавоб беришингиз лозим. Уларни диққат билан ўқинг ва ҳаққоний жавоб беришга ҳаракат қилинг. Агар сўроқда кўрсатилган ҳолат сизда умуман бўлмаса—5, агар жуда баъзида учраса—4, вақт—вақтида бўлса—3, агар кўпинча **такрорланса** —2, узлуксиз қайд этилса—1 рақамларнинг остига саволнинг қаршисига белги қўйинг. Жавоб беришда узоқ ўйламанг, фикрингизга келган биринчи жавобни белгилашга ҳаракат қилинг. Марҳамат бошланг"

№	САВОЛЛАР	ЖАВОБЛАР				
		5	4	3	2	1
1	Сиз сустрлашиб, ланж бўлиб қолаётганингизни, илгариги куч — қувватингиз пасайишини пайқаяпсизми?					
2	Уйқудан сўнг ўзингизни ҳорғин ва "чилпарчин" (дам олмаган)дай ҳис қиласизми?					
3	Сизни нимадир безовталантирганда, ухлашингиз қийинлашадими?					
4	Ўзингизни руҳий тушкун ва эзилгандек ҳис қиласизми?					
5	Ўзингизда руҳий чарчоқ ва толиқишни ҳис қиласизми?					
6	Олдин қилиб юрган ишингизни қийинчилик билан амалга ошираётганлигингизни, унга энди катта куч сарфлаётганлигингизни ҳис қиласизми?					

7	Бироз паришонхотир ва эътиборсиз бўлганингизни, бир нарсани қаерга қўйганингизни унутганлигингизни ёки ҳозиргина қилмоқчи бўлган ишингизни эслай олмаётганлигингиз — ни пайқадингизми?					
8	Сизда ҳеч бир сабабсиз безовталиқ ҳоллари бўладими? (бирор бир кўнгилсиз воқеа рўй бериши мумкиндай)					
9	Сиз дув — дув кўз ёши тўкиб йиғлайсизми?					
10	Дўстлашишга ва хушвақтликка бўлган эҳтиёжингиз камайганлигини пайқадингизми?					
11	Сиз кейинги пайтда серзарда ва сержаҳл бўлаётганлигингизни сезаяпсизми?					
12	Хаёлингизга — "Менинг ҳаётимда бахт ва қувонч кам", деган фикр келадики?					
13	Сиз негадир лоқайд бўлиб қолганингизни, аввалги қизиқиш ва иштиёқингиз йўқлигини пайқадингизми?					
14	Сиз шу даражада сезгирсиз — ки, баланд товушлар, ёрқин нур ва ўткир рангли бўёқлар гашингизга тегади?					
15	Сиз қўл ва оёқ бармоқларида ёки танангизда санчилиш, жунжикиш, увушиб қолиш ва ёқимсиз ҳисларни сезасизми?					
16	Ўзингизни қўйишга жой тополмайдиган безовталиқ ҳоллари учраб турадими?					
17	Кутиш сизни асабийлаштирадими?					
18	Сиз босинқирайсизми, қўрқинчли тушлар кўрасизми?					
19	Сиз кўпинча биров ёки бирор нарса учун қайғуриб безовталанасизми?					

20	Кишиларнинг сизга нисбатан эътиборсизлигини, атрофдагиларингиз сизни тушуниши ва ҳамдардлик қилишга ҳаракат қилмаслигини ва ўзингизни ёлғиз сезиш ҳолларини ҳис қиласизми?					
21	Сиз қўл ёки оёқларингиз қалтирашини, бунда безовталиқ ҳиссини сезганмисиз?					
22	Ўзингизда чидамсизлик, жонсарақлик, ҳовлиқмаллик ҳолатларини ҳис қиласизми?					
23	Тез хафа бўласизми?					
24	Тез – тез ёлғиз қолишни истайсизми?					
25	Яқинларингиз сизга лоқайд ёки ёқтирмаслик назари билан муносабатда бўлишларини пайқайсизми?					
26	Ўзингизни жамиятда сиқилган ва қатъиятсиздай ҳис қиласизми?					
27	Дўстларингиз ёки яқинларингизни ўзингизга нисбатан бахтлироқ деб биласизми?					
28	Қарор қабул қилишдан олдин кўп иккиланасизми?					
29	Кайфиятингиз тез ўзгариб турадими?					
30	Кўпгина кўнгилсизликларга ўзим айбдор деган фикрга келасизми?					

Натижаларни қайта ишлаш

Безовталиқ ДК қийматлар жадвали.

Изчиллик №	1	2	3	4	5
Савол №					
3	-1,33	-0,44	1,18	0,31	0,87
8	-1,08	-1,3	-0,6	0,37	1,44
16	-1,6	-1,34	-0,4	-0,6	0,88
17	-1,11	0	0,54	1,22	0,47
18	-0,9	-1,32	-0,41	0,41	1,2
19	-1,19	-0,2	1,0	1,04	0,4

21	-0,78	1,48	-1,38	0,11	0,48
22	-1,26	-0,93	-0,4	0,34	1,24
26	-1,23	-0,74	0	0,37	0,63
28	0,92	-0,36	0,28	0,56	0,1

Депрессия ДК қийматлари жадвали.

Изчиллик №	1	2	3	4	5
Савол №					
1	-1,58	-1,45	-0,41	0,7	1,46
4	-1,51	-1,58	-0,34	0,58	1,4
10	-1,45	-1,26	-1	0	0,83
12	-1,38	-1,62	-0,22	0,32	0,75
13	-1,3	-1,5	-0,15	0,8	1,22
20	-1,34	-1,34	-0,5	0,3	0,73
24	-1,2	-1,23	-0,36	0,56	-0,2
25	-1,08	-1,08	-1,18	0	0,46
27	-1,2	-1,26	-0,37	0,21	0,42
30	-1,08	-0,54	-0,1	0,25	0,32

Астения ДК қийматлари жадвали.

Изчиллик №	1	2	3	4	5
Савол №					
2	-1,51	-1,14	-0,4	0,7	1,4
5	-1,5	-0,33	-0,9	1,32	0,7
6	-1,3	-1,58	-0,6	0,42	1,0
7	-1,62	-1,18	0	0,79	1,18
9	-1,56	-0,7	-0,12	0,73	1,35
11	-1,62	-0,6	-0,26	0,01	1,24
14	-1,93	-0,8	-0,1	0,6	1,17
15	-1,19	-0,44	0,18	1,2	1,08
23	-1,58	-0,23	0,34	0,57	0,78
29	-1,5	-0,56	0,38	0,56	0

Жавоблардаги чизилган ҳар бир сон ўзига хос доимий қийматга эга, бу диагностик коэффициент (ДК)дир (1, 2, 3 жадвалга қаранг). Бу диагностик коэффициент қийматларини тагига чизилган сонлар ўрнига қўйиб, ҳар бир ажратилган шкала бўйича уларнинг алгебраик йиғиндисини ҳисоблаб топиш мумкин. Бу руҳий ҳолат ифодаси ўрганилаётган синалувчининг якуний баҳоси ҳисобланади.

Олинган қийматларни ишлаб чиқиш қулай бўлиши учун ҳар бир синалувчига шкалалар бўйича жадваллар тузиш мумкин.

Синалувчининг жавобларини диагностик коэффициент қийматиға кодлаш.

"Безовталиқ" шкаласи учун жадвал. 4-жадвал

Синалувчилар Ф.И.Ш.										
Савол тартиб рақами	3	8	16	17	18	19	21	22	26	28
Таги чизилган соннинг тартиб рақами	3	4	5	4	5	2	5	2	3	3
ДК қиймати	1,18	0,37	0,88	1,22	1,2	-0,2	0,48	-0,93	0	0,28
Безовталиқ баҳоси	4,48									

Синалувчиларнинг жавоблари жадвалга қайд қилинади ва маълум кетма-кетликда кодлаштирилади. Биринчи горизонтал сатрга синалувчининг фамилияси, исми ва шарифи ёзилади. Иккинчисига—анкета саволлари тартиб рақами ёзилади. Учинчи горизонтал сатрга саволга тегишли бўлган синалувчи тагига чизган соннинг тартиб рақами ёзилади. Тўртинчисига—диагностик коэффициентнинг қиймати қайд қилинади, бу коэффициент ДК қийматлари жадвалидан ҳар бир шкала учун олинади (1, 2, 3 жадвал). Тўртинчисига руҳий ҳолат баҳоси ёзилади (Безовталиқ, депрессия, астения), у УДК қийматлари алгебраик йиғиндисидан олинади.

"Депрессия" ва "астения" шкалалари учун ҳам бир синалувчига шунақа жадваллар тузилади ва тўлдирилади. Миқдорий хусусиятларга эга бўлган психодиагностика натижалари, синалувчилар руҳий ҳолатларини керагича аниқлаб беради.

ДК қийматлари йиғиндисини ҳисоблашда рақамлар билан ифодаланган белгига эътибор берилади. Манфий белги невроз (руҳий зўриқиш) аломатлари намоён бўлишини, мусбат белги бунақа аломатлар йўқлигини билдиради.

Безовталиқ, депрессия ва астения таъсирларининг синалувчида қийматлар йиғиндисидан — 1,28дан кам бўлганда аниқланади.

Агар манфий натижалар бир вақтда учта шкала бўйича — 1,28 дан кам бўлса (— 3,20 ёки — 2,75 ва ҳоказо) синалувчининг руҳий камчилиги борлиги маълум бўлади.

Руҳий ҳолатларни диагностикалаш натижалари асосида безовталиқ, астения ва депрессия ҳолатларини коррекциялаш (тузатиш) ишлари, руҳий зўриқишнинг олдини олиш психопрофилактик ва психогигиеник тадбирлари ишлаб чиқилади. Шундай тадбирлардан бири руҳий зўриқиши бор ўқувчилар ва ўқитувчиларга ўз руҳий ҳолатларини бошқариш, идора этиш ва тарбиялаш усуллари йргатишдир.

3.4. МАВЗУ: МУЛОҚОТ ПСИХОЛОГИЯСИ БЎЙИЧА ПСИХОТРЕНИНГ ЎТКАЗИШ МЕТОДИКАСИ

Машғулотнинг мақсади.

Талабани тўлақонли мулоқот ўрната билиш қобилиятларини ривожлантириш.

Тренинг мақсади: атрофдаги одамларни ва ўзини тушуниш, бир—бирининг ўз имкониятларини аниқлаш, одамларга диққат ва эътиборли бўлиш, ўзгалар фикрини тинглай билиш, уларни кузатиш қобилиятларини машқ қилишдир, муомала маданиятини ривожлантириш.

Машғулотдан кутиладиган натижа:

1. Тингловчида ўз характер хислатларига, ҳамкасблари характер хислатларига ҳамда ҳамкасбларига эътибор ривожланади.

2. Одамларга ёқиш усулларида фойдаланиш кўникмалари ҳосил бўлади.

3. Суҳбат вақтида ҳиссий муваффақиятга эришиш кўникмалари шаклланади.

4. Ўзи ва ўзгаларнинг хатти — ҳаракатларини психологик таҳлил қилиш кўникмалари шаклланади.

1 — босқич. Танишиш.

Ҳар ким ўз исмини айтади ва ўзидаги 1 та ижобий ва 1 та салбий хислатни айтади. Бунда бир одам ўздан олдинги иккита одамники қайта такрорлаб айтади, сўнг ўзиники.

2—босқич. Ўз иштирокчиларига маъқул келадиган мавзу бўйича суҳбатда муомала услуби бир—бирига мос бўлиши керак.

3—босқич. Ҳар бир одам бугун эрталаб ўрнидан турганида ўзини қандай ҳис қилганини эслайди ва ким ўзини енгил ва яхши ҳис қилган бўлса, ўнг томонга, ёмон ҳис қилган бўлса ўртага ўтади. Учала гуруҳдаги одамлар ўзларини яхши ҳис қилгандек тута олишлари учун халқ табobati бўйича маслаҳатлар қиладилар.

4—босқич. Ҳар бир одам ўртага чиқиб, ўз номини айтиб жойига бориб ўтиради. Иккинчи одам ўздан олдинги одам хатти—ҳаракатларини қайта намоён этиб, кейин ўзиникини намоён қилади.

5—босқич. Коридор. Одамлар қатор туриб коридор ҳосил қилинади ва ҳар бир одам ўзи қандай хоҳласа шундай юриб коридордан ўтади. Бу 3 марта такрорланади. Бунда бири иккинчисини қайта такрорламаслиги керак.

6—босқич. Комплимент ёки одамга ёқадиган ибора топиб айтиш. Иккита қиз гаплашиб туради, қолган ўйин иштирокчиларининг ҳар бири улар билан саломлашиб, ҳатто уларнинг кайфиятини кўтарадиган фикр айтиб кетадилар.

7—босқич. Автобусда. Тренинг иштирокчиларидан бири автобусдаги безори ролини ўйнайди, қолганлари йўловчилар. Безори автобусдаги ўтирғични эгаллаб олиб, бирига ўзи ўтирган, бирига магнитофонни қўйиб олган. У ҳеч кимга жой бермоқчи эмас. Йўловчиларнинг ҳар бири безори билан тил топишиб унинг ёнига ўтиришга уриниб кўришлари керак. Шартга кўра жанжалсиз мақсадга эришиш зарур.

8—босқич. Латифа. Тренинг иштирокчилари гуруҳларга бўлиниб, сўнг бир—бирларига латифа айтишади. Айтилган латифалар ичидан қайси бири ўзларига ёққан бўлса, ўшани саҳналаштириб ҳаммага кўрсатишади.

Машғулот якунида тренинг ўйин натижалари таҳлил қилинади.

3.5. ИНТЕЛЛЕКТ ТУЗИЛИШINI АНИҚЛАШ МЕТОДИКАСИ

Сизнинг олдингизда 9 та группадан ва 9 та вариантдан иборат ҳар хил масалаларни ечилиш муаммоси турибди.

Вариантда 8та ва 10 та қисқартирилган ҳолдаги масалалар тузилган. Унинг олдида масалаларнинг хусусиятини акс эттирувчи механизм ётибди. Вариантларни ишлаш учун 45 минут вақт берилади ва ҳар бир савол учун эса 5 минут вақт ажратилади. Агар сиз масалалар вариантнинг ҳаммасини ишламаган бўлсангиз, сира хавотир олманг. Унинг ярмини ишлаган бўлсангиз ҳам шунинг ўзи катта ютуғингиз. Ҳар бир масала устида кўп тўхталманг. Агарда уни ечишга кўзингиз етмаса, у ҳолда бошқасини ишлаб кетаверинг. Жавобларни да тарга ёки бошқа оқ қоғозга кўчириб қўйинг. Ҳамма масалаларни ўз ақлингиз билан ечинг. Агарда сиз масалалар вариантини ўз вақтидан олдин ечиб бўлсангиз, яна бир маротаба уларнинг жавобини яхшилаб текшириб чиқиб, 5 минутдан кейин бошқа топшириққа ўтинг. Мабодо сиз масалани ишлай олмасдан, ундан олдингисига ўтиб ишлашда давом этсангиз, у ҳолда масалалар ечиш тартибини бузган бўласиз. КИРИШ: 1—ВАРИАНТ. Масалаларни ечиш: масаланинг биринчиси ва ўнинчиси тугалланмаган гаплардан тузилган. Сўзда тушириб қолдирилган гапларни топиб, унинг моҳиятини очишни давом эттиринг. Масалан: Қилич кўпроқ ўхшайди. Тўғри жавоб “Рапира”. Уни қандай ўхшатиш мумкин? Да тарга масалани номерини ёзинг. Ёнига масаланинг жавобини (1—2) ёзинг. 1—10 **Топшириқ**. Ер шарининг бутун дарёлари: А. Денгизларга қуйилади. Б. Қатновга яроқли (кема). В. Чиройли Г. Дарёнинг бошланиши Д. Тез оқими билан. Қарама—қарши томонга: А. Озодлик. Б. Қаҳрамонлик. В. Кўролмаслик. Г. Қулчилик. Д. Сотқинлик. Э. Эркалар аёлларга қараганда ўзларини юқорироқ қўядилар. А. Ҳар доим. Б. Ҳар доимдагидек. В. Ҳар соат. Г. Ба зида. Д. Ҳеч қачон.

4. Мактабдаги мисоллар ечиш ҳеч қачон уларсиз ўтмайди.

- А. Ўқув қуроллари
- Б. Парта ва стуллар
- В. Баҳоларсиз
- Г. Уй вази асиз
- Д. Ўқувчисиз.

5. Бош министрнинг вази аси:

- А. Бошлиқлар олдида
- Б. Давлат олдида

В. Партия олдида

Г. Сиёсат олдида

Д. Енгил саноат министрлиги олдида.

6. Агарда биз бирорта юзаки одамнинг башарасини фоти қилувчи сўзлар билан очиб ташламоқчи бўлсак, улар шундай деб аталади:

А. Қоғозбоз

Б. Манман

В. Мақтанчоқ

Г. Қаттиққўл

Д. Демократ.

7. Биз биламизки, ҳар бир одам иймонининг тозалиги:

А. Алдов билан

Б. Алдаш йўли билан

В. Қасос йўли билан

Г. Тўполон йўл билан

Д. Исботланмаган йўл билан.

8. Ҳамма витаминларнинг ўзида ҳам озиқ — овқатларда учрайдиган витаминлар мавжуд.

А. Гўшда

Б. Ёғда

В. Пишлоқда

Г. Тухумда

Д. Балиқда.

9. Иқтисодиёт бўйича баъзи давлатлар юқори ўринда туради:

А. Германия

Б. Буюк Британия

В. Япония

Г. Саудия Арабистони

Д. Франция.

10. Исботланган тасдиқлар шундай номланади:

А. Чалкаш изоҳлар

Б. Қойил қолдириш

В. Икки ёқлама ўйлаш

Г. Ғайритабиий ҳодиса

Д. Тахмин (фараз)

2 — ВАРИАНТ.

Масала ечишнинг йўли: 11 — 20 масалалар 5 та сўздан иборат. Уларнинг 4 таси бир — бири билан боғлиқ. Сиз фақат

шундай сўзни топингки, бу группага тегишли бўлмасин, ориқча бўлсин.

Масалан: а) ҳайдаш: б) экиш: в) майдалаш: г) ўриш: д) ўқиш: а, б, в, г даги сўзлар қишлоқ ҳўжалиги билан боғлиқ. "Ўқиш" сўзи эса бунга кирмайди.

Тошпирик: 11 — 20 Масала.

11 А. Баланд:

Б. Паст:

В. Келишган:

Г. Бўйчан:

Д. Пакана:

12 А. Учбурчак:

Б. Тўртбурчак:

В. Куб:

Г. Тўғри бурчак:

Д. Параллелограмм:

13. А.. Мотоцикл:

Б. Мапед:

В. Мотореллер:

Г. Велосипед:

Д. Катер:

14. А. Ўқитувчи:

Б. Ўқувчи:

В. Тренер:

Г. Профессор:

Д. Доцент

15. А. Кўрмоқ:

Б. Эшитмоқ:

В. Ёзмоқ:

Г. Сизмоқ:

Д. Ҳидламоқ:

16. А. Ўзини:

Б. Яратиш:

В. Акс — садо:

Г. Фаолият:

Д. Ўзини ўзи ўйлаш:

17. А. А. М. Шолохов.

Б. В. Соловьов — Седой:

В. Цикуль:

Г. Минатов:

Д. Ч. Айтматов.

18. А. Чегара.

Б. Кўприк.

В. Катакча.

Г. Дўстлик.

Д. Эр — хотинлик.

19. А. Огоҳлантириш.

Б. Амалий иш

В. Ўзиб кетиш.

Г. Йўл қўймаслик.

Д. Шу орқали.

20. А. Дисплей экрани.

Б. Алгол.

В. Фартран.

Г. Бейсик.

Д. Кобел

Яна бир марта ўз жавобларингизни текшириб кўринг ва 5 минутдан сўнг масала ечишни давом эттинг.

3 — ВАРИАНТ. Масала 3.

Маслани ечишнинг намунаси: 21 — 30 топшириқда сизга учта сўз таклиф қилинади. Биринчи ва иккинчи сўзлар бир — бири билан бевосита боғлиқ. Учинчи сўздан кейин уч нуқта қўйилади. Қуйида бешта сўз берилган, улардан сиз биринчи ва иккинчи сўзларга боғлиқ учинчи сўзни топишингиз керак.

Баланд сўзи пакана сўзига мос тушади. Худди "Оқ — қора" сўзига ўхшаш.

21 — 30 Масала.

21. Мактаб: Директор: Тўғарак.

А. Иш бошқарувчи.

Б Раис.

В Бошлиқ.

Г. Қатнашувчи.

Д. Кассир

22. Қидирмоқ: топмоқ: ўйламоқ:

А Жиноятчини қидирмоқ.

Б Эслаб қолмоқ.

В Шундай фикрга келиш.

Г Эсдан чиқармоқ.

Д Фикрлаш.

23. "Уруш ва тинчлик" А.Н. Толстой, Пётр I

А. В.Цикуль

Б. В.Баришников

В. Н. Рибак.

Г. А.Н. Толстой.

Д. Г. Марков

24. "Карнавал кечаси" лирик комедия: фаворит...

А. Поэма

Б Повесть.

В Тарихий роман.

Г. Роман — эссе

Д. Фожа

25 Станок: тешиш: компьютерлашган..

А Программалаштирилган.

Б. Ҳисобламоқ

В. Маъқуллаш

Г Бошқармоқ

Д. Ўрганмоқ

26. Юрак: насос: мия:

А. Ўйламоқ

Б Электро — станция

В ЭХМ

Г Бош

Д Жаҳли чиқмоқ

27. Ўйин: баскетбол: тиббиёт соҳасидаги ишчи.

А Эндокринолог.

Б Терапевт.

В Хирург

Г Ҳамшира.

Д Рентгенолог.

28. Самолёт: огоҳлантириш овози: пароход...

А. Огоҳлантириш овози.

Б Сузғич.

В Ёғду (Маъшал)

Г Парус (Елкан)

Д (Мачта — кема антенаси)

29. Озиқ — овқат маҳсулотлари: туз: лекция...

А Зерикарли.

Б Конспект.

В Ҳажвия.

Г Тил.

Д Хафа бўлмоқ.

30.Нерв: таъсири қилиш: кўз...

А Қараш.

Б Кўз нури.

В Киприк.

Г Ёруғлик.

Д Аср.

Яна бир маротаба жавобларингизни текширинг!

4 – ВАРИАНТ

Масала ечишнинг намунаси: 31 – 38 топшириқлар 2та сўздан тузилган.

Энди группалашган, уюшган ҳолдаги сўзни топиш керак. Масалан: олма – нок, тўғри жавоб: хўл мевалар. Эслаб қолинг, гапнинг моҳиятини келтириб чиқарувчи сўзни топинг.

Топшириқ: 31 – 38 – масалалар

31.Йигит – қиз

32.Черков – давлат

33.Хуштак чалмоқ – тўпалон

34.Драма – ҳажвия

35.Герб – байроқ

36.Автомашина – самолёт

37.Тимсоҳ – тошбақа

38.Бир овоздан – муваффақият

5 минут давомида жавобларингизни текширинг.Сўнг 5 – топшириққа ўтинг

5 – ВАРИАНТ

Масалани ечишнинг намунаси: 38 – 48 – масалаларда арифметика ҳақида юритилади.Фақат эслаб қолиш йўли билан ишланади. Масаланинг тартиби номерига чиққан сон ёзиб қўйилади.Масалан: йўловчи 45 км йўлни 9 соатда босиб ўтди. Йўловчининг ўртача тезлигини топинг, 5км/с.

39 – 48 топшириқ

39.Юз та яшик сардинадан 44 та сотилди. Қанча қолди?

40.15 яшик хўл мева 280 кг,ҳар бир бўш яшик 3кг дан.

Мевалар неча кг?

41. "Жигули" автомашинаси 187500сўм, "Москвич" автомашинаси – 172000 сўм, 703500 сўмга қанча "Жигули" ва "Москвич" автомашинаси келади?

42.48 смли сим исиганда 56смга етади. 72смли сим иситилганда узунлиги қанчага етади?

43.Кооператив 8 соат ичида 728 та деталь ясайди. У 2 соат ичида қанча деталь ясайди?

44.Тўқувчилик цехида 60 м материал ишлаб чиқарилади. Бошқа цехда шу вақтда 40 м материал ишлаб чиқарилди. 1 – цехдагилар 90 м ишлаб чиқаришганда 2 – цехдагилар қанча материал ишлаб чиқариши мумкин?

45.2 та яшикда 43 та стакан жойлашган. Бир яшикда 9 та стакан кўп. Катта яшикда қанча стакан бор?

46.Завод 3 4 қисм маҳсулотини экспорт қилди. 1 5 қисми ўз мамлакатида сотилади. Неча фоиз товар қолган?

47.Оилада ҳар бир қизнинг бир хил ака ва опаси бор, ҳар бир ўғилни қанча опаси ва акаси бор, оилада қанча қиз бор?

48.Мактаб ўқувчиларига 0,4г ер майдонини чопиб чиқишди. Бунинг учун 5 соат вақт кетади. Ҳар бир ўқувчи 1 соатда 0,005 г ерни чопган бўлса, қанча ўқувчи иштирок этган?

Ўз жавобингизни текшириб, 5 минутдан сўнг 6 – топшириққа ўтинг

6 – Топшириқ, 6 – ВАРИАНТ.

Масалани ечишнинг шarti: 45058 масалалар тартиб бўйича жойлашган. Тартиб рақамларини топишингиз керак. Масалан: 9 – 7 – 10 8 – 11 – 9 – 12 – ?

9 сонидан кейин 10 сони келиши керак. Бунда 2 ёки 3 сони қўшилган ёки 2 сони етмайди. Бошқа мисолларда қўшиш – айириш, бўлиш – кўпайтириш усуллари ҳам бор.

49 – 58 Масала.

49. 6 9 12 25 18 21 24 ?...

50. 19 16 22 19 25 22 28 ?...

51. 4 6 12 14 28 30 60 ?...

52. 29 26 13 39 36 18 34 ?...

53. 5 6 4 6 7 5 7 ?...

54. 279 93 90 30 27 9 6 ?...

55. 9 12 16 20 25 30 36 ?...

56. 15 19 22 11 18 18 9 ?...

57. 9 6 18 21 7 4 12 ?...

58. 15 6 18 10 30 23 69 ?...

Жавобларингизни текширинг, бошқасига ўтинг

7 — ВАРИАНТ.

Масала ечишнинг шарти: 59—68 масаларда ҳар бир шаклнинг бир бўлаги тасвирланган. Шакллар бўлагини а,б,в,г,д, деб аниқлаймиз. Улар 2 га бўлинади.. Уларни бирлаштирсак бутун шакл ҳосил бўлади. Расмларнинг тепа қисмида шакл бутун ҳолича чизилган, пастки қисмида геометрик расмлар жойлашган. Тепадаги ва пастдаги расмлар а,б,в,г,д, деб белгиланган ва 1,2,3,4 сонлари қўйилган.

a

б

в

г

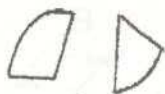
д

1

2

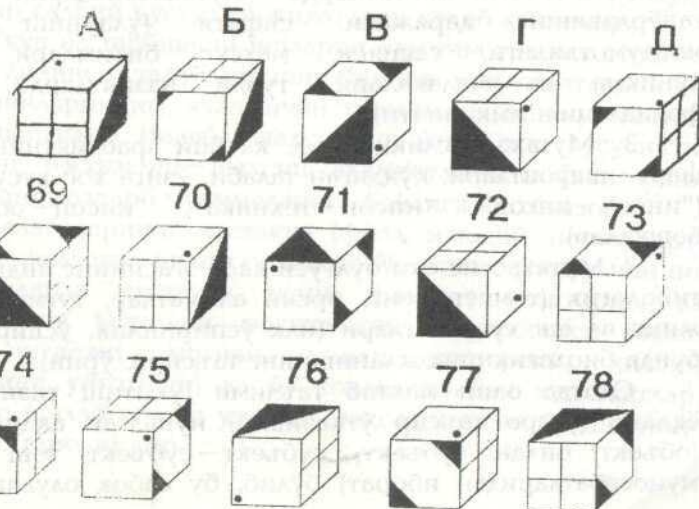
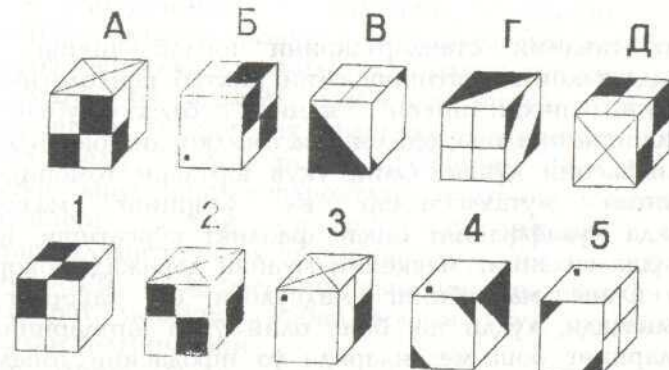
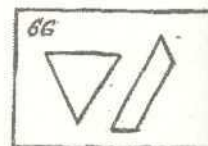
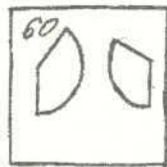
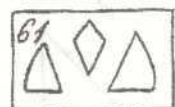
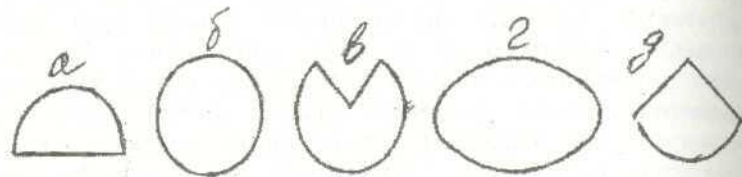

3

4

IV БОБ. ОЛИЙ МАКТАБ ПСИХОЛОГИЯСИНИНГ ДОЛЗАРБ МУАММОЛАРИ

4.1. ОЛИЙ МАКТАБ ПСИХОЛОГИЯСИНИНГ ДОЛЗАРБ МУАММОЛАРИ

Давлат таълими стандартларини ишлаб чиқиш ва уларни янада такомиллаштириш олий мактаб психологияси фани олдида "инсон—инсон", яъни "субъект—субъект" муносабатларини оқилона, одилона ва омилкорлик билан ҳал қилиш вазифасини қўяди. Олий ўқув юртлари томонидан тайёрланаётган мутахассислар ва уларнинг мазкур ихтисосликда муваффақият билан фаолият кўрсатиши, иш юритиши ўша соҳанинг мавқеини муайян даражада юқори кўтаради. Олий мактабнинг маҳсулоти—бу тайёрлаган кадрлар саналади, худди шу боис олий ўқув юртларининг нуфузи уларнинг бош мезонларида ўз ифодасини топади. Булар қаторига қуйидаги мезонларни киритиш мақсадга мувофиқдир:

1. Олий ўқув юртида мутахассисларнинг касбий тайёргарлиги (муайян профессиограмма, профессиография, психограммага асосланган ҳолда уларнинг касб эгаси сифатида шаклланганлиги).

2. Олий мактабларда мутахассисларни касбий тайёрлашнинг даражаси, сифати (уларнинг умумий маълумотлилиги, савияси, махсус билимлари, амалий кўникма ва малакалари, турли вазиятларда улардан фойдаланиш имконияти).

3. Мутахассисликка оид касбий фаолиятнинг муҳим шарт—шароитлари, қўядиган талаби, ўзига хос хусусиятлари ("инсон—инсон", "инсон—техника", "инсон—образ" ва бошқалар).

4. Мутахассис ёки бўлғуси касб эгасининг индивидуал—типологик (темперамент, ирсий аломатлар, туғма майллар), жинс ва ёш хусусиятлари (илк ўспиринлик, ўспиринлик ва бунда биологик ривожланишнинг таъсири, ўрни).

Одатда олий мактаб таълими (ўқитиш тизими) икки ёқлама (ўзаро таъсир ўтказишга) йўналган ақлий жараён (объект билан субъект, субъект—субъект тенг ҳуқуқли муносабатларидан иборат) бўлиб, бу сабоқ олувчи (талаба)

билан сабоқ берувчи (ўқитувчи)ларнинг фаол қатнашувида ўз ифодасини толувчи ҳамкорлик фаолияти ва шахслараро муомаласидан иборатдир. Бунинг натижасида талабада ўзаро таъсир орқали муайян даражадаги билимлар, касбий кўникмалар, малакалар, одатлар, уқувлар ҳосил бўлади.

Ўқитувчининг талабага таъсир ўтказиши натижасидагина мазкур нарсалар (билим, кўникма, малака, одат) тафаккур ёрдамида ақл—идрок туфайли шаклланиши мумкин, бу эса ўз навбатида руҳий зўриқиш, асабий таранглик, жиддийлик, фаолликни ва интилишни вужудга келтиради. Таълим талаба шахсининг фаоллик кўрсатиши учун зарур шарт—шароитлар туғдириш имкониятига эга, чунончи сабоқ олувчи фаолиятини уюштиради (ташкиллаштиришга ёрдам беради), уни мақсадга мувофиқ йўналтиради, жараённинг кечишини назорат қилади ҳамда ахборот, маълумот, хабар, восита, усул, операция кабилар билан таъминлайди.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, талабаларнинг билим олиш қобилияти, истеъдоди, зеҳни ва уқувчанлигининг ривожини кўп жиҳатдан унга муҳим омилга боғлиқдир.

1. Талабалар томонидан ўзлаштирилган билимлар ва кўникмаларнинг пухталиги, барқарорлиги, мустаҳкамлиги (чунки уларни ўзлаштириш жараёнида III—IV курсларда баъзи бир салбий қусурлик жиҳатлари келиб қўшилади).

2. Ўқув ва тарбиявий ишларни оқилона ташкил этиш ва назорат қилиш—талабаларнинг ўқишга муносабатларининг (мотивацияларининг), яъни ички турткилари мажмуасининг) муҳим шартидир (талаба шахсининг ўзига хос хусусияти, мавзунинг ижтимоий—шахсий аҳамиятлилиги, ўқув фани бўлимининг долзарб муаммоларига бойлиги ва ҳоказо).

3. Талабаларнинг мустақил (фаол, ижодий, ностандарт) равишда оқилона билим олишга ўргатиш (ўқитувчининг тингловчиларда мустақил ақлий фаолият уюштириш ва ташкил этиш усуллари, воситалари, технологияси билан ишлаш эҳтиёжи, мотиви, майли, қизиқиши, ҳиссий интилишини уйғотиши) ва бу соҳада муайян маслаҳатлар, тавсиялар ишлаб чиқиш умумий мақсад намоён бўлишининг кафолати (гарови) дир.

Шуни унутмаслик лозимки, олий мактабларда фан асосларини эгаллаш сифати, маҳсулдорлиги кўп жиҳатдан қуйидагиларга боғлиқдир:

1. Олий ўқув юрти профессори – ўқитувчиси талабани нимага ўргатади?

2. Ким, яъни қайси профессор – ўқитувчи ва қай йўсинда объектив (табиий) ва субъектив (шахсий) омилларни назарда тутати?

3. Кимни (қайси тоифадаги, қандай ақлий имкониятга эга бўлишига биноан унга, гуруҳга билим бериш зарур эканлиги назарда тутилади) ўқитади:

а) талабалар ҳукмига, муҳокамасига қўйиладиган ўқув материалнинг (мавзусининг) хусусияти;

б) муаллимнинг ўқитувчилик маҳорати, ўқитиш услуби, муомала мароми;

в) талабаларнинг индивидуал – типологик, жинс (биологик ўсишдаги тафовут) ва ёш хусусиятлари ҳамда уларни таълим жараёнида ҳисобга олиш (ўқитишда сабоқ олувчиларга индивидуал, дифференциал муносабатда ёндашиш);

г) таълим тараққиётни ўз кетидан етаклайди деган тамойилдан бироз четлашиш эвазига (интернетлар туфайли, истеъдодли талабалар мавжудлиги сабабли) тараққиёт таълимини етаклаши мумкин деган қарорга келинди.

Бунинг учун ўқитувчи (муаллим) маърузанинг мазмунига, унда муаммоли вазиятнинг ("фикрлар жанги") иштирокига, ижодий ва ностандарт фикрлашга, далилларнинг (ишончли омилларнинг) сероблигига, ўқув материалларининг мутахассислик билан узвий алоқасига (уйғунлигига), уларнинг таркибий тузилишига, уни юксак даражада талабаларнинг онига етказиш услубига, муаллимнинг тингловчиларига муносабатини (усуллар билан мулоқот ўргатиш услуби, муомалага киришиш маромига, одобига, назокатига), аудитория (лаборатория) билан узвий боғланишга ва уни бошқаришга, педагогик фаолиятни оқилона идора қила олишга, таълим олдига қўйилган мақсадга эришиш учун интилишга алоҳида эътибор бериш айтиш мумкин. Бундан ташқари, ўқитувчи ўзининг кундалик муаллимлиги фаолиятида талабалар устидан кузатиш, суҳбат ўтказиш, психологик, педагогик ва

мутахассисликка оид билимларни талаб қиладиган топшириқлар тавсия қилиш, ақлни пешлаш машқларини узлуксиз равишда амалга ошириб бориш, бунинг учун эса турли хусусиятли, моҳиятли матнлардан ҳамда тестлардан, янги педагогик технологиядан, фаол ўқитиш услубларидан фойдаланиш имкониятига эга бўлмоғи мақсадга мувофиқ.

Олий мактаб психологиясининг долзарб муаммолари қуйидагилардан иборатдир:

1. Олий мактаб тузилишининг этник, этнопсихологик ва ҳудудий хусусиятларига асосланиб уни қайта қуриш мақсадга мувофиқ. Чунки жаҳон таълими стандартларига яқинлашмоқ, уларга мослашиб янги мутахассисликларни жорий қилмоқ ва уларни тайёрлашни (менежер, брокер, маркетинг, социолог, социал хизмат, амалий психолог, оила психологи кабиларни) маҳаллий эҳтиёжлардан, кадрларни тайёрловчи профессор – ўқитувчилар мавжудлигидан келиб чиққан ҳолда режалаштирмоқ лозим (баъзан юқори малакали кадрлар етишмаслигига қарамасдан мутахассислар тайёрлашга рухсат берилмоқда).

2. Олий ўқув юртларида талабаларни ўқитиш, шахс сифатида шакллантириш (ижтимоийлашув) жараёни ҳозирги замон талабларига жавоб бера оладиган методлар (усуллар, шакллар), воситалар, усуллар янги мазмун билан бойитилиши, миллий қиёфа, характер, ҳис – туйғуларни ҳисобга олиб саъй – ҳаракатлар амалга оширилиши жоиз. Аста – секин монологик ўқитиш тизимидан диалогик, инновацион (янгиликка асосланган), ҳамкорлик (ўқитувчи билан талабалар фаолиятини уйғунлаштириш) сингари таълимнинг янги турларига ўтиш ўқитиш самарадорлигини оширишга хизмат қилади.

3. Олий мактаб ўқув режаси, дастури ва уларга асосланиб чоп қилинадиган дарсликлар, қўлланмалар, ишламалар, маъруза матнларини қайтадан кўриб чиқиш, уларни мамлакатимиз ҳудудлари хусусиятларини ҳисобга олиб такомиллаштириш, янада пухталаштириш, мутахассисликка бевосита алоқаси бўлмаган ўқув фанларини (материалларини) оқилона қисқартириш инсон омилини ҳисобга олиш демакдир:

а) талабаларнинг психофизиологик хусусиятларини ҳисобга олиб аудитория машғулотларини кичик курсларда 24

соат, катта курсларда 28 соат қилиб белгилаш мустақил фикрлашга, ижобий изланишга пухта замин ҳозирлайди ҳамда ишчанлик қобилиятига путур етказмайди, бу психологик воқелик босқичма—босқич амалга оширилиши кутилади;

б) жаҳон илғор тажрибасига асосланган ҳолда назарий ва амалий билимлар нисбатини 30:70 етказиш касбий малакаларини такомиллаштиришга хизмат қилади; бизнинг мутахассислар бошқа мамлакатлар кадрларидан назарий жиҳатдан устунлар, лекин кўникмалар эгаллаш анча заифдир; ана шу йўл билан кундалик талаба фаолиятини икки қисмга ажратиш имконияти яратилади (9—12;13—17), бу эса ўз навбатида уй топшириқларини кескин қисқартиришга олиб келади, ижодий изланиш, мустақил фикрлаш танқидий муносабатни талабаларда шакллантиради; (ўқитувчилар назарий юкламасини 280 соат қилиб белгилаш ўқитиш сифати, самарадорлигини оширади);

в) ўқув дастурини мумкин қадар ихчамлаштириш—уни режалаштиришни осонлаштиради; маълумки, 2 соатга мўлжалланган дастур мавзусида ўртача 30 та илмий тушунча, атама мужассамлашган, лекин уларнинг моҳиятини очиб бериш жуда мушкулдир; бизнингча, юзакилик айнан шундан келиб чиқади, мулоҳаза ўрнини таъкидлов эгаллайди, холос: бунинг учун муҳим тушунчалар, таърифлар, теоремалар танлаб олиниши, ёрдамчиларини эса манбалар билан танишишга йўналтириш маъқул, ана шунда чалкашликлар барҳам топади;

г) ўқитишни фаол услублар негизига қуриш лозим, токи бунда ўқитувчи билан талаба ҳамкорлиги устувор ўрин эгалласин; тест, баҳс, ишбилармонлик ўйинлари, қийинлаштирилган педагогик муаммо, эвристика, тренинг, психодрама, бошқотирма, фикрлар жанги каби фаол, мустақилликка етакловчи ўқитиш методлари ва шакллари—олий таълимнинг негизига айлансин; компьютерлашган таълим, масофадан ўқитиш (интернет) ва ҳоказолар замон талаби, эҳтиёжи, заруратидир;

д) дарслик ва қўлланмалар ҳажми ўспиринларнинг ёш хусусиятлари, имкониятларига мутлақо мос тушиши лозим; чунки 17—18 ёшлик талабаларнинг диққат барқарорлиги 60 минут атрофида, мабодо матн ҳажми катта бўлса, уни

ўзлаштириш даражаси шунчалик қийин кечиши кузатилади; радио ва телевидение диктори бир бет матнни (1680 аломатни) 2 минутда ўқийди, бироқ ўзлаштирмайди, агар бу жараён психологик жиҳатдан таҳлил қилинса, у ҳолда тушуниш учун (илмий тилда битилганлиги ҳисобга олинса) 3 марта кўп вақт сарфланади; 10 бет матнга бир соат вақт талаб қилинади, агар 3 та фандан мустақил топшириқ берилган бўлса, у тақдирда матнларни эгаллаш кўрсаткичи янада пасайиб кетиши шак—шубҳасиз; дарслик саҳифалари ҳар хил шрифтда берилиши, ажратиб кўрсатиши, қорамтирроқ қилиниши, тагига чизилиши ва ҳоказолар восита сифатида хизмат қилади; ҳатто жаҳон психологлари талабига биноан дарслик (қўлланма) паралингвистик, экстралингвистик, проксемик қонуниятларга асосланган ҳолда ёзилса, унинг матнларини эгаллаш кўрсаткичи кўтарилади, ишчанлик қобилияти йўқолмайди, ақлий зўриқиш, асабий таранглик ҳодисалари мумкин қадар камаёди.

4.Талабаларда фикрлашни шакллантириш, ижодий изланишга ўргатиш, танқидий тафаккурни таркиб топтириш—олий мактаб психологиясининг долзарб муаммоларидан биридир. Уларда юқоридаги жараёнларни шакллантириш фаол таълимий услублардан фойдаланиш натижасида рўёбга чиқиши мумкин. Шунингдек, машғулотдан ташқари даврларда, мустақил фаолиятни амалга оширишда ёки ўқитувчи томонидан унга талабаларни ўқитиш орқали эришилади, холос. Махсус машғулотлар уларга мустақил равишда билим олиш воситалари билан қуроллантиради:

а) фан тўғараклари, тезис, реферат, курс иши, битирув иши, бирламчи манбалар билан шуғулланиш кезларида муайян мақсад амалга ошади ва у ёки бу даражада шахсий, процессуал хислатлари таркиб топа бошлайди;

б) истеъдодли талабалар фаолиятини ташкил қилиш; биринчидан, фанлар бўйича эришилган кўрсаткичлар истеъдоднинг айнан ўзи эмас, албатта бу биргина мезони, холос; иккинчидан, истеъдод топшириқлар ранг—баранглигини тушуниш ва уларни ечишни уддалаш; учинчидан, ижодий унсурларнинг мавжудлиги ва узлуксизлиги, тўртинчидан, вақт тежамкорлиги, башорат

қилиш лаёқатининг мавжудлиги, бешинчидан, ностандарт топшириқларни бажариш, шунингдек, шартлари етишмаслиги ва ортиқчаллигини пайқаш (сезиш) ёки антиципацияга мойиллик ҳукм суриши; махсус дастур асосида, алоҳида тартибда машғулотлар уюштириш; ижодий изланишни хоҳиш, лаёқат, майл ва мотивдан келиб чиққан ҳолда ташкил қилиш истеъдоддилар камолотини оқилона амалга ошириш билан яқунланади.

5. Талабаларни миллий ғоя ва миллий истиқлол мафкураси руҳида тарбиялашни амалга ошириш муҳим муаммолар сарасига киради. Ватанпарварлик, фидоийлик юксак ҳис—туйғуларини талабаларга махсус равишда шакллантириш орқали ҳамда ижтимоий—сиёсий фан асослари моҳиятига сингдириш ёрдами билан уларни онгига йўналтириш—ҳозирги замон олий мактаб психологиясининг долзарб масалаларидан бири сифатида алоҳида аҳамият касб этади.

Юқоридаги муаммоларни ҳал қилиш таълим—тарбия жараёнини такомиллаштиришга хизмат қилади, сифат даражасини орттиради.

4.2. АУДИТОРИЯДАН ТАШҚАРИ ФАОЛИЯТЛАРДА БИЛИМЛАРНИ ЎЗЛАШТИРИШНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ ЙЎЛ-ЙЎРИҚЛАРИ

Талабалар мустақил фаолиятининг шакллари, методлари хилма—хил бўлиб, психология фанини(соҳасини) мустақил ўрганишининг негизи ҳисобланади: илмий психологик адабиётларни аннотация қилиш, бирламчи манбалар бўйича конспект тузиш, реферат ва маъруза ёзиш, курс ва битирув ишларини бажариш, аудиториядан ташқари пайтда тажриба ўтказиш ҳамда олинган миқдорий натижаларни ҳам миқдор, ҳам сифат жиҳатидан таҳлил қилиш ва бошқалар.

Энди уларнинг ҳар бирини мақсадга мувофиқ амалга ошириш йўл—йўриқлари юзасидан фикр—мулоҳаза юритилади.

1. Илмий психологик адабиётлардан аннотация қилиш — муаллиф томонидан ўрганилиб чиқиладиган у ёки бу илмий изланишдаги асосий муаммоларни санаб, таъкидлаб чиқишдан иборат шахсни билиш фаолиятининг алоҳида бир шаклидир. Аннотация қилишда ўрганиладиган муаммага

бевосита алоқадор бўлган масалаларни, уларнинг қирралари ва таркибларини алоҳида—алоҳида ажратиб кўрсатиш мақсадга мувофиқ.

2. Илмий психологик адабиётлардан конспект тузиш. Конспект атамасининг ўзи бирон—бир мақола, китоб, монография, нутқ ва шу каби бошқа ижодий ишларнинг қисқача мазмунини баён қилиш деган маънони англатади. Одатда конспект тузиш бирор материални(маърузани) пухта эсда олиб қолиш ва эсда сақлаш учун зарурдир, деган фикр мавжуддир, аммо мазкур ўрганиладиган материални чуқурроқ, унинг бошқачароқ нуқтаи назардан ўрганиш мақсадида конспект тузиш янада муҳимроқ услубий тадбирлардан бири бўлиб ҳисобланади. Бунинг учун конспект қисқа, равон, тўлиқ, аниқ бўлмоғи лозим, чунки у қайтатдан фойдаланишга мўлжалланган шахс фаолиятининг маҳсулидир.

Конспект тузишнинг дастлабки босқичида муаллиф(автор) матндан четга чиқиш, номуҳим аломатлар(белгилар)ни мавҳум тарзда тасаввур этиш мураккаб кечади. Босқичма—босқич муаллиф фикрларини ўзлаштира бориш, уларни ўз сўзи, услуби билан ифодалаб бериш жараёнида ёзма нутқда талаб қилинадиган аниқликка, қисқаликка, йиғиқликка аста—секин эриша борилади.

Асарнинг асосий мазмунини юксак аниқлик билан ифодалашга эришиш учун зарур жойларини муаллифнинг таърифи бўйича ёзиб олиш ҳамда фойдаланилган саҳифаларни китоб вароғидан кўрсатиб кетиш лозим. Унинг мукамал даражасига эришиш учун илмий асарнинг асосий қоидаларини ёзиб олиш, материалнинг муаллиф томонидан баён этилган мантиқий мазмунини қайта тиклаш масаласига жиддий эътибор бериш мақсадга мувофиқ. Бунинг учун конспектни varaқнинг бир томонига ёзиб, иккинчи томонини бўш қолдириш маъқул.

Тажрибаларнинг кўрсатишича, конспект тузаётганда ўрганиладиган манба камида икки марта ўқиб чиқиши лозим, чуқки иш билан биринчи марта танишилганда унинг тўғрисида умумий тасаввур юзага келади, иккинчи марта эса унинг асосий мазмуни намоён бўлади ва уни конспект қилишга киришилади.

Талабаларга конспект тузиш ҳақида маълумот берилаётган жараёнларда унинг асосий тузилмавий(структуравий) таркиблари(элементлари)га эътибор қилиш кераклиги таъкидлаб ўтилиши лозим: гипотеза, уни назарий ва экспериментал жиҳатдан текшириш, фактларни аниқлаш, эмпирик ҳамда назарий умумлашмалар. Экспериментал методикалар, натижалар муҳокамаси, хулосалар ва бошқалар. Жумладан, гипотеза — бу ҳодиса ёки бир—бирига алоқадор ҳодисалар ўртасида қандайдир қонуният, сабаблар мавжудлиги тўғрисида билдирилган тахминлар; гипотезани назарий жиҳатдан текшириш — бу тахмин қилинаётган фикрни аллақачон исботланган ва илмий психологик адабиётларда мавжуд қоидалар, принциплар билан таққослашдан иборат бўлиб, бунинг натижасида илгари сурилаётган гипотеза билан ўша принциплар ўртасида мантиқий қарама—қаршилик йўқлиги аниқлаб олинади; тадқиқотчилар томонидан аниқлаб олинган ва ёзиб қўйилган воқеалар, ҳодисалар фактлар деб аталади; эмпирик умумлашмалар—бу субъект ҳодисаларининг фақат уларнинг ташқи аломатлари асосида бирлаштиришдир; назарий умумлашма—бу объектларни уларнинг муҳим бир — бирига ўхшашлик белгиларига қараб, яъни мазкур ҳодисанинг ўзига хос хусусиятини белгиловчи томонларига қараб бирлаштирилишидир; эксперимент методикасига тадқиқот ўтказилувчилар учун топшириқ, тажриба ўтказиш шарт—шароитларининг баёни, синалувчиларнинг таркиби ва миқдори, уларнинг ўзаро боғлиқлиги киради.

Конспект тузишда ноаниқ терминларга изоҳ бериш, справочниклардан фойдаланиш, картотека тузиб чиқиш, библиографик тавсиф тайёрлаш (мақоланинг тавсифи, китобнинг мазмуни, кўп томли нашрнинг тавсифи кабилар) муҳим аҳмиятга эга.

3. Реферат ишлари тайёрлаш уч хил хусусиятга эга: 1) илмий ишга ёзилган танқидий тақриз; 2) мавзу бўйича тадқиқот ишининг аналитик обзори; 3) баҳснинг танқидий таҳлили.

4. Ўқув—тадқиқот ишлари: а) талаба, ўқитувчи, ўқувчи кабиларни турли вазиятда кузатиш; б) тадқиқот ўтказиш учун экспериментал методикаларни эгаллаб олиш; в) тадқиқот объектида юз берувчи психологик ҳолатлар, улар

ўртасидаги индивидуал—типологик фарқлар ҳамда ўртача кўрсаткичларни ўрганиш; г) ўзига хос психик хусусиятларнинг ифодаланиши ўртасидаги ўзаро корреляция алоқаларни аниқлаш кабилар;

Эксперимент ўтказиш юзасидан малакалар эгаллаш қуйидагича амалга оширилиши мумкин:

1) психологик тадқиқот олиб бориш малакасини ҳосил қилиш фаолиятини уюштириш;

2) эксперимент методикаларини эгаллаш ва уларни турли вазиятларда қўллаш билан боғлиқ ишлар мажмуасини амалга ошириш,

3) олинган натижаларни статистик ишончлилик даражасини аниқлашга оид содда методларни эгаллаш, ўзлаштириш.

4) Эмпирик материаллар ўртасидаги корреляцион алоқаларни ўрнатиш, дисперсион ва фактор таҳлилларни ўтказиш ҳамда методикаларнинг валидлиги, репрезентативлигини белгилашга талабаларни ўргатиб бориш.

Бундан ташқари, талабалар ўтказилган эксперимент юзасидан илмий ҳисобот тайёрлашлари ва уни расмийлаштиришда ушбу талабларга риоя қилишлари зарур:

а) ўтказилган тажриба ишларининг баённомалари ишга қўшиб қўйилиши лозим,

б) эксперимент методиканинг муфассал баёни, иштирокчиларнинг ёш, жинс ва ўзига хос хусусиятлари, тажриба ўтказиш шартлари, принциплари ҳамда босқичлари кўрсатилиши шарт,

в) хулосалар жадвал материаллари, уларнинг схематик ва график ифодаланишига асосланиб чиқирилиши керак,

г) фаразлар, эҳтимоллар, кўрсаткичлар, мезонлар кабиларни текшириш, тавсия қилиш имконияти, яққол шахсий хулосалар баёни берилиши мақсадга мувофиқ.

5. Психологик масалаларни ечиш. Одатда талабалар томонидан ижтимоий—психологик ёки объектив ва субъектив шарт—шароитларни, синалувчиларнинг индивидуал—типологик хусусиятларини ҳисобга олишни талаб қилувчи турли фактлар (омиллар) ва вазиятларни таҳлил қилишни тақозо этади. Психологик топшириқлар, масалалар муқаддимасида ҳозирги замон психологияси

фанида қарор топган қонуниятлар, хоссалар ва қоидалар баён қилинади, сўнгра ўрта, олий ва ўрта махсус мактаблар амалиётидан келтирилган эпизодлар тавсифи, таълим – тарбия тўғрисидаги ҳар хил фикр ҳамда мулоҳазалар берилади.

Психология фани масалалар, топшириқлар назарий ва амалий турларга ажратилади. Билишга оид топшириқлар эса ўз навбатида қуйидаги турларга бўлинади: перцептив, мнемик, нутқий, фикрий ва ҳоказо.

Психологик топшириқ бошқа масалалар сингари муайян тузилишга (структурага) эга: талаб (мақсад), шартлар (маълум), изланувчи (номаълум).

Психологик масалалар, топшириқлар ўз олдига ушбу вазифаларни қўяди: а) талабаларнинг назарий қонуниятлар, ички мураккаб боғланишлар, психологик хоссалар юзасидан тушунчасини аниқлаш, б) маъруза моҳиятини ўзлаштириш даражасини белгилаш, в) яққол омилар, ҳодисалар, ҳолатлар ва вазиятларни бугунги кун талаби ҳамда илмий позиция нуқтаи назаридан таҳлил қилиш, г) мутахассис сифатида тайёргарлик ёки шаклланиш даражаси, амалий кўникмаларни далиллаш маҳоратини ўлчаш орқали психология ўқитишни такомиллаштиришга эришиш.

Психология фанида тест топшириқларидан ҳам муваффақиятли фойдаланиланилади. Тестни ечиш йўллари, унинг калитини топиш, ечимнинг ҳар хил вариантлари мавжуд бўлиши билан бўлгуси мутахассисларни таништириш мустақил равишда муаммоларни бажариш уқувини такомиллаштиради, фикрлаш доирасини эса кенгайтиради.

Психология фанида психологик масалаларни ечиш тафаккур билан узвий боғлиқликда қаралиб, у муаммо сифатида талқин қилинади. Бу нуқтаи назардан масала ечиш тафаккур билан узвий боғлиқ хусусиятларни тадқиқ этишга йўналтирилган бўлиб, мантикий – психологик ёндашувни ҳал қилишга мўлжалланган бўлади. Худди шу боисдан талабаларга муаммоли вазиятни ечишни ҳам ўргатиш лозим, чунки унинг моҳиятига тушуниш ҳар қандай масалаларни бажариш имкониятини яратади.

Муаммо ушбу таркибий қисмлардан тузилгандир: а) муаммо моҳиятига кириш, б) муаммони ечиш учун оқилона

йўл воситалар танлаш (саралаш), в) энг оптимал восита ёки усулни ечишга татбиқ этиш, г) муаммо ечимини текшириш, д) натижани баҳолаш. Талабаларни муаммоли вазиятларни ечиш усуллари билан таништириш мустақил равишда ақлий фаолиятни ташкил қилиш имкониятини вужудга келтиради.

Психология ўқитиш тажрибаси шуни кўрсатдики, талабалар томонидан ҳар хил хусусиятли психологик масалаларнинг мустақил тарзда ечилиши уларда психология курслари бўйича (умумий психология, ёш психологияси, педагогик психология, ижтимоий психология ва ҳоказолар) ўзлаштирилган билимларни амалиётга қўллашга кенг имкониятлар яратади, мутахассис сифатида шаклланишини жадаллаштиради, зарур кўникма ва малакалар билан қуроллантиради. Психологик масалаларни ечиш, биринчидан, мазкур фанга нисбатан қизиқишни оширади, янги ўқув мотивларини вужудга келтиради. Иккинчидан, уларнинг назарий билимларини амалий қўллаш натижасида тобора барқарорлаштиради, янада пухталаштиради ва мустаҳкамлайди. Учинчидан, бўлгуси мутахассисларда ижодий қобилиятларнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши тўғрисидаги билимларни таҳлил қилиш ҳамда уларни баҳолаш имкониятларини туғдиради. Тўртинчидан, уларда мутахассис сифатида тўғри (адекват) фикрлаш қобилиятини шакллантиради ҳамда ўзини ўзи назорат қилиш ўқувчини таркиб топтиради. Бешинчидан, инсон шахсиятига, унинг характериға маънавий – ахлоқий мезонларга асосланган психологик таъсир ўтказиш маҳоратини эгаллашга қулай шарт – шароит яратади. Олтинчидан, уларни умумий психодиагностика кўникмалари, билимлар, методлар ҳамда методикалар билан таъминлашга ёрдам беради, талабалар ва ўқувчиларнинг лаёқати, қобилияти, истеъдоди даражаси бўйича муайян гуруҳларга ажратишга мустаҳкам замин ҳозирлайди.

6. Курс ва битирув ишлари.

Мутахассиснинг касбий тайёргарлик тизимида психология фанидан ва битирув ишлари ёзиш муҳим аҳамияти касб этади.

Талабалар курс ишларини 4–6 семестрларда мактабда, ишлаб чиқаришда услубий амалиётни амалга ошираётган даврда бажарадилар. Илмий раҳбар ёрдами билан талаба

мавзуни танлаб олгач, курс ишининг назарий қисмини етарли даражада пухта ишлаб чиқиш имкониятига эришадилар, амалиёт давомида эса улар тадқиқот объектлари билан яқиндан танишадилар. Улар билан тажриба ишлари ўтказишга муяссар бўладилар (кузатиш олиб борадилар, суҳбат уюштирадилар, анкета тарқатадилар ва ҳоказо), бу даврда етарли даражада эмпирик материалларни йиғиш имкони туғилади.

Курс ишини бажариш жараёнида талабалар илмий психологик адабиётлар билан ишлаш ўқувини такомиллаштирадилар, илмий тадқиқот фаолиятига тааллуқли баъзи бир кўникмаларни эгаллайдилар. Курс ва битирув ишлари билан боғлиқ тадқиқотларни ўтказиш ўқитувчи (домла) билан талабанинг бутун ўқув йили, ҳатто бир неча ўқув йили давомида изчил ҳамкорликда фаолият ташкил қилишни тақозо этади.

Курс ва битирув ишлари танланган мавзуга биноан тадқиқотлар назарий ва экспериментал хусусиятга эга бўлиши мумкин, қайсики унинг назарий варианты мана бундай тарзда тузилади: мавзу танлаш, илмий психологик адабиётларни танлаш, режа тузиш, мазмунини баён этиш, хулосаларни тавсифлаш ва бошқалар. Экспериментал вариант қуйидаги таркиблардан ташкил топиши мумкин: мавзу танлаш, назарий масаларни умумлаштириш, тадқиқот методикасини ишлаб чиқиш, эмпирик материалларни йиғиш, таҳлил қилиш, хулоса чиқариш ва ҳоказо. Одатда курс ва битирув ишлар мавзулари оддидан талабалар ҳукмига ҳавола қилинади, сўнг уларнинг бошқа босқичлари навбати билан амалга оширилади. Мавзулар талаба қизиқишга, унинг ташаббусига қараб танланади, шунингдек, долзарбликдан келиб чиқиб ҳам у ёки бу мавзу тавсия этилиши эҳтимолдан холи эмас.

Курс ва битирув ишларининг мавзуси назарий жиҳатдан ишлаб чиқилгандан кейин, тадқиқотнинг вазифалари белгиланади, унинг методикаси танланади ёки у қайтадан ишлаб чиқилади, модификацияси яратилади. Бунинг учун бир нечта илмий тадқиқот методлари, методикалари муайян тартибда қўлланишлиги изоҳлаб ва асослаб берилади. Буларнинг барчаси ўқитувчи (домла) билан талабаларнинг ҳамкорликдаги ижодий изланиш

фаолиятида босқичма—босқич рўёбга чиқарилади. Тажриба ишлари тадқиқот принциплари, шартлари, қоидалари, босқичлари, мезонлари, эксперимент материаллари хусусияти, ёш давр қонуниятларига тўла асосланган ҳолда олиб борилади. Бу аснода четга оғиш, шароитни ўзгартириш, вазиятни чеклаштириш, синалувчиларга ёрдам бериш, муддатни чўзиш сингари ҳолатларга йўл қўйиш қатъий тақиқланади.

Курс ва битирув ишлари бўйича тадқиқот натижалари таҳлил қилинади, идрок этилади, сўнгра уларнинг моҳияти баёни расмийлаштирилади. Аввал илмий раҳбар тажриба материаллари билан танишиб чиқади ва талаба билан ҳамкорликда таҳлил ўтказиш мезонлари, ўлчовлари белгилаб олади. Даставвал қуйидаги ишлар режалаштирилади: 1) материаллар билан умумий тарзда танишиш, 2) материалларни тартибга келтириш, 3) статистик методларни қўллаш, 4) эмпирик материалларни жадвалларга жойлаштириш, 5) миқдорий таҳлил қилиш, 6) уларни график, схематик тарзда намоён қилиш, 7) психологик сифат таҳлилини ўтказиш, 8) материалларни умумлаштириш, 9) хулосаларни таърифлаш, 10) амалий тавсияларни ишлаб чиқиш ва бошқалар.

Бироқ назарий ва экспериментал вариантдаги курс ҳамда битирув ишлари ўзига хослиги, хулосалари кўлами ва асосланганлик даражаси билан бир—биридан кескин тафовутланиб туради. Талабаларнинг курс ва битирув ишлари бир неча босқичли тақризлар, муҳокамалардан сўнг (оппонентлар, кафедра йиғилиши, экспертиза, ҳимоя қилиш маҳорати, расмийлаштириш сифатига, фикрига биноан) баҳоланади. Курс ва битирув ишлари баҳоси талабалар синов дафтарчасига қайд қилинади, давлат аттестацияси ҳайъати баённомасида акс эттирилади ҳамда имзолар билан тасдиқланади, факультет тамғаси билан муҳрланади.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, олий таълим вазирлиги томонидан юборилган ўқув ва тадқиқотчилик бўйича мустақил ишлари, шунингдек, ўқув режасида кўрсатилган, лекин талаба ташаббуси билан бажариладиган айрим илмий тадқиқотчилик учун ҳамда жамоатчилик ишлари учун қуйидагилар:

- 1) педагогик – психологик амалиёт ишларига 150 баллгача,
- 2) битирув иши тадқиқоти учун 200 баллгача,
- 3) курс ишлари тайёрлагани учун 50 баллгача,
- 4) ёзма синов ва назорат ишлари учун 50 баллгача,
- 5) талабанинг ўз ташаббуси билан бажариладиган мустақил илмий ишлари учун 75 баллгача,
- 6) жамоатчилик ишларидаги фаоллиги учун 50 баллгача

шаклдаги меъёрларни қўллаш тавсия қилинган. Ана шу ҳужжатдан келиб чиққан ҳолда ва унга бевосита асосланиб, биз талабалар курс ишларининг босқичли рейтинг назоратини қуйидаги тартибда олиб боришни тавсия қиламиз:

1. Курс ишининг назарий варианты
  - 1 – жорий назорат
  1. Илмий – тадқиқот мавзусининг танланиши.
  2. Илмий психологик адабиётларнинг танланиши, уларнинг ўрганилиши ва тавсифланиши.
  3. + (жами тўпланган баллар)
  - 2 – жорий назорат
  1. Тадқиқот олиб бориш режасининг тузилиши.
  2. Маълумотлар бўйича тезисларнинг ёзилиши.
  3. + (жами тўпланган баллар).
  - 3 – оралиқ назорат
  1. Тўпланган материалларнинг изчил баёни.
  2. Илмий тадқиқот ишининг расмийлаштирилиши.
  3. + (жами тўпланган баллар).
  - 4 – якуний назорат
  1. Илмий тадқиқот якуни бўйича ҳисобот билан чиқиши.
  2. Талаба томонидан нотиқлик малакасининг намоиш қилиниши.
  3. + (жами тўпланган баллар)
  - 5 – тўпланган умумий балар
  1. Жорий назоратда тўпланган баллар.
  2. Оралиқ назоратда тўпланган баллар.
  3. Якуний назоратда тўпланган
  4. + (жами тўпланган баллар).
- Курс ишининг экспериментал варианты

- 1 – жорий назорат
1. Илмий тадқиқот мавзусининг танланиши.
2. Илмий психологик адабиётларнинг танланиши, уларнинг ўрганилиши, тавсифланиши ва ишнинг назарий асосланиши.
3. + (жами тўпланган баллар).
- 2 – жорий назорат
1. Эксперимент методикасининг танланиши ва ишлаб чиқилиши.
2. Эксперимент методикасининг амалиётда қўлланиши.
3. + (жами тўпланган баллар).
- 3 – оралиқ назорат
1. Эксперимент натижаларининг математик статистик миқдор ва психологик сифат таҳлили.
2. Эксперимент юзасидан хулосалар чиқарилиши ва уларнинг таърифланиши.
3. + (жами тўпланган баллар).
- 4 – якуний назорат.
1. Курс иши юзасидан ҳисобот билан чиқиши.
2. Курс ишининг расмийлаштирилиши.
3. + (жами тўпланган баллар)
- 5 – тўпланган баллар миқдори
1. Жорий назоратда тўпланган баллар.
2. Оралиқ назоратда тўпланган баллар.
3. Якуний назоратда тўпланган баллар.
- + (жами тўпланган баллар)
- Ҳар иккала курс ишининг вариантга тааллуқли.
- Баҳо
- Имзо
- Биз булар ҳақидаги статистик миқдорий маълумотларнинг жадвал шаклида расмийлаштирдик.
- Психологиядан курс ишларининг кўп босқичли рейтинг назорати ва баҳолар қайдномаси самарали методик технология сифатида ўзини оқлайди, чунки улар психология ўқитишни такомиллаштиришнинг муҳим баҳоси, таркибий қисми эканлигини намоиш қилди.
- Шундай қилиб, бизни кенг қўламда олиб борган илмий – услубий ишларимиз, ўтказган кўп босқичли таълимий тадбирларимиз талабаларнинг аудиториядан

ташқари фаолиятларида психологик билимларни ўзлаштириш даражасини кескин равишда оширишга ёрдам беради, уларнинг фаоллик даражасини юксалтиради, муайян таълимий кўникмалар ва усуллар билан бўлғуси мутахассисларни қуроллантиради, касбий тайёргарлик кўрсаткичини такомиллаштириш сари етаклайди.

4.3. ТАЛАБАЛАРГА МАСЛАҲАТЛАР

1. Мустақил фаолиятни ташкил қилиш бўйича бериладиган маслаҳат:

- вақтни режалаштиришга қаратилган маслаҳат.

2. Мустақил билим ва маълумот олиш бўйича бериладиган маслаҳат:

- кутубхонадан фойдаланиш тўғрисидаги маслаҳатлар.

- китоб билан ишлаш ҳақида маслаҳатлар.

- оқилона (рационал) ўқиш йўллари юзасидан маслаҳатлар.

- конспект тузишга оид маслаҳатлар.

- ўқилган психологик манбаларнинг муҳим жойларини ажратишга йўналтирилган маслаҳатлар:

3. Бевосита ўқиш жараёнига тааллуқли маслаҳатлар:

- маърузани самаралироқ конспект қилишга алоқадор маслаҳат,

- ўқилган ўқув материалларини омилкор, мантиқий эсда олиб қолиш билан боғлиқ асосий фикрларни умумлаштириш ва тезисни тузиш билан боғлиқ маслаҳатлар.

4. Ижодий фаолиятга тегишли маслаҳатлар:

- реферат ёзиш мазмуни, моҳияти ва хусусияти юзасидан маслаҳат,

- курс иши ёзиш қоидаси, талаби ва принципи бўйича билдириладиган маслаҳат,

- битирув иши ёзишга доир фикр мулоҳазалар,

- тезис ва мақола тайёрлашга алоқадор бўлган маслаҳатлар,

- магистрлик диссертациясига тааллуқли йўл-йўриқлар мажмуасига йўналтирилган маслаҳат.

Маърузанинг услубий ишламаси

1. Маъруза мавзуси: унинг танланганлигини асослаш.

1. Умумий психология курси тизимида мазкур мавзунинг ўрни ва аҳамиятини аниқлаш,

2. Мавзу бўйича манбалар саралаш (ўқитувчи фойдаланган психологик адабиётлар, талабаларга тавсия қилинадиган манбалар)

3. Амалий машғулот, тажриба материалларини танлаш.

II. Маърузани ташкил қилиш шакли

1. Аудиторияда ва техник воситалар (талабаларнинг тайёргарлик даражаси ва хусусияти).

2. Маърузанинг мақсади (фан мазмунини ўз ичига қамраб олган маърузанинг асосий ғояси).

3. Бош мақсадни амалга оширувчи маърузанинг вазифалари.

4. Маърузанинг вазифалари кетма — кетлиги (изчиллиги).

5. Қўйилган вазифанинг хусусияти: ахборот берувчи (информацион), таҳлилловчи (аналитик), тизимлаштирувчи, муаммоли, дастурий ва бошқалар.

6. Тавсия қилинган вазифаларни бажариш учун талабаларга зарур воситалар (категориялар), тасаввур тизими, функционал, генетик, структуравий, эҳтимоллик, сабабий алоқавий, ўзаро узвий боғлиқлик (уйғунлик)

7. Қўйилган вазифаларни ҳал қилишда, бажаришда талабаларда ўқитувчи томонидан шакллантирилаётган муносабатлар, эмоционал ҳис — туйғулар ва позициялар.

8. Маърузанинг ташкилий шакли:

- монологик тарздаги мулоҳазалар,

- аудиовизуал воситаларга таянган монологик ҳолдаги мулоҳазалар,

- эвристика шаклидаги суҳбат,

- туб моҳиятли эвристик суҳбат,

- диалогик ёки психологик баҳс; дискуссия (мунозара) — муҳокама қилинадиган муаммо юзасидан қарама — қарши нуқтаи назарлар,

- низоли вазият: зиддият, қарама — қаршилик, низо, можаро, жанжал.

III. Маъруза мазмуни.

- маъруза мазмунининг конспекти ва режаси

- яхлитлик, тизимлилик, кўрсатмалилик, изоҳлилик, соддалик ва бошқаларни таъминловчи таълимий усуллар, воситалар ва ёрдамчи ўқув материаллари конспект ҳошиясида мавжудлиги,

- шунингдек, паралингвистик, экстралингвистик, проксемика аломатлари ифодаланганлиги.

IV. Маъруза жараёнида ўқитувчининг яхлит тимсоли (образи, имиджи).

- маъруза мазмунини ҳар қайси қисмига тааллуқли бўлган вазифаларни бажаришда талабалар билан ўқитувчи ҳамкорлиги шакллари (биргаликда муаммо ёки масалани ечиш: рақобат, шериклик кабилар),

- фикр билдириш ёки ахборот узатишнинг тил воситасида нутқий фаолиятда ифодаланиши (лексик, граматик, стилистик, семантик хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда ўқув ҳамкорлик фаолиятини ташкил қилиш),

- ўқитувчининг аудитория билан новербал, эмоционал—ҳиссий, ифодали муомала воситалари (имо—ишора, мимика, пантомимика, интонация, пауза, темп, ритм, частота, тембр, овозни кучайтириш, пасайтириш, ширалик қилиш ва ҳоказо).

Семинар машғулотининг услубий ишламаси

I. Машғулоти мавзуси:

- мавзу танлашни асослаш,
- фан дастурида мавзунинг ўрнини асослаш,
- машғулотнинг мақсади, вазифаси,

билишга оид (когнитив), тарбиявий услубий хусусиятлари,

- психологик адабиёт, матн мураккаблиги, ҳажминини ҳисобга олиш ва ана шу негизга суянган тарзда бирламчи (гоҳи иккиламчи) мазмунларни саралаш.

II. Семинар машғулотларини ўтказиш шакли:

- аудиториянинг тайёргарлиги даражаси ва хусусиятига боғлиқ равишда семинар машғулотини ўтказиш шакллари танлаш

а) савол—жавоб, б) режа асосида кенг қўламда суҳбат ўтказиш, в) ўзаро тақриз қилинган маъруза сифатида фикр алмашиш, г) баҳс унсури, таркиби мавжуд ёзма рефератлар муҳокамаси, д) гуруҳий баҳс (дискуссия, мунозара) : эркин

тарзда ёки мақсадга йўналтирилган шаклда, 2) ўқув ролли ўйин, ишбилармонлик ўйинлари, қийинлаштирилган педагогик вазиятлар, социотренинг тарзда,

- психологик мазмунларга, машғулоти хусусиятига, ақлий ёки амалий операцияга, объектга, субъектга, муаммоларга, масалаларга (топшириқларга), мавзуга олдидан (илгарилаб кетувчи инъикос) талабаларни йўналтириш дастури,

- муҳокама қатнашчиси талабаларга ролларни тақсимлаш, маърузага, рефератга, мавзу таҳлили ва талқинига, хусусиятига, шаклига, қўйиладиган талаблар.

III. Семинар машғулотини ўтказиш режаси ва конспекти (сценарийси).

- машғулоти мазмунининг дастури, мавзунинг асосий таркибий қисмлари, ҳар бир қисмининг асосий вазифаси, таҳлил (талқин) қилинаётган муаммони ҳал қилиш жараёнида вужудга келадиган асосий зиддиятлар, қарама—қаршиликлар, низолар, мунозараларни қайд қилиш (фиксациялаш),

- дастурнинг асосий қисмлари мазмунининг конспекти; қарама—қаршиликларни очишни таъминловчи таълимий усулларни ажратиш, мунозара давомида нуқтаи назарларнинг исботланганлиги ва асосланганлиги, муҳокаманинг гуруҳий шакллари таъминловчи вазифа ва назарияларни (концепцияларни) ажратиш; машғулотнинг ҳар бир босқичларида гуруҳий ахборот узатиш (коммуникация) воситалари ва усуллари саралаш;

- психологиянинг семинар машғулотларида мавзунини турлича шаклда муҳокама қилиш йўллари,

- семинар машғулоти ўтказилгандан кейин уни таҳлил қилиш, яқунлаш, ва баҳолаш (эксперт баҳоси, балл, очко, рейтинг тизими бўйича) ва рағбатлантириш (маънавий мукофот, мақташ, ваъда бериш ва ҳоказо).

4.4. ОЛИЙ МАКТАБ ЎҚИТУВЧИСИНИНГ МИЛЛИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ

Психология фанида олий ўқув юрти ўқитувчисининг фаолиятига бағишланган бир қатор тадқиқот ишлари мавжуд эканлигига қарамасдан, уларнинг барчасида домланинг

муайян фазилатлари, хислатлари, сифатлари, хусусиятлари, қобилиятлари моҳияти очиб берилгандир. Ўқитувчининг характерологик, индивидуал — типологик, ижтимоий — маданий жиҳатлари, жабҳалари, қадриятлари ўрганилган изланишлар ўзининг ноёблиги, бетакрорлиги билан муҳим аҳамият касб этади. Лекин ижтимоий тараққиётнинг ҳозирги босқичида инсониятнинг этнопсихологик хусусиятлари алоҳида қийматга эга эканлиги эътироф қилинган ҳолда уларни тадқиқ этиш психологиянинг долзарб муаммоларидан бирига айланиб қолди. Худди шу боисдан олий ўқув юрти ўқитувчисининг миллий хусусиятларини текшириш кадрлар тайёрлаш миллий дастурида мукамал жой эгаллаганлиги туфайли инсоншунослик фанларининг нуфузли йўналиши сифатида изланиш тадқиқот майдонига кириб келди.

Олий мактаб ўқитувчисининг миллий хусусиятларини кўп йиллик тадқиқотимизнинг маҳсули тариқасида илмий — назарий хусусиятларини ўзида мужассамлаштирувчи материаллар умумлаштирилди.

Миллий психологияга тааллуқли самарали изланишларимиз натижасида олий ўқув юрти ўқитувчисининг домлалик фаолиятида етакчи ва устувор қийматга эга хусусиятлари мавжуд эканлиги ва улар бошқа миллат вакилларида муайян даражада фарқланиши кашф этилди. Қиёсий тавсифлаш орқали олий ўқув юрти ўқитувчисининг ўзига хос миллий хусусиятлари аниқланди ва улар мақсадга мувофиқ равишда тартибга келтирилиб тавсифлаб берилди.

Ҳозир мазкур хусусиятларнинг энг муҳимларини психологик тавсифлашга ва моҳиятини ёритишга ҳаракат қиламиз.

1. Андишалилик. Олий мактаб ўқитувчисининг миллий хусусияти сифатида андишалилик етакчи ўрин эгаллайди ва ўқув фаолиятининг маҳсулдорлиги, унинг таъсирчанлиги мезони бўлиб ҳисобланади. Унинг андишалилик хусусияти бир қанча ҳолатларда ва инвариант кўринишларда ифодаланиши мумкин:

- талаба ёки ота — онага етказилиши, узатилиши мўлжалланган ахборот, хабар, маълумот домланинг касбий нуфузига зарар келтириши эҳтимоли нуқтани назаридан келиб чиққан ҳолда ёндашишда;

- талаба шахсиятига, ўқишга муносабатига, курс жамоаси ўртасидаги нуфузга сезиларли ҳалал бериш эҳтимоли мавжудлигини ҳисобга олишда;

- ота — оналар ёки оила шаънига нисбатан салбий кечинмалар пайдо бўлишини, оила аъзоларнинг ҳис — ҳаяжонлари ўзгариши, стресс, аффект ҳолатларни келтириб чиқаришни диққат — эътиборда тутишда;

- оилавий низолар, можаролар, зиддиятлар, қарама — қаршиликлар, жанжаллар омили эканлигини тушунишда;

- шахслараро муносабатлар, муомала, мулоқот мароми бузилиш оқибати бўлиши мумкинлигини руҳан намоён этишда ва ҳоказолар.

Кузатишларимизнинг кўрсатишича, олий мактаб ўқитувчисининг асл муддаоси андишалилик оқибатида охириги масалалардан бирига айланиб қолади, чунончи талаба ўзлаштириши, ахлоқи, келажаги тўғрисидаги ахборот ижтимоий муаммо оилавий муҳит, иқтисодий масала, жамоанинг турмуш тарзи мулоҳазаларидан кейин унинг жинсига хос равишда билим даражаси ёки хулқ — одоби ётиги билан, пардали қилиб муҳомамага қўйилади.

Унинг андишалилиги раҳбариятга, сиёсатга, жамоавий қарашларга нисбатан билдириладиган фикрлар оқибатини оқилона баҳолашда, омилкорликда, вазиятни одилона ечиш жараёнида яққол акс этади. Лекин у андишанинг оти қўрқоқ қабилида иш қилинаётганлигини зукколарча фаҳмлайди, бироқ вазиятнинг моҳиятини ошкор қилишдан ўзини тийиб туриш хусусияти билан тавсифланади.

2. Бағрикенглик. Ўқитувчининг бағрикенглиги унинг нисбий, хусусий, иккинчи даражали, одатий ҳодисаларга нисбатан муносабатида, жинс ва ёш хусусият билан боғлиқ вазият, ҳолат эканлигини акс эттиришда ўз ифодасини топади. Шунингдек, одоб — ахлоқ кўринишлари, нохуш кечинмалар, зиддиятли ҳолатлар оқибатларини руҳий дунёсидан чиқариб ташлашда, кек сақламасликда, кўриб кўрмасликка, сезиб сезмаганга олишда бевосита кўзга ташланади:

- машғулотларда, муомала жараёнида, аудиториядан ташқаридаги воқеликларни нисбий баҳолашда;

- кечинмалар, вазиятлар оқибатларини руҳий дунёсидан фориг қилишда;

-курс жамоаси аъзолари, ота — оналар ўртасидаги нохуш муносабатларни батамом унутишда

-иқрорлик, тан олишлик, кечирим сўрашлик умумбашарий, ижтимоий қадриятлигини англашда, беайб, мукамал, комил инсон табиат ҳамда жамият мўжизаси эканлигини тушунишда ва бошқалар.

3. Дилкашлик. Ҳеч бир касб эгасида жамият, давлат ривож ва ижтимоий тараққиёт муаммосини юксак даражада талқин қилиш имконияти, масъулияти олий ўқув юрти ўқитувчисидегидек тўлақонли акс этмайди. Шунинг учун оламда, мамлакатда, ҳудудда, турар жойда бўлаётган воқелик уни бефарқ қолдирмайди. Барча нарсалар қизиқтирганлиги туфайли ҳар бир воқелик моҳиятини билишга интилади, турли кечинмалар, ҳис — туйғулар, ижодий фаолият маҳсуллари унга масъулият туйғусини юклайди.

Олий мактаб ўқитувчисининг қуйидаги кечинмалари ва муносабатларида мазкур хусусият акс этади:

-барча ёш давлари, турли элат ва миллатлар билан бир хилда муомалага киришишда, мулоқот ўрнатиш қобилиятининг ифодасида;

- турли хусусиятли муаммолар муҳокамасининг ҳар хил босқичларида фаол иштирок этишда;

- инсонийлик фазилатларини кенг кўламда намоиш қилади;

-талабадан тортиб то катта ёшдаги одамларгача тарбиявий таъсир ўтказишда;

-суҳбат, муомала ва мулоқот кезида ширинсуханликни мукамал намоиш қилишда:

-нохуш кечинмалардан фориғ этишда, тасодиф вазиятларда талабани қийин руҳий ҳолатдан олиб чиқишда, иллатлар туғилишининг олдини олиш жараёнида;

-йиғинларда қатнашчилар фаоллигини оширишда, ўқиш, меҳнат жараёнларида юксак ютуқларга эришишга илҳомлантиришда ва бошқалар.

4. Самимийлик (самимиятлик). Ўқитувчининг олий мактабда, курс жамоасида, маҳаллада юзага келаётган ижобий, тараққийпарвар воқеаларга ва ҳодисаларга нисбатан илиқ муносабатини ундаги самимийлик

ифодалайди. Унинг асосий моҳияти қуйидаги ҳолатлар орқали акс этиши кузатилади:

-ҳамкасблари фаолияти, хулқи ва муомаласи самараси, назокати, мароми бўйича эришган ютуқларига нисбатан хайрихоҳликда;

-шогирдларининг обрў — эътибор қозонишдаги илдамлигига, тезкорлигига нисбатан муносабатининг табиийлигида;

-оила аъзолари ўртасидаги ҳар хил хусусиятли муносабатларнинг кенгайиши, қутбланиши (қарама — қарши икки қутбга ажралиши), устуворлик касб этиши, эмпатия, симпатия, антипатия, аттракция сингари ҳис — туйғуларга оқилона ёндашишда;

-маҳалладаги фуқароларга, уларнинг хулқ — одоби, тадбиркорлиги, ишбилармонлиги каби фазилатлар ва хусусиятларни холисона баҳолашда;

-эл, юрт, ҳудуд; жамоа, гуруҳ зафарларига, жаҳон цивилизацияси ва турли моҳиятдаги яққол воқеликларга одилона муносабатда қабилар.

5. Ибрат — намунавийлик (тимсолийлик). Этник ва миллий хусусиятларимизга кўра қадим замонлардан буён зиёкор муаллим ўзининг ташқи кўриниши, кийими ва хулқ — одоб маданияти, нутқ қобилияти, муомала мароми, ақл — заковати, маслағи, дунёқараши, характер хусусиятлари билан фуқаролар ўртасида обрў — эътиборга сазовор бўлган, улар орасида барқарор ишонч қозонган. Худди шу боис ўқитувчи ўзининг барча ижобий томонлари билан умумият учун тарбиявий ибрат, тимсол вазифасини бажариб келган ва ҳозир ҳам шундай функцияни адо этишда давом этмоқда. Унинг тимсолийлиги ушбу кўринишларда бевосита кўзга ташланиши мумкин:

-ўзига оро беришнинг оддийлиги ва мақсадга мувофиқлигида;

-замонавийлик билан миллийликни уйғунлаштириб фойдаланишида;

-қомат тутиш ва юриш — туришнинг табиийлиги ҳамда намунавий хусусият касб этишида:

- хулқ — одоб маданиятининг одатий тус олганлигида, шунингдек, замонавийлик билан этнопсихологик жабҳаларнинг уйғунлашувида;

- нутқнинг мантикийлиги, теранлиги, ихчамлиги, илмийлиги, образлилиги, ғоявийлиги ва мақсадга мувофиқлигида (пауза, ритм, частота, амплитуда, темп ва ҳоказолар мавжудлигида);

- шахслараро муносабатда муомала маромидан мукаммал фойдаланишда (бевосита, билвосита, вербал, невербал, имо — ишора, мимика, пантомимика, психосемантика, пиктограмма, экспрессив, импрессив кўринишларни амалиётда қўллашда);

- ақлнинг теранлиги, мустаҳкамлиги, чуқурлиги, ижодийлиги, эгилувчанлиги, топқирлиги, тезкорлиги намоён бўлишида;

- эътиқод, дунёқараш, иймон ва характер хусусиятларининг амалий ифодаланишида;

- жамоатчилик фикри ва ишончининг барқарор эканлигида;

6. Сабр — тоқатлилиқ (букилмас, иродавийлик). Педагогик фаолиятда ўта мураккаб хусусиятга эга бўлиб, уни амалга ошириш инсондан барқарор, мустаҳкам, чидамли, шахсий фазилатлар, хислатлар, сифатлар, характерологик ва эмоционал иродавий хусусиятларни талаб қилади.

Унинг қийин ва машаққатлилигини тасаввур этиш билан биргаликда праксик (лаззатланиш) ҳисни шакллантириш имконияти мавжудлигини таъкидлаб ўтиш мақсадга мувофиқ. Фаолият маҳсулини сезиш, уни яққол акс эттириш бир қатор ҳам объектив, ҳам субъектив тўсиқларни бартараф этиш тақозо этади. Бунинг учун ўқитувчи букилмас иродавий хусусиятга эга бўлиши, ундан ҳаёт ва фаолиятда асло оғишмасдан мақсадли хатти — ҳаракатларни амалиётда қўллаши лозим. Чунки педагогик фаолият ўзаро узвий боғлиқ бўлган қатор таркиблардан вужудга келади, вазият, ҳолат, ҳодиса ва тасодифлар орқали моҳияти ўзгаради, уларнинг таъсирчанлиги устуворликни келтириб, чиқаради. Касбий хусусият ушбу ҳолатларда қамраб олиниши мумкин:

- турли хусусиятли талабалардан ташкил топган курсни (гурухни) жамоа сифатида шакллантиришда;

- талабанинг хулқ — атворида, ўзлаштириш даражасига, ўқишга муносабатига, ўта фаоллигига (суствлигига) вазминлик билан ёндашишда;

- шахслараро муносабатдаги ҳар хил низоли, зиддиятли ҳолатларга нисбатан шахсий фикрини билдиришда, уларнинг олдини олишда;

- олий ўқув юрти ички режимига, жамоатчилик топшириқларига, машғулотларга тайёрланишдаги қийинчиликларга, рағбатлантиришнинг заифлигига, баъзи иллатлар кўринишига тоқат қилиб фаолият кўрсатишда;

- статус билан роль ўртасида содир бўладиган номутаносибликларга чидаш жараёнида;

- олий ўқув юрти, оила, ишлаб чиқариш ва маҳалла фаолияти ўртасидаги уйғунлиқнинг заифлигини тушунган ҳолда муносабатда бўлишда;

- миллий анъаналар билан замонавийлик ўртасидаги зиддиятда;

- интилиш билан баҳолаш, воқелик билан истиқбол, романтика билан ҳаётийлик, максимализм билан турмуш реализми орасидаги тафовутларда ва ҳоказо.

Олий мактаб ўқитувчисининг букилмас иродаси бетўхтов ижодий фаолият кўрсатишни, кенг кўламда ижтимоий муҳитда фаол иштирок этишни, ижтимоий маданият яловбардори сифатида қатнашишни таъминлайди, тараққиётни ҳаракатлантирувчи куч вазифасини бажаради. Ҳеч қайси мутахассисликда бундай фидоийлик, меҳнатсеварлик, ўзгаларга нисбатан меҳр — мурувватлилиқ юксак ҳис — туйғуларга эгалик талаб қилинмайди, чунки келажак ва унинг қурувчиларини шакллантириш жараёни нуқсонлардан холи бўлиши шарт.

7. Саховатлилиқ. Олий мактаб муаллими ўзининг ушбу хусусияти билан бошқа касбдаги инсонлардан фарқланиб туради. Зиёкор ўз талабаларига билим улашишдан ташқари, уларга зарур бўлган умумбашарий маънавият ва қадриятлар билан қурулантиради. Ундаги саховатлилиқ қуйидаги ҳолатларда ўз ифодасини топади:

- инсоний ҳис — туйғуларни шакллантириш орқали ўзлигини аниқлашга, миллийликни тушунишга ўргатади; уларни ҳаёт қувончлари ва ташвишлари яшайдан мақсад юзасидан умумлашган тасаввур образлари билан

қуроллантиради; табиатнинг гўзаллиги, инъомлари, сахийлиги бўйича тушунчалар беришга интилади, уни асраш — авайлаш, сақлаш заруриятини тушунтиради, экологик бузулишларнинг олдини олиш тўғрисида илмий материаллар билан таъминлайди; талабаларда шахслараро, миллатлараро муомала маданиятини шакллантиради, тинч — тотув яшаш манбалари билан таништиради; хулқ — атвор, ўқиш, меҳнат малакаларини таркиб топтиради, ички имкониятларини ишга туширишга тинимсиз ҳаракат қилади, уларни комиллик сари интилишга ундайди; ўзидаги меҳр — муҳаббат туйғусини улашади, келажакда мағрур, иймонли, эътиқодли, ватанпарвар, меҳнатсевар инсонлар ворис бўлишга умид қилиб ёшларни мукамал шахс сифатида тарбиялашга маҳоратини бағишлайди. Педагогик одоблилик (назокатлилик). Ҳар қанадай мутахассис одоб, ахлоқ намуналарига эга бўлиши табиий, лекин педагогик одоблилик мутлақо ўзгача ҳолдир. Чунки табиатга, жамиятга, нотаниш кишиларга, жисм ва ашёларга, ўзига ўзи муносабатда ҳақиқий мезон ролини бажарувчи қобилиятга эга бўлишлик айнан ўқитувчи шахсида мужассамлашади. Педагогик назокат этнопсихологик ҳис — туйғулар, миллий характер хусусият, хулқ, фаолият, муомала қоидалари, қонуниятлари, ҳодисалари, механизмлари, воситалари ва кўникмаларидан меъёрий равишда, мақсадга мувофиқ тарзда фойдаланишда ўз аксини топади: — эмоционал ҳис — туйғулар, кечинмалар, стресс ва аффектив ҳолатлар, хоссалар чегараларига батамом риоя қилишда; — хулқ — атвор малакаларини амалиётга оқилона қўллашда, бачкана қилиқлик, ортиқча ҳаракатлар қилишдан ўзини тийишда; — нутқ маданиятидан ташқари чиқмасликда, шахсиятга тегадиган иборалар ишлатмасликда, қўпол ва дағал сўзлар қўлламасликда; — ҳиссий, ақлий билиш жараёнида муайян меъёрларга асосланишда, манманликни намоиш қилмасликда; талаба ва ўқитувчилар жамоалари билан, ота — оналар ҳамда нотаниш кишилар билан муносабатга киришишда; расмий, қатъий ишбилармонлик услубларига асосланишда ва ҳоказо; Маънавий юксаклик. Ўқитувчи зиёлилар ичида маънавий дунёни муайян даражаси билан тафовутланиб, кўрсаткичи бўйича анча юксакликка эга. Унинг бу даражага эришиш манбалари — ўқитувчининг кундалик, ижодий изланиш

фаолиятининг кўринишидан, ижтимоий статус ва ролни қатъий ижро этишдан иборатдир. Ўқитувчининг касбий маҳоратидан ташқари, унинг сиёсий, иқтисодий, ҳуқуқий, тарихий билимларга эга бўлишдек зарурият, эҳтиёжи, имконияти алоҳида аҳамият касб этади. Жаҳон цивилизацияси ва бошқа оммавий ахборотлардан хабардорлик унинг маънавий даражасини ўлчаш учун рейтинг вазифасини бажаради. Маънавий юксаклик намуналари қуйидаги кўринишларга эга бўлиши шарт: — аксарият фан тармоқлари юзасидан муайян билимларни эгаллаганликда; маданият, санъат, адабиёт бўйича етарли маълумотларни ўзлаштирганликда; турли муаммолар моҳияти ва ечими тўғрисида мукамал ахборотлар тизими билан қуролланганликда, яъни ташвиқотлар олиб бориш оммага маълум даражада таъсир ўтказа олишда; ишончли омилар, далиллар, қонунлар, амалий материаллар моҳиятини тушунтириш ва изоҳлаш имконияти мавжудлигида; — дунё воқеалари, ноёб ҳодисалар, инсонинг чексиз имконияти, руҳий захираси тўғрисидаги мулоҳазаларидаги тўлақонли шарҳлашда; — касбий хулқ, муомала ва фаолиятга нисбатан қатъиятликда, маънавий бойлик билан ғурурланиш туйғусини ифодалашда намоён бўлади; 10. Касбга садоқатлилик. Касб танлаш мотивациясининг барқарорлигини, унинг идентификацияси ва рефлексия босқичларига ўсиб ўтиши ихтисосликка нисбатан садоқатлилик намунаси бўлиб ҳисобланади. Ўқитувчининг моддий таъминланганлик даражаси ҳеч қачон юксак бўлмаган, тасодифан мазкур соҳа кўрсаткичи юксак коэффициентга эришилганда ҳам у ижтимоий эҳтиёжга таъминлашга йўналтирилган. Касбга садоқатлилик намунаси сифатида узлуксиз равишда катта иш стажига эгалликни, ҳар хил хусусиятли вазиятларни енгиб чиқишни низоли ҳолатлар ечимини топа билишни, тангликларни бартараф этишда жасорат кўрсатишни таъкидлаб ўтиш жоиз; ижтимоий — тарихий ўзгаришлар давридаги муносабат ва ислохотларига бардошлиликда; моддий — техника, технология базасининг ночор аҳволига тушуниб муносабатда бўлишда; маънавий стимул (рағбатлантириш) мақсадга мувофиқ оқилона амалга оширилмаган омилар билан курашишда;

- шахсларро муносабатдаги салбий ҳолатларнинг мавжудлигига тоқатлилиқда;

- маъмурият билан низоли вазиятлар вужудга келганда кескинликни юмшатишда;

- жамоатчилик билан алоқа сусайганда оғирликнинг ўз зиммасига олишда касбга садоқатлилиқ ўз ифодасини топади ва бўлғуси мутахассис тақдири бирламчи эканлиги намоёйиш қилинади.

11. Юксак туйғуларни эгалланганлик. Бошқа ихтисослардан фарқли ўлароқ ўқитувчилик учун юксак ҳис – туйғулар, кечинмалар устуворлик қилиши даркор. Жумладан, ижтимоий барчага садоқат, масъулият, жавобгарлик, виждон, маслак ҳислари шундай юксак туйғулар тоифасига киради ва уларнинг барқарорлиги педагогик фаолият гарови ва кафолатидан дарак беради:

– ижтимоий бурчни адо этишда садоқат намунасини намоёйиш қилиш, шубҳаларга чек қўйиш;

– жамият, давлат, халқ олдида масъулиятни юксак ҳис этиш ва шунга жавобан фаолиятни ташкил қилиш;

– таълим тизими, бўлғуси мутахассис тақдири учун жавобгарликни англаш ҳолда касбий маҳорат ва ижтимоий фаолликни амалга ошириш;

– таълимий, тарбиявий таъсир ўтказишда оқилона, одилона ва омилкорлик билан восита танлаш, иккиланишларга йўл қўймаслик;

– талаба хулқи, муомаласи фаолияти маҳсули баҳоланишда виждон регулятор вазифасини бажарса, ачиниш, азобланиш ҳислари намоён бўлмайди;

– ҳар қандай вазият, шароит ва ҳолатда ўз маслагига шак келтирмасликда олий мактаб ўқитувчисининг руҳан поклиги, мусаффолиги ифодаланади.

12. Ижтимоий фаоллик. Ўқитувчи аудиториядан ташқари вақт ҳукмида ўзининг ижтимоий фаоллигини амалга оширади, худди шу боис уни альтруист халқ хизматига фидоийлик (намунаси) хусусиятининг тимсоли тариқасида талқин қилиш мумкин. Мамлакат миқёсида, унинг ҳудудларида, турар жойларида маърифий – маънавий ишларни жонлантиришда, оммавий маросимларни режалаштиришда, жамоатчилик фикрини аниқлаштиришда, сайлов компаниясида улғувор саналар нишонлашида

ийғилишлар ўтказилишида олий ўқув юрти ўқитучиси етакчилик қилиши анъана тусига кирган. Унинг услубий маҳорати маданий савияси, муомалага киришувчанлиги тадбирлар муваффақиятини таъминлайди, замонавийлик билан қадриятлар ўртасида уйғунликни вужудга келтиришга хизмат қилади. Ижтимоий фаоллик унинг шахсиятпарастлик иллатидан халос этади, омма ўртасида обрў – эътибор қозонишга пухта замин ҳозирлайди.

13. Нутқий қобилиятлилиқ. Ўқитувчи ўзининг нутқий қобилияти билан бошқа касб эгаларидан фарқланади ва шу алоқа қуроли орқали талабани шахс сифатида шакллантиради, унга билим, кўникма беради ҳамда ижтимоий турмушда иштирок қилади, ижтимоий тараққиёт учун ўз ҳиссасини қўшади, авлодлар ворислигига уйғунлик бахш этади;

– нутқнинг мазмундорлиги, теранлиги, изчиллиги, ҳаққонийлиги, таъсирчанлиги, мантиқийлиги, равланлиги, ихчамлиги;

– овознинг суръати, тарқалиши, узатилиши, ширадорлиги, акустик технологияга риоя қилишлик;

нутқнинг коммуникатив, интерактив ва перцептив таркиблари ўртасида мустаҳкам алоқанинг мавжудлиги;

– тўғри ва тескари алоқани вужудга келтиришда уқувчанлик;

– нутқда қанотли иборалар, ҳиссий кечинмалар, жонли мушоҳадалар, умумлашган фикрлар, умумлашмалар умумлашмаси, мавҳумликлар мавҳумлиги иштирок этиши;

гуруҳ, курс аъзоларини фаоллаштиришда нутқ имкониятларидан, муаммоли вазиятлардан, мароқли ўйинлардан фойдаланиш;

фикрни узатиш ва қабул қилиш жараёнида психолингвистик қонуниятларни, модель тизимини қўллаш муҳим аҳамият касб этади.

14. Ташаббускорлик, ўқитувчининг ижодий изланишлари, ностандарт вазиятлар ечимини топиш, ўқитишнинг янги технологиясини қўллаш туфайли таълимнинг янги шакллари, унинг инвариантлари кашф қилинади, рационализаторлик таклифи, юксак маҳорат намунаси, новаторлик ташаббуси вужудга келади. Аудиторияни тадқиқот лабораторияси сифатида тасаввур

этиш ўқитувчи фаолияти ижодийлигини ошириш ва уни такомиллаштириш сари етаклайди:

- ўқитишни фикрий блоклар орқали ташкил қилиш;
- машғулот маъруза босқичларини вазиятга мувофиқлаштиришга эришиш;
- топшириқ ва масалалар ечимини модификациялаш ва инвариантларини топишга талабаларни йўналтириш;
- аудиторияни фаоллаштириш, янги воситаларини қўллаш ва уларнинг омилкорлигини оқилона таҳлил қила олиш;

— истеъдодли талаба билан ишлаш методикаларини ишлаб чиқиш,

ўқитишда ва тарбиялашда талабаларнинг ёш, жинс хусусиятлари ва ўқув фанлари ўзига хослигини узлуксиз равишда ҳисобга олиш;

— аудиториядан ташқари вақтни омилкорлик билан тақсимлаш йўллари синаш;

— талабаларни мустақил фикрлашга ўргатиш ва муайян воситалар билан уларни таништириб бориш;

ўзини ўзи бошқариш, ўзини ўзи такомиллаштириш бўйича тавсиялар, ишламалар яратиш ташаббускорликнинг ёрқин намунасидир.

15. Ташкилотчилик. Ўқитувчи ўзининг ташкилотчилик хусусияти билан жамиятдаги бошқа зиёлилардан ажралиб туради. Унинг бу хусусияти қуйидаги ҳолатларда кўзга ташланиши эҳтимол:

— машғулотни ўзига хос тарзда ташкил қилишда ва гуруҳий фаолликни вужудга келтиришда;

гуруҳда, курсда руҳий муҳитни шакллантиришда ва ўзаро тушунишни амалга оширишда;

— курсдан ва аудиториядан ташқари тадбирлар, учрашувлар, саёҳатлар, мусобақалар, олимпиадалар, баҳслар уюштириш ва ўтказишда;

— ҳудуд миқёсида маросимлар, байрамлар ўтказишда;

— миллий анъаналар, маросимлар, расм — русумларни турар жойларда уюштиришда;

— оммавий ташаббусларни қўллаб қувватлашда;

— миллий маънавият ва қадриятларни амалда қарор топтиришда;

— халқ ижодиёти, амалий санъати пешқадамлари, истеъдодларини кашф қилишда ва уларни тарбиялашда;

— ижтимоий маданиятнинг миллий намоёнаси сифатида фаол иштирок этиш орқали умумбашарий муаммолар ечимини топишда ва бошқалар.

Биз юқорида олий мактаб ўқитувчисининг миллий хусусиятлари юзасидан қисқача мулоҳаза юритдик, зеро, улардан бўлгуси мутахассислар (бакалавр, магистрлар) тайёрлашда фойдаланилса, миллий дастур вазифаларидан, бири ўз амалий ифодасини топган бўлар эди.

4.5. ТАЛАБАЛАРНИНГ ПСИХОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Олий мактаб таълимининг ўзига хос хусусиятлари талабаларда шахсий турмуш позициясини такомиллаштиришга ва ижтимоий ҳаётда ҳукм суриб келаётган бошқа тоифадаги гуруҳлар билан (хоҳ расмий, хоҳ норасмий бўлишидан қатъи назар) мулоқат қўламини кенгайтириш имконини беради. Талабалик йилларининг энг муҳим хусусиятларидан бири — бу камолотни ёки ижтимоий етукликни тезкорликда, жадал суръатлар билан намоён бўлиш жараёнидир. Чунки ижтимоий етуклик ҳар қайси алоҳида фаолият кўрсатадиган индивиддан ёки муайян шахсдан ақлий қобилиятни ривожлантиришга ва ижтимоий ролларни (оила қуриш, фарзанд тарбиялаш, меҳнат қилиш, масъул вазифаларни) бажаришга тайёргарлик кўришни талаб қилади. Мазкур жараённинг кўрсаткичлари сифатида ўрта маълумотлилиқ, жамоат топшириғи, меҳнат қилиш, қонун ва қоидалар олдида жавобгарлик ҳисси, мутахассис бўлиб етишиш туйғуси, ота — оналик бурчи, ижтимоий раҳбарлик масъулияти, спорт билан ва турли хил тўғарак фаолиятида қатнашиш кабилар ўйнайди.

Талабалик даври шахснинг ижтимоий ҳамда касбий ўзлигини англаш сифатининг шаклланиши билан бошқа ривожланиш палласидаги ёш босқичларидаги одамлардан фарқланади. Ушбу даврда йигит ва қизлар ўзига хос руҳий инқироз ва танглик ҳолатини бошидан кечиради. Жумладан, талаба катта ёшдаги етук кишиларнинг ҳар хил кўринишдаги ролларини тезроқ ўзида синаб кўришга интилади. Ижтимоий ҳаёт ва микромуҳитдаги янги ҳолатлар ва жиҳатларга

мослаша бошлайди. Вояга етган одамларнинг турмуш тарзига ўтиш жараёни шахснинг ривожланиш хусусиятлари билан боғлиқ бўлган ички зиддият ва қарама-қаршиликларни келтириб чиқаради. Бунда бир томондан ўспирин талаба мустақил меҳнат фаолиятида иштирок этиш ҳуқуқини қўлга киритиб катта ёшдаги одамга ўхшаб статусга эга бўлса, иккинчи томондан эса унда турмуш тажрибаси етишмаслиги туфайли бир қатор фазилат ва малакаларни эгаллаш муаммоси кўндаланг туради. Ўспирин руҳияти атрофлича таҳлил қилишнинг кўрсатишича, бу даврга келиб, унда ақлий, ахлоқий ва ғоявий — сиёсий жиҳатдан муайян босқичга кўтарилиши, яъни етуклик кўзга ташланади. Шунга қарамасдан, унинг олдида мутахассисликни эгаллаш билан узвий боғлиқ бир қанча вазифалар туради. Шу нарсани алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, илмий-техника тараққиёти бир томондан ахборотлар, маълумотлар, хабарлар мўл-кўллигини вужудга келтирган бўлса, бошқа бир томондан эса мутахассисликка оид билимларга нисбатан талабаларда барқарор қизиқиш йўқолишига олиб келади. Чунки аксарият бўлғуси ихтисос эгаларида қатъийлик, ижодий изланиш, иродавий зўр бериш ўрнини лоқайдлик, пассивлик эгаллайди. Улар "тайёр ахборот"лар қулига айланадилар. Кўпинча, компьютерлар, дисплейлар, ЭҲМ, калькуляторлар инсон ақлий меҳнатини кескин даражада енгиллаштириш оқибатида, ақлий зўр беришлик ҳолатидан талабалар халос этилади.

Таъкидлаб ўтилган муаммолардан келиб чиққан ҳолда олий мактаб олдида турган асосий мақсад — бу ўқув дастурида кўзда тутилган билимлар мажмуасини ўзлаштириш кўрсаткичга эришишгина эмас, балки талабаларда уларни мустақил равишда эгаллаш учун сермахсул, умумлашган ўқув усуллари, операциялари, воситалари, йўлларини шакллантиришдан иборатдир. Мустақил билим олиш, ўз ўқув фаолиятини ўзи бошқариш, янги ғоялар ишлаб чиқиш орқали уларга янгича муносабат, пухта услубий қурол билан қуроллантириш олий ўқув юртининг энг долзарб вазифаларидан биридир. Бошқача сўз билан айтганда, монологик лекция ўқишдан аста — секин диалогик лекция ўқишга ўтиш демакдир. Ўқитувчининг бир томонлама ақлий ҳаракатидан унинг талабалар билан

ҳамкорлик фаолиятига айлантиришдир. Бунда янги билим ўқитувчи томонидан тўғридан-тўғри ўртага ташланмасдан, балки уни ўзлаштиришда фаолияти субъект сифатида талабалар ҳам иштирок қиладилар. Бу ҳолат мана бундай тарзда намоён бўлади: ўқитувчи — талаба — талабалар ўзаро — ҳамкорлик. Янги муаммони ҳал қилишда, уни ўзлаштиришда фаолиятнинг барча иштирокчилари бир текис қатнашадилар.

Талабалик даврининг яна бир хусусияти шундан иборатки, агарда у ўз эрки, мустақиллиги поймол қилинганлигини ҳис қилса, гоҳо ўринсиз, номақбул қарорга келинганлиги танқид қилинса, бўлғуси мутахассис ўта шижоат, эмоционал кўтаринки руҳда уларни қабул қилади. Инсон тараққиётининг ушбу босқичда талабаларда мустақил қарор қабул қилиш бўйича жавобгарлик туйғуси, ўзини — ўзи назорат қилиш, ўзини — ўзи баҳолаш, ўзини қўлга олиш, ўзига — ўзи буйруқ бериш, ўзини — ўзи такомиллаштириш, ўз хулқи ва фаолиятини ўзи идора қилиш, рефлексия сингари муҳим шахс фазилатлари вужудга кела бошлайди. Бу нарса талабаликнинг биринчи кунидан бошлаб ташқи қўзғатувчилар, ички турткилар таъсирига учрайди. Натижада икки ёқлама стимул ёрдамида баъзи бир ижтимоий ҳолат ва турмуш жабҳаларини олдиндан акс эттириш имконияти туғилади.

Талабалик йилларининг муҳим хусусиятларидан яна биттаси шуки, бунда ўқиш фаолияти жараёнида англашилаган онгли мотивлар кескин равишда кўпаяди. Ахлоқ жиҳатдан ривожланиш суст суръатлар билан борсада, лекин унинг ташаббускорлик, топқирлик, фаросатлилиқ, қунт, қадр — қимматлилиқ каби сифатлар сезиларли даражада такомиллашиб боради. Ижтимоий ҳолатта, воқеликка, ахлоқий нормаларга қизиқиш ва уларни англашга интилиш туйғуси кучаяди.

Турмуш тажрибасини ортиб бориши натижасида талабада ўзлигини англаш (ўзини ўзи англаш) хислати юзага келади. Бу нарса унинг шахсий ҳаёт мазмунини англаш, оқилона турмуш режаларини тузатиш, бўлажак катта ҳаёт йўлини олдиндан башорат қилишда ўз ифодасини топади. Бу даврга келиб, талаба нотаниш микромуҳит шароитларига кўникиб боради, ўзининг ҳуқуқ ва мажбуриятларини эгаллай

бошлайди, шахслараро муносабатга янги восита ва усул қўлайди, унинг олдида кўндаланг турган ижтимоий ролларни амалиётда синаб кўришга интилади.

Психологик тадқиқотларнинг кўрсатишига қараганда, ушбу ёшда хоҳиш ва интилиш ўз тараққиёт даражасига кўра ирода ва характердан анча илгарилаб кетади. Аммо талабада турмуш тажрибасининг етишмаслиги оқибатида назария билан амалиётни, фантазия билан реалликни, романтика билан экзотикани, ҳақиқат билан иллюзияни, орзу билан хоҳишни, оптимизм билан қатъийликни аралаштириб юборадилар.

Талабада идеал (юксак, баркамол) "Мен"ни реал (аниқ, воқе) "Мен" билан таққослаш орқали ўзини ўзи бошқаришнинг таркибий қисмлари амалий ифодага эга бўлади. Тажрибаларнинг кўрсатиши, унинг нуқтаи назарича, идеал "Мен" ҳам муайян мезон асосида етарли даражада текшириб кўрилмаган, унинг учун улар гоҳо тасодифий, гайритабiiй ҳис этилиши муқарар, бинобарин, реал "Мен" ҳам шахснинг ҳақиқий баҳосидан анча йироқдир. Талаба шахсиятининг такомиллашувида бундай объектив қарама-қаршиликларнинг намоён бўлиши ўзига нисбатан ички ишончсизликни келтириб чиқариб, ўқишга нисбатан салбий муносабатни туғдиради. Жумладан, ўқув йилининг бошида талабада кўтаринки кайфият, олий ўқув юрти юзасидан завқ-шавқ туйғуси кузатилса, олий таълимнинг шарт-шароитлари, ўқитиш системаси, кун тартиби, қонун ва қоидалари билан яқиндан таниш натижасида унинг руҳиятида кескин пасайиш кўзга ташланади. Унинг руҳий дунёсида пессимистик (руҳий парокандалик) кайфият, яъни истиқболга ишончсизлик, умидсизлик, ютуқдан ҳадиксираш каби салбий ҳис-туйғулар намоён бўлади. Лекин бу психик ўзгаришлар вақтли хусусиятга эга бўлиб, тез — тез у ҳолатдан, бу ҳолатга ўтиб туради.

Талабалик (ўспиринлик) даври хулқ-атвориға, реал воқеликка баҳо бериш жараёнида максимализм (имкониятдан ташқари ташлаб қўйиш) ва қатъиятчанлик хусусияти билан бошқа ёш даврлардан ажралиб туради, шунинг учун ҳам йигит ва қизлар принципаалликларини ҳамиша ҳам амалий жиҳатдан тасдиқлай олмайдилар.

Талабаларнинг моддий жиҳатидан ота-оналарига, олий ўқув юрти маъмуриятига боғлиқлиги ижтимоий қарама-қаршиликларни келтириб чиқаради. Унинг турли кўринишдаги хоҳиш билан мавжуд имконият ўртасидаги номутаносиблик оқибатида содир бўлиб, ушбу хоҳиш қўшимча даромад эвазигагина қондирилса, лекин у ўқиш фаолиятига зарар келтириш орқали амалга оширилади.

Психологик маълумотларнинг кўрсатишича, 2 ва 3 курсларда олий ўқув юртининг ва мутахассисликнинг тўғри танланганлиги муаммосига талаба қайтатдан мурожаат қилади, лекин қатъий қарорга келиш бундан ҳам кечиктирилади.

Агарда ўрта мактабда таълим ва тарбия ўқувчи ривожланишидан илгарилаб кетиш ҳолати кузатилсада, лекин олий мактабда гоҳо талабалар ўсиши таълим ва тарбиядан илгарилаб кетиши воқе бўлади.

4.6. ТАЛАБАЛАР ТАФАККУРИНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ

Талабалик йиллари етук ўспиринлик (17—23) даврига тўғри келади. Бу даврда инсон биологик жиҳатдан баркамоллик, етуклик, жисмонан бақувватлик босқичига ўсиб ўтади. Аммо илк ўспиринлик (16—17 ёшлик) нинг айрим болаларга хос ташқи ифодалари, романтикаси маълум вақтгача ўз таъсирини ўтказиб туради. Дастлабки синов, яъни биринчи сессия давридаёқ талаба турмуш фақат оддий романтикадан иборат эмаслиги, балки ижодий изланиш, муайян ҳаракат режаларини тузиш, иродавий зўр бериш, ақлий меҳнат заҳмати бор эканлигига иқрор бўлади.

Фавқулоддаги таассуротдан, қишки сессия синовидан кейин ўқиш жараёнига ижтимоий турмушга муносабати жиддий равишда ўзгаради, атроф-муҳитдаги, теварақдаги нарса ва ҳодисаларга, шунингдек, реал воқеликка нисбатан етук кишиларга ўхшаб муомала қилишга, уларни тўғри акс этиришга интилади. Лекин бу борада ҳамиша ҳам кўзланган мақсадга эриша олмайди, чунки талаба орзу билан турмуш ўзаро мувофиқ тушмаслигини англаб етади.

Илк ўспиринлик даврида вужудга кела бошлаган тафаккурнинг мустақиллик, теранлик, ташаббускорлик, танқидийлик, ихчамлик, ижодийлик каби сифатлари кун

сайин такомиллашиб янги—янги маъно ва янгича моҳият, сифатлар билан янада бойиб боради. Талабаларда ўзини ўзи назорат қилиш, ўзини ўзи баҳолаш, ўзини ўзи англаш, ўзига ўзи буйруқ бериш, ўзини ўзи қўлга олиш, ўзини ўзи бошқараш ўзига ўзи таъсир ўтказиш каби шахснинг ва ақл—заковатнинг муҳим жиҳатлари ўсишнинг янги босқичига кўтарилади. Талабалар тафаккурининг ривожланишида, илмий дунёқараш, барқарор эътиқоднинг таркиб топишида умумтаълимнинг ҳамда ижтимоий фанлар, жумладан, фалсафа, тарих, иқтисод, психология, социология, антропология, эстетика каби ўқув фанлари муҳим рол ўйнайди.

Жамиятимизда туб ўзгаришларни, шахслараро муносабатнинг мутлақо бошқача негизга қурила бошлаши, бозор иқтисодиётига ўтиши, ҳар бир инсонни сиёсат билан аралашishiга олиб келди. Бундан албатта талабалар гуруҳи ҳам истисно эмас. Сиёсатдонлик хусусиятини шаклланиши турмуш воқеаларига ўзгача мезон билан қараш имкониятини беради.

Ижтимоий ва шахсий турмушда юз бераётган фавқуллоддаги ҳолатлар, мураккаб муаммолар, уларга ечим талабалар тафаккурининг ривожланиши учун кенг кўламда имкониятлар ярагади, уларда мавжуд бўлган ички имкониятлар, ақлий резервларни ишга солишга муҳим замин ҳозирлайди. Маълумки, муаммоли вазият туғилмасдан туриб, тафаккурнинг оддий шакли ҳам ўсиши мумкин эмас. Бу ҳолатлар ўқишга ҳам ижобий, ҳам салбий таъсир ўтказиши турган гап. Чунки қадриятларни ўзлаштириш ва уларни баҳолаш мутлақо бошқача мезон асосига қурилишини тақозо қилмоқда, бу ҳолат эса барча нарсага ўзгача муносабатда бўлишни келтириб чиқаради.

Талабалар тафаккури таълим жараёнида ва мустақил билим олиш фаолиятида интенсив ва узлуксиз равишда ривожланади. Гоҳи маъруза (лекция) машғулоти продуктив—ижодий тафаккурни тақозо этса ҳам, лекин семинар машғулоти, лаборатория ишлари, турлича практикумлар барибир талабалардан продуктив фикр юритишни талаб қилади. Айниқса, ҳозирги замонда ижодий изланиш уларнинг муҳим фазилатларидан бири бўлмоғи шарт, чунки илмий ахборотлар тармоғининг кундан—кун кўпайиши,

кўламнинг кенгайиши мустақил фаолиятни тўғри ташкил қилишни назарда тутади. Олий мактабдаги таълимнинг турли шакллари турлари талабаларнинг ақлий меҳнат, мақсадга мувофиқлаштирилган, автоматлаштирилган диққатни ёрдами билан амалга ошади. Лекин бу такомиллашиш ўзича рўёбга чиқавермайди, қолаверса ўзига ўзи таъсир ўтказиш, ўзини ўзи такомиллаштириш, ўзини ўзи тарбиялаш орқали намоён бўлади. Шунга қарамасдан, уларнинг психологик механизмлари тўғрисида тўла амалий маълумотларга эга эмасмиз. Бу нарса келажак тадқиқотларига предмет вазифасининг ўташи мумкин.

Олий мактабдаги мустақил ишларнинг бурчаги, чунончи, конспект тузиш, реферат, аннотация, тезис, доклад, амалий ишлама, семинар машғулотида ҳозирлик кўриш, курс ва битирув ишлари, илмий ҳисобот (практикалар юзасидан маълумотларни системага келтириш: танишув, педагогик, ишлаб чиқариш, ўқишдан ажрамаган ҳолда, узлуксиз ва бошқалар) кабилар талабадан мустақилликни ижодий ёндошишни муаммоли вазиятни ҳал қилишни тақозо этади.

Давлат ўқув режасида кўрсатилган ўқув дастурларида назарда тутилган материалларни ўзлаштириш, мустақил равишда эгаллаш билим ва савияни кенгайтириш билан қаноат ҳосил қилмасдан, балки уларни тушуниш, англаб етишни талаб қилади, бу эса ўз навбатида бевосита тафаккурнинг предметида алоқадордир. Хотирада жой олган ҳар қандай билимларни тартибга солиш, муайян системага келтириш, уларни жонлантириш, муҳим жиҳатларини ажратиб олиш, умумлаштириш, қонуниятга боғлиқ ўзига хос хусусиятлар юзасидан мулоҳаза юритиш инсоннинг билиш жараёнининг рационал йўли билан, яъни тафаккур ёрдами билан амалга оширилади. Тафаккур ёрдамида билан ўқув материаллари англаб етилса, ўзлаштирилган билимлар эса ўз навбатида ўни ривожлантиради, предмет кўлами кенгайтиради. Ижтимоий, гуманитар, табиий фанларни эгаллаш жараёнида моддий борлиқдаги нарса ва ҳодисалар ўртасидаги мураккаб ички боғланишлар, алоқалар, хоссалар, қонуниятлар, механизмлар юзасидан чуқур илмий—методологияк, илмий—методик хусусиятидаги билимлар ўзлаштирилади. Ана шу фан асосларини ўзлаштириш давомида дискурсив (лот. — мулоҳаза юритиш демакдир)

тафаккур (бир—бирлари билан узвий равишда боғланган мулоҳазалар юритишдан иборат мантикий тафаккур жараёни) тури талаба учун омилкор ақл—заковат қуроли вазифасини бажаради.

Олий мактаб таълимида фикр юритиш операцияларидан (анализ, синтез, таққослаш, конкретлаштириш, мавҳумлаштириш, классификациялаш, системалаштириш, умумлаштириш) унумли фойдаланиш эвазига ҳар қандай мураккаб билимларни ўзлаштириш имконияти вужудга келади. Талабалар тафаккур шакллариининг (ҳукм, ҳулоса чиқариш, тушунча) функционал ва операционал жиҳатлари билан яқиндан танишадилар, шунингдек, улардан мустақил фойдаланиш учун барча интеллектуал резервларини ишга солишга (мобилизация туйғуси) ҳаракат қиладилар. Ҳукм чиқаришнинг барча кўринишларидан ўқув ҳамда мустақил билим олиш фаолиятларида қўллаш шарт ва шароитлари туғилади. Ҳулоса чиқаришнинг индуктив, дедуктив ва аналогия йўллари билан муайян тарзда билиш фаолиятида қўллашга интиладилар. Бу нарсаларнинг барчаси талабада тафаккурни ривожлантиришга ўз таъсирини ўтказади. Булар ҳеч маҳал инсоннинг онгидан, иродасидан ташқари табиий ҳаракатлар орқали амалга ошмайди, балки унинг онгли муносабати, ижодий изланиши, англашилмаган мотивлар таъсирида намоён бўлади.

Олий таълим узлуксиз равишда ижодий тафаккурни талаб қиладиган, муаммоли хусусиятдаги топшириқ, масала кабиларнинг системасидан иборатдир. Ҳар бир лекция(маъруза), семинар машғулот, ҳатто лаборатория ишлари ҳам муаммоли вазият унсурларидан тузилган бўлади. Уларни ҳал қилиш ижодий изланишларни вужудга келтиради, тафаккур ва уларнинг турларини(кўргазмали ҳаракат, кўргазмали—образли, сўз—мантиқ, вербал, амалий, назарий, ихтиёрсиз—ихтиёрий, конкрет, абстракт, реалистик, аутистик, интуитив, дискурсив, диалектик, репродуктив, продуктив—ижодий, визуал, фазовий камолот сари етаклайди.

Талабаларни ўқув фаолият усуллари билан таништириш тафаккур ривожига алоҳида аҳамият касб этади. Жумладан, тушунчаларга турли нуқтаи—назардан қараш усулини уларда таркиб топтириш ва янги шароитга кўчиришга

ўргатиш(кўчиш ҳолати психологияда етарли чуқур ўрганилмаган соҳа бўлиб, уни чуқурроқ тадқиқ этишни тақозо қилади: усулларни "бирданига" "бузиб—тузатиб", кўргазмали материалдан назарийга, назари материалдан яна назарийга ва ҳоказо) юқори натижалар беради. Ўқув фаолияти усулини таркиб топтириш қуйидагича амалга оширилади ва муайян қоидалар асосида олиб борилади:

— Ҳамкорлик тушунчаси турли нуқтаи—назардан қараш мумкин, чунончи, у фаолият тури, дўстона алоқа ўрнатиш, мулоқот, муомалага киришиш, умумий хатти—ҳаракатлар йиғиндиси, ўқув фаолиятининг шакли, ўқитувчи билан талаба ҳаракати, битим, ижодий тажриба алмашиш ва ҳоказо.

Мазкур ўқув фаолияти усулини мустақил топшириқни бажаришга, яъни "фаолият", "индивидуал фаолият", "ижтимоий фаолият", "гуруҳий фаолият" каби психологик тушунчалар моҳиятини очишга кўчириш мумкин. Психология фанида кўчишнинг турлари тўғрисидаги узоқ чет эл ва собиқ иттифоқ психологиясида бирмунча маълумотлар мавжуд.

Юқоридаги мулоҳазаларга қарамасдан, талабалар тафаккурида субъектив характерга эга бўлган заиф звенолар мавжуддир. Фикр юритиш фаолиятини назорат қилишда қатор камчиликларга йўл қўйилади. Масалан, фаолият натижасини текшириш сифатидагина қўлланилади, холос. Тафаккурни баҳолаш ва ўзини—ўзи баҳолашда ҳам воқеликни адекват акс эттиришда баъзи бир иллатлар, нуқсонлар кўзга ташланади. Тафаккурнинг танқидийлиги ва ташаббускорлиги сифатлари кўпинча воқеликни қамраб олишда камчиликлар, аниқ бўлмай қолган томонлари рўй беради. Талабалар интилиши билан уларни ўзини—ўзи баҳолаши ўртасидаги муносабат ўзаро мувофиқликка эга бўлмайди. Интилиш билан ўзини—ўзи баҳолаш ўртасидаги тафовут шахснинг ўз хулқи ва фаолиятини бошқаришда бирмунча сунъий тўсиқларни вужудга келтиради.

Таъкидлаб ўтилган нуқсонларга қарамасдан, талабалар тафаккури илк ўспиринлик давридан (юқори синф ўқувчиларидан) ҳам сифат, ҳам мазмун, ҳам кўлам, ҳам қамров жиҳатидан кескин тафовутланади. Ҳам чет эл, ҳам собиқ иттифоқ психологлари томонидан улар ўртасидаги

дифференциал ҳолатни эмпирик маълумотлар билан аллақачонлар тасдиқлаганлар. Шундай қилиб, муайян бир соҳанинг ёш мутахассис кишиси бўлган талаба юксак ақл — заковат эгаси, уқувли, теран фикрли инсон, илмий дунёқарашга эга бўлган шахс, зиёлилар синфини тўлдирувчи сифатида ижтимоий ҳаётга йўланма олади. Ўзининг ихтисоси бўйича фаолият кўрсатиб халқ хўжалигини ривожлантириш ишига муносиб ҳисса қўшишга интилади.

Талабалик даври, бу демак ўспиринлик ва илк ёшлик даври ўзининг маҳсулдорлиги, рефлексив(онгли муносабат) хусусияти билан бошқа ёш давридаги одамлардан кескин ажралиб туради. Талабалик йиллари ижодий изланишлар, интеллектуал резервларни ишга солиш, ақлий қобилиятни тўла сафарбар қилиш имкониятларига эга бўлган шахснинг етуқлик даври ҳисобланади. Хуллас, ушбу ёш даврда тафаккур сермаҳсул, сермазмун босқичга кўтарилади. Бу нарсаларнинг барчаси талабаларни яратиш, ихтиро этиш ва кашфиёт қилиш арафасида турганлигини англатади.

Талабалар мутахассисликка хос бўлган ўқув фан асосларини эгаллаш фаолиятида ижодий маҳсулот бериш учун ҳаракат қиладилар. Уларнинг билишга ундовчи майллари турғун, барқарор қизиқишга айлана боради, бадий ижодиёт ва илмий — тадқиқот бобида дастлабки орзуларни рўёбга чиқаришга интиладилар. Жумладан, филолог ёки ёш журналист талабалар бадий ижод билан, табиий — математика фанлари соҳасидагилар эса кузатиш ва тажриба ўтказиш билан, тарихий — археолог талабалар ижтимоий турмуш соломаларини очиш билан шуғуллана бошлайдилар. Ҳатто талабалар ўзларининг ақлий меҳнати маҳсуллари билан олимпиада, илмий анжуманларда, ихтирочилар ва рационализаторлар танловларида муваффақиятли қатнаша оладилар. Буларнинг барчаси тафаккур ёрдами билан рўёбга чиқарилади, моддий борлиққа янада яқинлашиб, уни аниқроқ ифодалаш учун интилиш, муаммони ҳал қилиш жараёнининг маҳсули сифатида намоён бўлади. Бу ва стандарт бўлмаган муаммоли, бошқотирар топшириқларни ечиш ижодий фикр юритишни, сермаҳсул воситалардан фойдаланишни тақозо қилади.

Ҳозирги замон талабаларининг ижодий тафаккури орқали вужудга келтирган бадий асарлари, мақолалари,

илмий чиқишлари, ишлаб чиқаришга тақдим қилинган рационализаторлик таклифлари халқ хўжалигини юксалтириш учун хизмат қилмоқда. Энг юксак савияда тайёрланган диплом лойиҳалари ва ишлари, конструкциялари ижодий тафаккур намуналари бўлиб хисобланади.

Ўзлаштирилган назарий билимларни амалиётга татбиқ этиш ва ўртасида ёйиш, ташвиқот қилиш, оммалаштириш ҳам талабалик даврига хос хусусиятлардан биридир. Назарий ва ижодий тафаккур билан қуролланган талабалар омма ўртасида илмий билимларни

тарғиб қилишда фаол иштирок этмоқдалар. Айниқса визуал (кўз зийраклиги) ва фазовий тафаккур турларининг ривожланиши уларнинг савиясини янада кенгайтиради.

Олий мактаб таълимида талабаларда дискурсив ва рефлексив тафаккур турларининг шаклланиши диалектив тафаккурни вужудга келтиради. Буларнинг негизида уларда ўзини ўзи бошқариш фазилати таркиб топади, бу эса олий ўқув юрти учун мутлақо зарурдир.

4.6. ТАЛАБАЛАРДА МУСТАҚИЛ ФИКРЛАШНИ ШАКЛЛАНТИРИШ ВОСИТАЛАРИ

Фикрлаш ёки фикр юритиш талаба ақлий фаолиятининг, ақл заковатининг, муомала маромининг, онгли хулқ — атворининг юксак шакли бўлиб ҳисобланади. Мустақил фикрлаш теварак — атрофни, ижтимоий муҳитни ҳамда воқеликни билиш қуроли, шунингдек, талабанинг кенг кўламли ақлий фаолиятини оқилона, омидкорлик билан амалга оширишнинг асосий шarti саналади. Мустақил фикр юритишнинг рўёбга чиқишида талабада фикр, мулоҳаза, гоя, фараз, мақсад қабилар вужудга келади ва улар шахс онгида тушунчалар, ҳукмлар, хулосалар сифатида ифодаланади. Мустақил фикр юритиш тил ва нутқ билан ҳамбарчас боғлиқ равишда намоён бўлади ҳамда улар узлуксиз тарзда бир — бирини тақозо этади. Худди шу боис талаба ўзининг мустақил фикрлаши (мулоқоти), нутқи, онгли хулқ — атвори туфайли борлиқдаги мавжудотлардан тубдан ажралиб туради.

Талаба мустақил фикр юритиш фаолиятида ўзи акс эттирган, сезган, идрок қилган, тасаввур этган, эслаб қолган

нарсa ва ҳодисаларнинг тўғрилиги, аниқлиги, ҳақиқийлиги, ҳаққонийлиги ёки уларнинг воқеликка мос (муносиб) тушиши ва тушунмаслигини аниқлайди. Борлиқни билиш жараёнида ҳосил қилинган ҳукмлар, тушунчалар, хулосалар, фаразлар (таҳминлар), қарор қабул қилишлари чин ёки чин эмаслигини белгилаб олади. Талаба мустақил фикрлаши туфайли воқеликни умумлаштирган ҳолда билвосита ёки бевосита акс эттиради, нарсa ва ҳодисалар ўртасидаги ички, мураккаб боғланишлар, муносабатлар, хоссалар, хусусиятлар ҳамда механизмларни тушунади, англаб етади. Бинобарин, талаба муайян қонун, қонуният ва қоидаларга асосланган ҳолда табиий, ижтимоий ҳодиса ва воқеаларнинг вужудга келиши, кечиши, ривожланиши ҳамда уларнинг оқибатини олдиндан пайқаш, башорат қилиш имкониятига эга. Ҳозирги замон талабасининг билиш ва амалий фаолиятини оқилона, омилкорлик билан ташкил қилишда мустақил фикр юритишнинг аҳамияти алоҳида аҳамият касб этади.

Одатда фикр юритиш воқеликни умумлаштира олиш даражасига, муаммони ечиш воситасининг хусусиятига, объектнинг талаба учун янгилиги унинг фаолликка ундашига биноан бир неча турларга ажратилади. Мустақил фикрлаш ақлий фаолият сифатида таҳлил қилинганда талаба томонидан масалалар ва топшириқларни ечиш назарда тутилади, уларнинг шартларида, моҳияти, тузилиши, шакллари ва шахснинг англашув, тушунув имкониятларида кузатилади. Масала, муаммо, топшириқ ечиш (ҳал қилиш, бажариш) талабанинг эҳтиёжи, қизиқиши, майли, мотивацияси, ақлий қобилияти, истеъдоди, салоҳияти билан боғлиқ ҳолда олиб қаралади, муаммо томонидан қўйилган талабларни қабул этиш, шахсий қарорга келиш, ечимни топиш учун воситалар қидириш ижод, изланиш ва фикрлашнинг мустаҳкам негизини ташкил қилади. Мустақил ва ижодий фикрлаш фаолиятида муаммо ечимини топиш жараёнини бошқариш, борлиқни инъикос қилишда талабанинг ҳис – туйғулари, ички кечинмалари, фавқулоддаги вазиятлари, объектив шароитлари унинг учун алоҳида аҳамият касб этади.

Ижтимоий турмушда олий таълим тизимида, ишлаб чиқариш амалиётида шахслараро (объектив, субъектив) муносабатлар, алоқалар, ҳамкорликдаги ақлий ва жисмоний

меҳнат натижаси муомала қилиш мароми ностандарт фикрлашнинг мажмуаси тариқасида юзага келади. Талабалар жамоасида танқид ва ўзини ўзи танқид, баҳолаш ва ўзини ўзи баҳолаш, текшириш ва ўзини ўзи назорат қилиш, бошқариш ва ўзини ўзи бошқариш, ўзини ўзи ривожлантириш, ўзини ўзи намоён этиш, ўзига ўзи буйруқ бериш, гуруҳий мулоҳаза ҳамда шахсий мушоҳададан иборат мустақил фикрлашнинг сифатлари шаклланади.

Инсонни инсон томонидан идрок қилиш, яъни нотаниш шахснинг руҳий ҳолатини аниқлаш, уни таҳмин қилиш, энг зарур аломатлари ва белгилари тўғрисида материаллар тўплаш ҳам ижодий фикрлашнинг маҳсулидир. Мазкур мураккаб босқичли иборат билиш жараёни инсондан иродавий зўр беришни, ақлий жиддийликни, онгли муносабатни, барқарор вазиятни, қулай шарт – шароитларни талаб қилади, буларнинг бевосита таъсири орқали маълум бир қарорга келинади.

Ижодий ишлар, кашфиётлар, ихтиролар, ихтирочилик таклифлари ҳам ижодий фикрлашнинг маҳсули ҳисобланиб, амалий ва назарий аҳамиятли илмий фаразлар, ғоялар, улғувор мақсадлар, юксак эзгу ниятлар унинг вазифасига кирилади.

Талабанинг фикрлаш фаолияти ижтимоий хусусиятга эга. Фикрлашнинг ижтимоий тарихий тараққиёти даврида даставвал овқатланиш учун озуқа излаш, кейинчалик эса меҳнат қуролини яшаш ва улардан ўз ўрнида фойдаланиш кезида шахслараро фикр алмашиш, тажриба билан ўртоқлашиш эҳтиёжи вужудга келган. Инсоннинг ўзаро мулоқотга киришиши, муомала қилиши, муносабат ўрнатиши натижасида фикр билдириш, сўзлашув уқуви юзага кела бошлаган. Нутқнинг шарофати билан фикрлаш маҳсуллариининг изчиллиги, мантиқийлиги, тизимлилиги пайдо бўлган, келажак авлод учун аъанавий мерос тариқасида қолдириш имконияти туғилган. Инсоният томонидан тўпланган тизимлаштирилган тажрибалар, билимлар, кўникма ва малакалар қолдирилмаганида эди, одамзоднинг фикр юритиши фан, техника, маданият соҳаларида бундай улкан ютуқларга эриша олмасди.

Талабада мустақил фикр юритиш муаммоли вазият вужудга келишидан бошланади, лекин мазкур вазият

туғилиши, ечими бу билан тугалланмайди. Талабада билишга нисбатан мойиллик, ихтиёрсиз хатти—ҳаракат муаммоли вазиятгача ёрқин бўлмайди, у ноаниқ ҳолда юзага келади, сўнгра бу маънода ечимга муҳтож муаммоли вазият яралади ва ниҳоят унинг ечими топила, лекин билишнинг муаммодан кейинги босқичи фикрнинг ўз йўналишида ихтиёрсиз давом этаверади (муаммогача (муаммоли вазият (муаммодан кейинги вазият).

Талабанинг ўқув фаолиятида фикр юритишнинг ўзаро мустақам боғланган берк занжири вужудга келади: мустақил фикрлаш, муаммо, масала (топшириқ).

Талабанинг мустақил фикрлашни қуйидаги босқичларда таркиб топиши мумкин.

1. Мустақил фикр юритиш фаолиятида, энг аввало ҳал қилиниши зарур бўлган масала (топшириқ) талаба томонидан аниқлаб олинishi керак. Агарада унинг олдида ҳеч қандай масала ёки муаммо вужудга келтирмаган бўлса, у ҳолда бирон—бир нарсa тўғрисида фикр ҳам юритмайди. Демакки, талаба қаршисида ҳеч қандай муаммо пайдо бўлмаган, мабодо у ечиш шарт бўлган масала юзасидан қанчалик аниқ ва тўлароқ маълумотларга эга бўлса, унинг оқилона бажариши юзасидан йўл ва воситаларни шунчалик енгиллик билан топади. Бунинг учун талабалар қўйилган масала мазмунини аввало маълум дааражада тушуниб олишлари, унинг шартини текшириб чиқишлари, нима маълум ва нима номаълум эканлигини аниқлашлари мутлақо зарур. Фақат ана шундагина, улар сира шошиб қолмайдилар ва сира иккиланмасдан (топшириқ) шартини қидириб, зеҳн билан уни таҳлил қилиши, татбиқ этиш натижасида тўғри ечишга эришадилар.

2. Муаммо ёки масалани ҳал қилиш учун энг зарур бўлган барча билимларни (қоидалар, омиллар, қонуниятлар, хоссалар, хусусиятлар, муҳим белгилар, муносабатлар, боғланишлар ва бошқаларни) татбиқ қилиш учун интиладилар. Бунинг учун эса талабанинг шахсий тажрибасида учраган ҳолатлардан, усуллардан унумли фойдаланган ҳолда янги шароитга, объектга кўчириш жараёни амалга оширилади.

3. Масала ёки муаммога тааллуқли фараз (тахмин) илгари сурилади, босқичлар таҳлил қилинади, ечиш

тўғрисида мулоҳазалар юритилади, турли вариантлар ҳамда вариациялар, инвариантлар ҳақида фикр билдирилади, улар ўзаро қиёсланиш натижасида энг самарали аломатларга, белгиларга ажратилади ва ҳоказо.

4. Муаммо олдида қўйилган гипотезани муайян мезонлар натижаси ёрдами билан текшириш зарурияти туғилади. Уни текшириш учун ўзаро ўхшашлик ҳолатлари маънавий, шаклий, тузилмавий жиҳатдан таққосланади. Бу ўринда ижодий ҳаёл материалларидан атрофлича фойдаланилади, яъни ижодий режалар тузиш, умумлашма образлар яратиш мақсад, натижаларини кўз ўнгига келтириш, тахминий муносабатларни идрок қилиш амалга оширилади. Унинг ҳаққоний эканлигига ишонч ҳосил қилиш учун ақлий хатти—ҳаракатлар тизимини татбиқ этиб кўрилади ва айрим ўзгаришларни киритиш мўлжали ойдинлаштирилади. Гипотеза мантиқий усуллар ёрдамида фикран анализ ва синтез қилинади, унинг муҳим аломатлари ажратилади, унинг тўғрилиги, ҳаққонийлиги бўйича тезкор ҳукм ва хулосалар чиқарилади.

5. Муаммони назарий жиҳатдан ҳал қилиш учун илгари сурилган гипотеза тўғрилиги ёки нотўғри эканлиги аниқланса, у фикр юритиш объектдан сиқиб чиқарилади ва янги фаразлар, ўйлар топилади. Янги амалий гипотеза фикран бир неча марта текширилади ва ундан сўнг амалиётга жорий қилиш учун синашга тавсия этилади. Таъкидлаб ўтилган мулоҳазаларнинг аксарияти конструктив техник масалаларни ҳал қилишда, кашфиётларни яратишда, ихтирочилик таклифларида, рационализаторликда, технологик қурилмаларни жорий этишда турли—туман моделлар, вариантлар, препаратлар, технологик карталар ва бошқалар фикран таҳлил қилинади, сўнгра улардан энг маъқули, омилкори, оқили, энг мақсадга мувофиқи танланади ва унинг устига бош қотиришда давом эттирилади.

6. Муаммо ёки масалани ҳал қилиш, ечиш, олинган натижаларнинг тўғрилигига ишонч ва қаноат ҳосил қилиш учун талаба уни текшириш билан мустақил фикр юритиш хатти—ҳаракатларини якунлайди. Ана шу фикрий операциялар, мулоҳаза шаклларида сўнг масала (топшириқ) батамом ҳал қилинади деб топилади ва у тўғрида ўйлаш нисбий жиҳатдан тўхтатилади, холос.

Талабанинг мустақил фикр юритиши қуйидаги босқичлардан ташкил топган бўлиши мумкин:

1. Муаммонинг талаба идрок майдонида пайдо бўлиши.
2. Талаба томонидан масала, муаммо, топшириқ моҳиятини англаш.
3. Уларга ўхшаш маълумотлар ёки образларнинг вужудга келиши.
4. Тасаввур ва хотира материалларининг камайиши, тахминлар (фаразлар)нинг узлуксиз туғилиши.
5. Тахминларни босқичма-босқич текшириш ёки уларнинг ҳаққонийлигини тасдиқлаш.
6. Янги тахмин(фараз)нинг юзага келиши ва такомиллашуви.
7. Фаразларни иккиламчи текшириш(иккинчи марта тасдиқлаш)
8. Масала, топшириқ, муаммо ечимини топиш (Ҳал қилиш).
9. Ихтиёрсиз ақлий хатти-ҳаракатларнинг давом этиши(фикрларнинг нисбий давомийлиги) ва ҳоказо.

Талабаларни мустақил фикр юритишга ўргатиш учун муаммонинг маънавий, шаклий, тузилмавий жабҳаларини ҳисобга олган ҳолда қуйидагиларга диққат-эътиборни йўналтириш мақсадга мувофиқ:

- саволлари аниқ қилиб берилмаган муаммолар, масалалар, топшириқларда улар ўртасидаги боғлиқликлар, алоқалар, муносабатлар талаба томонидан таҳлил қилингандан кейин ифодалаб бериладиган саволларнинг вариантларидан бири қавс ичида кўрсатилади;

- берилганлари етишмайдиган муаммолар, масалалар, топшириқлар, уларни ечиш (бажариш, ҳал қилиш) учун етишмайдиган маълумотлар қавс ичида қолади;

- ортиқча маълумотларга, тафсилотга эга бўлган муаммо, масала, топшириқ, ортиқча маълумотлар билан берилади;

- бир неча йўл билан, усул билан, босқич билан ечиладиган, ҳал қилинадиган, бажариладиган муаммо, масала, топшириқ, бу ўринда турли масалалар (муаммолар, топшириқлар) берилади, бунда ечимнинг энг қулай, оддий, энг тежамли, омилкор йўли иложи борица яширинган ҳолда ҳавола этилади, муаммолар фикрлашнинг бир усулидан

иккинчисига, бир оддийроқ ҳукмдан мураккаброғига, бир ҳулосадан унинг алоҳида кўринишларига, шаклларига ўтиш талаба ақлий қобилиятини шакллантиришга қаратилган бўлади;

- мазмун ва моҳияти ўзгариб турадиган муаммолар, масалалар, топшириқлар, уларда ҳам битта мустаҳкамланган ақлий хатти-ҳаракатлардан бошқасига ўтишдан иборат ақлий қобилият таркиб топтиришга йўналтирилади, яъни уларни янги вазиятга, объектга кўчиш жараёнида фойдаланишга ўргатилади;

- исботлашга, кашф қилишга, янгилик очишга мўлжалланган муаммолар, масалалар, топшириқлар, улар ёрдами билан мантиқий фикрлаш ички муносабатларни далиллаш, қонуниятларини англаш сингари ақлий қобилият такомиллаштиради;

- мустақил фикрлашга, мантиқий мулоҳаза юритишга муаммолар, топшириқлар, масалалар, уларни ечиш(ҳал қилиш) учун ҳеч қандай махсус билимлар талаб қилинмайди, лекин бунда маълум даражада ижодкорлик кўрсатиш, ҳаётга мурожаат этиш, мантиқий мулоҳаза юрита олиш имконияти тақозо қилинади, уларнинг баъзилари математик хусусиятли, бошқалари эса, фақат мантиқий бошқотирма шаклида ҳавола этилади.

Мустақил фикр юритиш ўзининг самарадорлиги, долзарблиги, универсаллиги билан касбий тайёргарлик маҳорат сари талабаларни етаклайди, жамият ва табиат ҳодисаларини англаш учун пухта негиз ҳозирлайди.

Фикр юритишнинг мустақиллиги деганда, талабанинг шахсий ташаббуси билан унинг ўз олдига яққол мақсад, янги вазифалар қўя билиши, улар юзасидан амалий ва назарий, хусусиятли фараз(тахминан, гипотеза) қилиши, кутилаётган натижани кўз олдига келтира олиши, қўйилган муаммони ҳеч кимнинг кўмагисиз, кўрсатмасиз, ўзининг ақлий изланиши туфайли, турли йўл, усул, восита топиб мустақил равишда ҳал қилишдан иборат ақлий қобилиятни тушуниш жоиз.

Фикр юритишнинг мустақиллиги, ақлнинг серташаббуслигида, пишиқлиги ва танқидийлигида намоён бўлади. Ақлнинг серташаббуслиги деганда, талаба ўз олдига янги муаммони аниқ мақсад, яққол вазифа қўйишини, ана

шуларнинг барчасини амалга оширишда ниҳоясига етказишга, ечимни қидиришда усул ва воситаларни шахсан ўзи излаши, ақлий зўр бериб интилиши, уларга тааллуқли қўшимча белги ва аломатларни киритишдан иборат босқичларнинг намоён бўлиши назарда тутилади. Ақлнинг пишиқлиги, вазифаларни тез ечишда, ечиш пайтида янги усул ва воситаларни ўз ўрнида аниқ қўллашда, эски йўللardan фориғ бўлишда ва бошқа руҳий жараёнлар ифодаланади.

Ўзининг ва ўзгаларнинг мулоҳазаларини, бу мулоҳазаларнинг чин ёки чин эмаслигини текшира билишда ва намоён бўлган мулоҳазаларга, муҳокамаларга, муаммоли вазиятга баҳо бера олишда ақлнинг танқидийлиги муҳим аҳамият касб этади. Агар танқидийлик оқилона, муҳим белгиларга муаммо моҳиятининг тўғри очилишига муайян мезонга асосланиб амалга оширилса, ундай танқидийлик объектив танқидийлик дейилади. Мабодо, талабанинг тафаккури танқидийлиги субъектив (шахсий) хатоларга умуман субъективизмга оғиб кетса, бундай ҳолда субъектив танқидийлик деб аталади. Талаба фикрлашидаги танқидийлик оқилона, одилона, омилкорлик билан амалга оширилса, намоён бўлса, унда шахс учун муҳим ҳам ақлий, ҳам ахлоқий сифат (хислат) вужудга келади, деб комил ишонч билан айтиш мумкин.

Талаба фикр юритишининг мустақиллиги унинг маҳсулдорлиги билан узвий боғлиқ тарзда кечади. Агар талаба томонидан муайян вақт ичида маълум соҳа учун қимматли ва янги фикрлар, гоялар, тавсияномалар билдирилган ҳамда назарий ва амалий вазифалар ҳал қилинган бўлса, бундай инсоннинг фикр юритиши сермаҳсул дейилади. Вақт оралигида бажарилган ақлий фаолият кўламига ва сифатига оқилона баҳо бериш талаба фикр юритиши маҳсулдорлигини ўлчаш мезони сифатида хизмат қилади. Талаба оддий нарсалар тўғрисида фикр юритганда ҳам уларнинг ташқи белгилари билан чегараланиб қолмайди, балки ҳодисалар моҳиятини очишга интилади, оддий турмуш ҳақиқатидан умумий ижтимоий қонуният яратишга ҳаракат қилади. Шубҳасиз талабанинг мустақил фикрлаши ҳали изланмаган тўла фойдаланилмаган имкониятларга эга бўлиб, уларни тўла очиш фан ва техника тараққиётини

жадаллаштириш мақсадига хизмат қилади. Ҳар қандай ташкилот, янгилик тараққиёт—инсон ақл—заковатининг маҳсулидир, худди шу боис фан ва техника ривожини кўп жиҳатдан мутахассиснинг мустақил фикрлашига боғлиқ. Талаба камолоти жисмоний, ахлоқий ва ақлий босқичлардан иборат бўлиб, бу борада унинг мустақил фикрлаши етакчи, устувор ўрин эгаллайди. Ҳозирги даврнинг талабалари жисмоний, ахлоқий жиҳатдан комиллик даражасига енгиллик билан эришсада, лекин ақлий камолотга етишишга эса асаб тизимининг таранглашуви, ақлий зўриқиш, ҳиссий жиддийлашув барқарор иродавий акт, узлуксиз фаоллик, фидоийлик намуналари эвазига босқичма—босқич, аста—секинлик билан амалга ошиши мумкин. Комил инсон бўлиб камол топишни эзгу ният қилган бўлгуси мутахассис аждодларимиз томонидан яратилган маънавият ва қадриятлар эгаллаш учун ҳамда келажак ривожини таъминлаш учун талабаларда мустақил фикрлашни, ижодий изланишни, ақлий фаолият усуллари шакллантириш мақсадга мувофиқ.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Ляудис В.Я. Методика преподавания психологии. М: Изд. МГУ, 1984.
2. Панибратцева З.М. Методика преподавания психологии. М. Просвещение, 1971.
3. Талызина Н.Ф. и др. Педагогическая психология. М., 1987.
4. Тошимов Р.Ю., Фозиев Э.Ф. Замонавий индивидуал ва гуруҳий психология. Т. Университет, 1999.
5. Формирование учебной деятельности студентов. Под.ред. В.Я. Ляудис М. Изд. МГУ, 1988.
6. Фозиев Э.Ф. Олий мактаб психологияси. Т. "Ўқитувчи", 1997.
7. Фозиев Э.Ф. Психология муаммолари. Т. "Университет", 1999.
8. Фозиев Э.Ф., Азизова Ш.В. Ташкилий психология Т. "Университет", 1999.

Муқадимма

I боб. Психология ўқитишнинг назарий муаммолари. 5

- 1.1. Олий ўқув юртларида психология ўқитишнинг янги гуманистик концепцияси
- 1.2. Ўқитишнинг янги услуби тавсифи
- 1.3. Педагогик технологиянинг психик муаммоларини тушунтириш.
- 1.4. Психологик – педагогик консилиум ва уни ўтказиш методикаси.
- 1.5. Психология ўқитишда кўргазмалиликнинг ўрни.

II боб. Психологик мавзуларни ўқитиш тизими. 31

- 2.1. Психология фанининг методологик жабҳаларини ўқитиш ва тушунтириш методикаси.
- 2.2. Методологик тушунчаларни шакллантириш методикаси.
- 2.3. Психология фани методологиясига оид мулоҳазалар методикаси.
- 2.4. Педагогик фаолиятида шахсиятга йўналганлик мавзусини таҳлил қилиш методикаси.
- 2.5. "Тафаккур" мавзусини тушунтириш методикаси.
- 2.6. "Хотира турлари" мавзусини тушунтириш методикаси.
- 2.7. "Ирода" мавзусини ўқитиш методикаси.
- 2.9. Муаммоли ўқитиш услуби.
- 2.9. Муомала мавзусини тушунтириш методикаси.
- 2.10. "Раҳбар шахси" мавзусини тушунтириш методикаси.
- 2.11. Шахслараро муносабатлар хусусиятларини ўрганиш методикаси.

III боб. Психология ўқитишнинг татбиқий жабҳалари. . .85

- 3.1. Ўқитувчининг этнопсихологик хусусиятларини баҳолаш мезонлари.
- 3.2. Касбий фаолиятнинг психологик баҳолаш тести.
- 3.3. Руҳий ҳолатларни диагностика қилиш ва коррекциялаш методлари.
- 3.4. Мулоқот психологияси бўйича психотренинг ўтказиш методикаси.
- 3.5. Талабаларга маслаҳатлар.
- 3.6. Интеллект тузилишини аниқлаш методикаси.

IV боб. Олий мактаб психологиясининг долзарб муаммолари.	118
4.1. Олий мактаб психологиясининг долзарб муаммолари.	
4.2. Аудиториядан ташқари фаолиятларда билимларни ўзлаштиришни такомиллаштириш йўл — йўриқлари.	
4.3. Олий мактаб ўқитувчисининг миллий хусусиятлари.	
Фойдаланилган адабиётлар.	157